

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

Altı Ayda Yayınlanan Hakemli Dergi

Cilt I, Sayı I

Haziran 2023

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ/JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

e-ISSN: 2980-2911

Cilt/Volume: 1-Sayı/Issue: 1 (Haziran 2023)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/ Proprietor and Redactor in Chief

Prof. Dr. Ü. Gülsüm POLAT

Editör/Editor

Prof. Dr. Ü. Gülsüm POLAT editor@tarihetkikleri.com

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Danışma Kurulu/International Advisory Board

Prof. Dr. Mustafa ALKAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet GÜNEŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Prof. Dr. Süleyman POLAT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Assoc. Prof. Rosa Maria DELLI QUADRI (Università di Firenze)

Doç. Dr. Selim TEZCAN (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Dr. Claudia PINGARO (Università degli Studi della Campania Luigi Vanvitelli)

Eros CALCARA (Universidad de Córdoba)

Yazı İşleri/Editorial Office

Esra ALTUN

Özgür ŞAHAN

Adres/Address

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Emniyet Mah.,

Abant I Caddesi, No: 10/2 D Blok, 7. Kat, Yenimahalle/ANKARA

mail: editor@tarihetkikleri.com web: www.tarihetkikleri.com

yayın tarihi: 30 Haziran 2023

YAZIM KURALLARI

- Makaleler, A4 boyutunda Microsoft Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır. Şu kurullarla kaleme alınmalıdır.

* Başlık, 12 punto, regular (normal) ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılması ve bu başlıklara sayı verilmesi gerekmektedir. Metin içindeki ana başlıklar 10,5 punto, küçük harf ve bold (koyu) olarak sola hizalı; ara başlıklar 10,5 punto, koyu (bold) ve küçük harf yazılmalı, sola hizalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

* Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12 nk aralık bırakıldıktan sonra 11 punto regular (normal), küçük harf ve sağa hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, üniversite, fakülte, bölüm, şehir/ülke, e-posta ve ORCID bilgileri 8,5 punto olarak verilmelidir.

* Metin, 11 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 2,5 cm, alttan: 2,5 cm, sağdan: 2,5 cm, soldan: 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır aralığı tam aralık 12 nk olmalıdır. Paragraf araları 6nk, paragraf girintisi bir tab şeklinde olacaktır. (Metin içinde yer alan görseller ve ekler için satır aralığı birden çok, 1,15 nk olmalıdır.)

* Üstbilgi-Altbilgi, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hâli küçük harfle, 11 punto yazılmalıdır. Üst bilgi kısmında yazar isminin ilk nüshada eklenmemesi, hakemlik süreçlerinden sonra eklenmesi gerekmektedir.

* Sayfa numaraları, makalenin ilk sayfasında yer almayacak şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

* Alıntılar, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde metne göre 1 punto küçük düz olarak yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

* Dipnotlar, 8,5 punto tam aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Makalelerde atıflar sayfa altında dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi *italik* olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde, düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *age*, *agm*, veya *agt* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir. Dipnotlarda yazarlar *age*, *agm* kısaltmalarını hiç kullanmaksızın yazar soyadı ve ardından eser-makalenin mantıklı bir kısaltmasını vererek dipnot gösterebilirler.

*Bibliyografya: Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynaklar, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 10,5 punto yazılmalıdır. Bibliyografya'da metin içinde atıfta bulunan kaynaklar yer almalıdır, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

Kaynak Göstermeye Dair Detaylar-Örnekler

1. Tarih Tetkikleri Dergisi'ne gönderilen makale metinleri dipnot kullanılarak yazılmış olmalıdır. Dipnot cümle bitiminde noktadan sonra verilmelidir.

Örnek:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

Kütükoğlu'nun eseri ikinci kez atıf yapılırken:

Kütükoğlu, *age*, s. 184. (Ya da Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili, (İtalik)*, s. 184.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 370.

Uzunçarşılı'nın eseri ikinci kez atıf yapılırken:

Uzunçarşılı, *age.*, s. 375. (Ya da Uzunçarşılı, (Ya da Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, (italik)*, s. 375.)

Aynı eserin dipnotta arka arkaya kullanılması gerektiği durumlarda yine yazarın soyadından sonra “*age* (adı geçen eser), *agm* (adı geçen makale), *agt* (adı geçen tez)” gibi kısaltmalar kullanılır. Dipnotlarda bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra yazarın soyadı ve kitap veya makalenin anlamlı kısaltması verilmelidir.

4. Kaynaklar, dipnotlarda “Ad Soyad” sıralaması, Bibliyografya bölümünde ise “SOYAD, Ad” sıralaması şeklinde verilmelidir. Kitapla ilgili künye bilgileri Bibliyografya bölümünde verilirken sayfa bilgisine tekrar yer verilmez.

Örnek:

Dipnot: Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 30.

Bibliyografya: YÜCEL, Yaşar, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

5. Alıntı, bir makaleden yapılmışsa dipnotta alıntının geçtiği sayfa veya sayfaların bilgisi verilir. Kaynaklar bölümünde ise makalenin dergideki sayfa aralığıyla ilgili bilgiler verilmelidir.

Örnek:

Dipnot: Ü. Gülsüm Polat, “I. Dünya Savaşı’nda Hindistan’ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti’nde İngiliz Karşıtı Hareketler ve Osmanlı Devleti’nin Etkisi”, *Belleten*, C. 86, S. 308, Aralık 2022, s. 1036.

Bu makaleye ikinci kez atıf yaparken;

Polat, *agm*, s. 1037.

Ya da;

Polat, *I. Dünya Savaşı’nda Hindistan’ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti’nde...*, s. 1037.

Bu usullerden birisi tercih edilebilir. Aynı yazarın birden fazla makalesine atıf yaparken “*agm*” usulü değil makalenin kısaltılmış isminin verilmesi usulü benimsenmelidir.

BİBLİYOGRAFYA:

EMECEN, Feridun M., “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, C LXXXV/S. 302, Nisan 2021, s. 17-28.

Dipnot ve Bibliyografyada Arşiv Kullanımı Örnekleri

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Dipnot: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679, 27 Ca 1196 / 10 Mayıs 1782. (Hicri takvim yerine Rumi takvim de kullanılabilir)

İlk dipnottan sonra BOA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: BOA, C. ML, 753/30679.

Bibliyografya: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679.

Dipnot: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1.0.0/15.79.7., 02.05.1935.

İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: BCA, 490.1.0.0/15.79.7.

Bibliyografya: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1/15.79.7.

2. Türk Tarih Kurumu Arşivi

Dipnotta İlk Kullanım: Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19.

İkinci Kez Kullanım: TTK Arşivi, OFS, 238/19.

Bibliyografya: Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi) başlığı altında

Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19 şeklinde verilmelidir.

3. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

Dipnot: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.), 49, vr. 7a.

İkinci Kez Kullanım: TKGM.TT.d., 49, vr. 7a.

Bibliyografya: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.) başlığı altında

Tapu Tahrir Defterleri, 49. Şeklinde verilmelidir.

4. Kızılay Arşivi

Dipnot: Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

İkinci Kez Kullanım: KA, 171/91.

Bibliyografya: Kızılay Arşivi (KA) başlığı altında

171/91 şeklinde verilmelidir.

5. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Dipnot: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.) 579, s. 152.

İlk dipnottan sonra VGMA. kısaltması kullanılır.

İkinci kez kullanım: VGMA.VKF.İST.d., 579, s. 152.

Bibliyografya: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.) başlığı altında

İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.), 579 şeklinde verilmelidir.

6. Tek yazarlı kitap

Dipnot: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

Bibliyografya: KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

7. İki ve ikiden fazla yazarlı kitap

Dipnot: Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 45.

İkinci Kez Kullanım: Sevim-Merçil, *age*, s. 57 ya da Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 45.

Bibliyografya: SEVİM, Ali-MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

8. Tek yazarlı makale

Dipnot: Ü. Gülsüm Polat, "I. Dünya Savaşı'nda Hindistan'ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti'nde İngiliz Karşıtı Hareketler ve Osmanlı Devleti'nin Etkisi", *Belleten*, C. 86, S. 308, Aralık 2022, s. 1036.

Bibliyografya: POLAT, Ü. Gülsüm, "I. Dünya Savaşı'nda Hindistan'ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti'nde İngiliz Karşıtı Hareketler ve Osmanlı Devleti'nin Etkisi", *Belleten*, C. 86, S. 308, Aralık 2022, s. 1035-1076.

9. İki yazarlı makale

Dipnot: Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, C XXII/S. 26, Ocak 2001, s. 12.

İkinci Kez Kullanım: Beydilli-Erünsal, *agm.*, s. 15. Ya da Beydilli-Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs”, s.15.

Bibliyografya: BEYDİLLİ, Kemal-ERÜNSAL, İsmail E., “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, C XXII/S. 26, Ocak 2001, s. 1-129.

10. Yazarı olan ve aynı zamanda yayıma hazırlanan eserler

Dipnot: Kerîmüddin Mahmud-i Aksariyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Yay.Haz. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023, s. 30.

Bibliyografya: Kerîmüddin Mahmud-i Aksariyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Yay.Haz. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023.

11. Yazmalar

Dipnot: Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374, vr. 290a.

Bibliyografya: Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374.

12. Yazarı belirtilmemiş kitap

Dipnot: *Atatürk'ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 18.

Bibliyografya: *Atatürk'ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

13. Çeviri kitap

Dipnot: Gleb Golubev, *Uluğ Bey*, çev. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 70.

Bibliyografya: GOLUBEY, Gleb, *Uluğ Bey*, çev. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

14. Sempozyum ve kongrelerde sunulan bildiri

Dipnot: Ü. Gülsüm Polat, “İmparatorluğun Sonunda Belirginleş(tiril)en Sınırlar Ve Deyrizor-Telafer Olayları (1919-1920)”, *Mondros Mütarekesi'nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın sonu: Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu*, (Kahramanmaraş 24-26 Ekim 2018), C. II, (Yay. Haz. Aynur Yavuz Akengin H. Aytuğ Tokur), Ankara 2019, s. 715.

Bibliyografya: POLAT, Ü. Gülsüm, “İmparatorluğun Sonunda Belirginleş(tiril)en Sınırlar Ve Deyrizor-Telafer Olayları (1919-1920)”, *Mondros Mütarekesi'nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın sonu: Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu*, (Kahramanmaraş 24-26 Ekim 2018), C. II, (Yay. Haz. Aynur Yavuz Akengin H. Aytuğ Tokur), Ankara 2019, s. 713-730.

15. Editörlü kitapta bölüm

Dipnot: Ü.Gülsüm Polat, “Arşiv Belgeleri Işığında Cebel-i Musa Ermenilerinin İsyanı ve Osmanlı Devleti'ne Karşı Faaliyetleri”, *Türk-Ermeni İlişkileri, Dünü, Bugünü, Yarını*, (Ed. Süleyman Beyoğlu, Gürbüz Arslan), Nobel Yay, Ankara 2022, s. 269.

Bibliyografya: POLAT, Ü. Gülsüm, “Arşiv Belgeleri Işığında Cebel-i Musa Ermenilerinin İsyanı ve Osmanlı Devleti'ne Karşı Faaliyetleri”, *Türk-Ermeni İlişkileri, Dünü, Bugünü, Yarını*, (Ed. Süleyman Beyoğlu, Gürbüz Arslan), Nobel Yay, Ankara 2022, s. 269-296.

16. Editörsüz ya da editörü belli olmayan kitapta bölüm

Dipnot: M. Tayyip Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 9.

Bibliyografya: GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 5-39.

17. Tez

Dipnot: Süleyman Polat, *17. Yüzyılda Mühimme Defterlerine Göre Kütahya*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2005, s. 10.

Bibliyografya: POLAT, Süleyman, *17. Yüzyılda Mühimme Defterlerine Göre Kütahya*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2005.

18. Ansiklopedi maddesi

Dipnot: Abdülkadir Özcan, “Târîh-i Osmânî Encümeni”, *DİA*, C 5, İstanbul 2011, s. 84.

Bibliyografya: ÖZCAN, Abdülkadir, “Târîh-i Osmânî Encümeni”, *DİA*, C 5, İstanbul 2011, s. 83-86.

19. Yazarlı gazete haberi-köşe yazısı

Dipnot: Hüseyin Cahid Yalçın, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, s. 1.

Bibliyografya: YALÇIN, Hüseyin Cahid, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

Gazete haberlerinde Miladi takvim öncesi tarihin geçerli olduğu dönem için önce Rumi takvim parantez içerisinde miladi takvim olarak ilgili güne atıf yapılmalıdır

20. Yazarı belli olmayan gazete yazısı

Dipnot: “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, s. 3.

Bibliyografya: “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

Gazete haberlerinde Miladi takvim öncesi tarihin geçerli olduğu dönem için önce Rumi takvim parantez içerisinde miladi takvim olarak ilgili güne atıf yapılmalıdır.

21. İnternet Sayfası

Dipnot: <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

Bibliyografya: <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

22. E-Kitap

Dipnot: E Kitap olarak nitelenen eserden, eserin sadece dijital platformda yayınlanmasıdır. Eğer eserin basılı hali varsa esere uzantı verilmesine gerek yoktur. Örneğin 18. Tarik Kongresi Bildirileri dijital olarak yayınlanmıştır. Buradaki bir bildiriden faydalandığında şu şekilde gösterilmesi mümkündür:

Altay Tayfun Özcan, “Karolenj Sarayındaki Rus Elçilerinin Kağanı: Rus Kağanı mı Hazar Kağanı mı?”, XVIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 1-5 Eylül 2018), (Haz. Semiha Nurdan, Muhammed Özler), C. X, Ankara 2022, s. 83, Erişim: <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/04/Cilt-10.pdf>, Erişim tarihi: 03.06.2023.

Bibliyografya: ÖZCAN, Altay Tayfun, “Karolenj Sarayındaki Rus Elçilerinin Kağanı: Rus Kağanı mı Hazar Kağanı mı?”, XVIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 1-5 Eylül 2018), (Haz. Semiha Nurdan, Muhammed Özler), C. X, Ankara 2022, s. 81-96, Erişim: <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/04/Cilt-10.pdf>.

SPELLING RULES

- Articles should be written in Microsoft Word-compatible software, on A4 size paper, using the Times New Roman font. The following rules should be followed:
- The title should be in lowercase, regular (normal) font, and 12-point size. The title should be centered. The main and subheadings should be used in the text, and these headings should be numbered. Main headings within the text should be written in lowercase, bold, 10.5-point size, and aligned to the left; subheadings should be written in lowercase, bold, 10.5-point size, and aligned to the left. There should be a 6-point space between headings and paragraphs.
- The author's name and surname should be written 12 points below the main heading, in regular (normal) font, lowercase, and aligned to the right. Underneath the author's name, the title, university, faculty, department, city/country, email, and ORCID information should be provided in 8.5-point font.
- The text should be 11-point size and justified. There should be a 2.5 cm margin on the top, bottom, right, and left sides of the paper. The line spacing should be exactly 12 points. There should be a 6-point space between paragraphs, and the paragraphs should be indented with a tab. (For images and attachments within the text, the line spacing should be 1.15 points.)
- The name of the author and the meaningful abbreviation of the title of the article should be written in lowercase, 11 points, in the header section, not on the first page of the article. In the header, the name of the author should not be included in the first copy, but should be added after the refereeing processes.
- Page numbers should be placed in the upper header section, aligned to the right and left, in 8-point font, and should not appear on the first page of the article.
- Quotations that exceed 5 lines should be indented 1 cm from the paragraph and should be written in a smaller font size without quotation marks. Quotations with fewer than 5 lines should be written in italics within the text. Expressions that need to be emphasized should also be in italics.
- Footnotes should be written in 8.5-point font with full justification and a paragraph indent of 0.5 cm. In articles, citations should be numbered as footnotes at the bottom of the page, starting from 1. No in-text citations should be used. When providing references in footnotes, book and journal names should be in italics, while article titles should be in quotation marks. In footnotes, the full citation should be provided the first time it is mentioned, and afterwards, abbreviations such as "ibid," "op. cit.," or "loc. cit." can be used as determined by the author. If an author's multiple books or articles are used, the author's surname should be followed by the full or abbreviated title of the book or article after the first use. In the case of multiple authors, all authors should be listed the first time and subsequently abbreviated. In footnotes, authors can provide the author's surname followed by the full or abbreviated title of the work or article, without using "ibid" or "op. cit." abbreviations.

Details and Examples for Source Citation

1. Article texts submitted to the Journal of Historical Studies should be written using footnotes. Footnotes should be placed end of the sentence point.

Example: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* [The Language of Ottoman Documents (Diplomatic)], Türk Tarih Kurumu Yayınları [Turkish Historical Society Publications], Ankara 2018, p. 172.

When citing Kütükoğlu's work for the second time: Kütükoğlu, *ibid.*, p. 184. (Or Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili* [in italics], p. 184.)

Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* [History of the Ottoman Empire], Vol. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, p. 370.

When citing Uzunçarşılı's work for the second time: Uzunçarşılı, *ibid.*, p. 375. (Or Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* [in italics], p. 375.)

When the same work needs to be cited consecutively in footnotes, abbreviations such as "*ibid.* (the aforementioned work), can be used. If a single author's multiple books and articles are used in footnotes, the author's last name should be followed by a meaningful abbreviation of the book or article after the first usage.

In footnotes, sources should be listed in the “Name Surname” order, while in the Bibliography section, they should be listed in the “SURNAME, Name” order. Bibliographic information about the book should be provided in the Bibliography section, without repeating the page information.

Example: Footnote: Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl* [46 Years with Magnificent Turk Kanuni], Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, p. 30.

Bibliography: YÜCEL, Yaşar, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl* [in italics], Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

2. If a quotation is made from an article, the page or page range where the quotation appears should be provided in the footnote. In the bibliography, information about the article’s page range in the journal should be provided.

Example: Footnote: Ü. Gülsüm Polat, “I. Dünya Savaşı’nda Hindistan’ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti’nde İngiliz Karşıtı Hareketler ve Osmanlı Devleti’nin Etkisi” [Anti-British Movements in the Northwestern Border Province of India during World War I and the Influence of the Ottoman Empire], *Belleten*, Vol. 86, No. 308, December 2022, p. 1036.

When citing this article for the second time: Polat, *ibid.*, p. 1037. Or: Polat, “I. Dünya Savaşı’nda Hindistan’ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti’nde...” [in italics], p. 1037. Either of these methods can be preferred.

Bibliography: EMECEN, Feridun M., “Some Notes on the Historical Development of Bolvadin, a Seljuk City in the Late Middle Ages Anatolia,” *Belleten*, Vol. 85/No. 302, April 2021, pp. 17-28.

Examples of Archive Usage in Footnotes and References:

Footnote:

1. State Archives Footnote: (Ottoman Archives):

Presidency of the Republic State Archives, Ottoman Archives (BOA), Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679, 27 Jum 1196 / 10 May 1782. (Instead of Hijri calendar, Rumi calendar can also be used)

BOA abbreviation is used after the first footnote. Second Usage: BOA, C. ML, 753/30679.

Bibliography: Presidency of the Republic State Archives, Ottoman Archives (BOA), Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679.

Presidency of the Republic State Archives, Republic Archives (BCA), 490.1.0.0/15.79.7, 02.05.1935.

BCA Second Usage: BCA, 490.1.0.0/15.79.7.

Bibliography: Presidency of the Republic State Archives, Republic Archives (BCA), 490.1/15.79.7.

2. Turkish Historical Society Archives

Footnote First Usage: *Turkish Historical Society Archives*, Osman Ferit Sağlam Collection (OFS), 238/19.

Second Usage: TTK Archives, OFS, 238/19.

Bibliography: Turkish Historical Society Archives (TTK Archives) should be given as Osman Ferit Sağlam Collection (OFS), 238/19.

3. General Directorate of Land Registry and Cadastre Archives Footnote: *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi*, [General Directorate of Land Registry and Cadastre Archives] Tapu Tahrir Defterleri (TKGM.), [Land Registry Survey Books], Tapu Tahrir Defterleri, (TT.d.), 49, fol. 7a. Second Usage: TKGM.TT.d., 49, fol. 7a.

Bibliography: General Directorate of Land Registry and Cadastre Archives (TKGM.)

TT.d, 49.

4. Red Crescent Archives Footnote: *Kızılay Arşivi* [Turkish Red Crescent Archive] (KA), 171/91. Second Usage: KA, 171/91.

Bibliography: Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

5. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, General Directorate of Foundations Archives (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri, [Istanbul Foundation Register Books] (VKF.İST.d.) 579, p. 152. VGMA abbreviation is used after the first footnote.

Second Usage: VGMA.VKF.İST.d., 579, p. 152.

Bibliography: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.)

İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.), 579

6. Single-authored book

Footnote: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 172.

Bibliography: KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

7. Book with two or more authors

Footnote: Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 45.

Subsequent Usage: Sevim-Merçil, *ibid*, p. 57 or Sevim-Merçil, *History, Politics, Organization and Culture of the Seljuk States*, p. 45.

Bibliography: SEVİM, Ali MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

8. Single-authored article footnote: Ü. Gülsüm Polat, “I. Dünya Savaşı’nda Hindistan’ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti’nde İngiliz Karşıtı Hareketler ve Osmanlı Devleti’nin Etkisi”, *Belleten*, Vol. 86, No. 308, December 2022, p. 1036.

Bibliography: POLAT, Ü. Gülsüm, “I. Dünya Savaşı’nda Hindistan’ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti’nde İngiliz Karşıtı Hareketler ve Osmanlı Devleti’nin Etkisi”, *Belleten*, Vol. 86, No. 308, December 2022, pp. 1035-1076.

9. Article with two authors Footnote: Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)” *Belgeler*, Vol. XXII, No. 26, January 2001, p. 12.

Subsequent Usage: Beydilli-Erünsal, loc. cit., p. 15 or Beydilli-Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs,” p. 15.

Bibliography: BEYDİLLİ, Kemal ERÜNSAL, İsmail E., “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711),” *Belgeler*, Vol. XXII, No. 26, January 2001, pp. 1-129.

10. Works authored and prepared for publication:

Footnote: Kerîmüddin Mahmud-i Aksariyî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Edited by Mürsel Öztürk), Turkish Historical Society Publications, Ankara 2023, p. 30.

Bibliography: Kerîmüddin Mahmud-i Aksariyî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Edited by Mürsel Öztürk), Turkish Historical Society Publications, Ankara 2023.

11. Manuscripts

Footnote: Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Library, Hâlet Efendi 374, folio 290a.

Bibliography: Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Library, Hâlet Efendi 374.

12. Unattributed book

Footnote: Atatürk’ün *Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 18.

Bibliography: Atatürk’ün *Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

13. Translated book

Footnote: Gleb Golubev, *Uluğ Bey*, translated by Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, p. 70.

Bibliography: GOLUBEV, Gleb, *Uluğ Bey*, translated by Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

14. Conference paper presented at a symposium or congress

Footnote: Polat, Ü. Gülsüm, “İmparatorluğun Sonunda Belirginleş(tiril)en Sınırlar Ve Deyrizor-Telafer Olayları (1919-1920)”, in *Mondros Armistice’s 100th Anniversary: The End of World War I: Armistices and Peace Treaties International Symposium*, (Kahramanmaraş, October 24-26, 2018), Vol. II, edited by Aynur Yavuz Akengin and H. Aytuğ Tokur, Ankara, 2019, p. 715.

Bibliography: POLAT, Ü. Gülsüm, “ İmparatorluğun Sonunda Belirginleş(tiril)en Sınırlar Ve Deyrizor-Telafer Olayları (1919-1920)”, in *Mondros Armistice’s 100th Anniversary: The End of World War I: Armistices and Peace Treaties International Symposium*, (Kahramanmaraş, October 24-26, 2018), Vol. II, edited by Aynur Yavuz Akengin and H. Aytuğ Tokur, Ankara, 2019, pp. 713-730.

15. Chapter in an edited book

Footnote: Polat, Ü. Gülsüm, “ Arşiv Belgeleri Işığında Cebel-i Musa Ermenilerinin İsyanı ve Osmanlı Devleti’ne Karşı Faaliyetleri”, in *Turkish-Armenian Relations, Past, Present, Future*, edited by Süleyman Beyoğlu and Gürbüz Arslan, Nobel Yay, Ankara, 2022, p. 269.

Bibliography: POLAT, Ü. Gülsüm, “The Arşiv Belgeleri Işığında Cebel-i Musa Ermenilerinin İsyanı ve Osmanlı Devleti’ne Karşı Faaliyetleri “, in *Turkish-Armenian Relations, Past, Present, Future*, edited by Süleyman Beyoğlu and Gürbüz Arslan, Nobel Yay, Ankara, 2022, pp. 269-296.

16. Chapter in an unedited or editor-unspecified book

Footnote: Gökbilgin, M. Tayyip, “ Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, in *Kanuni Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, p. 9.

Bibliography: GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “ Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, in *Kanuni Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, pp. 5-39.

17. Encyclopedia Entry

Footnote: Abdülkadir Özcan, “Târîh-i Osmânî Encümeni,” *DİA*, Vol. 5, İstanbul 2011, p. 84.

Bibliography: ÖZCAN, Abdülkadir, “Târîh-i Osmânî Encümeni,” *DİA*, Vol. 5, İstanbul 2011, pp. 83-86.

18. Thesis

Footnote: Polat, Süleyman, *Kütahya in the 17th Century According to Mühimme Register Books*, Unpublished Master’s Thesis, Dumlupınar University, Institute of Social Sciences, Kütahya, 2005, p. 10.

Bibliography: POLAT, Süleyman, *Kütahya in the 17th Century According to Mühimme Register Books*, Unpublished Master’s Thesis, Dumlupınar University, Institute of Social Sciences, Kütahya, 2005.

19. Authored newspaper news/article

Footnote: Yalçın, Hüseyin Cahid, “Millî Matem” [National Mourning], *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940 (November 10, 1940), p. 1. 00

Bibliography: YALÇIN, Hüseyin Cahid, “Millî Matem” [National Mourning], *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940 (November 10, 1940).

20. Newspaper article without authors

Footnote: “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombadılar” [The British Bombed the City of Munich Yesterday], *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940 (November 10, 1940), p. 3.

Bibliography: “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombadılar” [The British Bombed the City of Munich Yesterday], *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940 (November 10, 1940).

21. Internet pages

Footnote: “<https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>”, last accessed on May 1, 2021.

Bibliography: “<https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>”, last accessed on May 1, 2021.

22. E-Books

Footnote: Altay Tayfun Özcan, “Karolenj Sarayındaki Rus Elçilerinin Kağanı: Rus Kağanı mı Hazar Kağanı mı?” [The Khagan of the Russian Envoys in the Carolingian Palace: Russian Khagan or Khagan of the Khazars?], in *XVIII. Türk Tarih Kongresi* [18th Turkish History Congress] (Ankara: September 1-5, 2018), edited by Semiha Nurdan and Muhammed Özler, vol. X, Ankara 2022, pp. 83, Access: <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/04/Cilt-10.pdf>, Access date: June 3, 2023.

Bibliography: ÖZCAN, Altay Tayfun, “Karolenj Sarayındaki Rus Elçilerinin Kağanı: Rus Kağanı mı Hazar Kağanı mı?” [The Khagan of the Russian Envoys in the Carolingian Palace: Russian Khagan or Khagan of the Khazars?], in *XVIII. Türk Tarih Kongresi* [18th Turkish History Congress] (Ankara: September 1-5, 2018), edited by Semiha Nurdan and Muhammed Özler, vol. X, Ankara 2022, pp. 81-96, Access: <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/04/Cilt-10.pdf>.

İÇİNDEKİLER

1. Hakan Burak Uz

“İttihat Ve Terakki Hükümetlerinin Dış Politika Anlayışı (1913-1918)”

(Sayfa 1-21)

2. Çağla D. Tağmat

“Yunanistan’ın Doğu Trakya’dan Çekilişi ve Mübadele Görüşmelerine Etkisi (1922-1923)”

(Sayfa 22-30)

3. Güzin Çaykırın

“ Askerî Tarih Belgelerine Göre Van’da Ermeni İsyanı Günlüğü”

(Sayfa 31-53)

4. Melik Abay

“Sınırdaki Diplomasi: Bulgaristan’ın I. Dünya Savaşı’na Giriş Sürecinde Sofya Sefareti ve Ali Fethi Bey”

(Sayfa 54-73)

5. Şerife Eroğlu Memiş

“*Âyende ve Revende’ye-Kudüs ile el Halil’i Ziyaret Edenlere*”: Cenin’de Lala Mustafa Paşa’nın Zevcesi Fatma Hatun İmareti

CONTENTS

1. Hakan Burak Uz

The Foreign Policy Approach of The Committee of Union and Progress Governments

(Sayfa 1-21)

2. Çağla D. Tağmat

Greece's Withdrawal From Eastern Thrace And Its Effect on The Population Exchange Negotiations
(1922-1923)

(Sayfa 22-30)

3. Güzin Çaykırın

The Armenian Revolt in Van: Insights from Military History Documents

(Sayfa 31-53)

4. Melik Abay

Diplomacy at the Border: Sofia Embassy and Ali Fethi Bey's Activities eve of Bulgaria's World War I
Decision

(Sayfa 54-73)

5. Şerife Eroğlu Memiş

“To those who pass by, to those who visit Jerusalem and Hebron”: Lala Mustafa Pasha's Wife Fatma
Hatun's Public Kitchen in Jenin

(Sayfa 74-87)

EDİTÖRDEN

Akademik dergi yayıncılığının zorlayıcı şartlarını göze alarak başladığımız yayın hayatımızın ilk sayısı ile siz okuyucularımızla buluşuyoruz. Uzun bir yolun başlangıcı olarak Cumhuriyetimizin 100. Yılında tarih araştırmalarına yeni bir soluk getirmek niyetindeyiz. Yılda toplam iki sayıyı Haziran ve Aralık olacak şekilde okuyucuyla buluşturacağımız Tarih Tetkikleri Dergisi genç araştırmacılar ile alanın kıdemli araştırmacılarının eserlerini okuyucuyla buluşturmak hedefiyle yayın hayatına başlıyor. Tarih araştırmaları kapsamında kısıtlayıcı bir zaman ve mekan sınırı çizmeyen dergimizin en temel hedefi akademik araştırma konusu olan yayınları editöryel ve hakemlik süreçlerini yürüterek yayınlamaktır. Popüler kültürün popüler olmayı zayıflattığı bir zaman diliminde akademik araştırmalarının spesifikleşmesine ve detayın önemsiz değil bütünü anlamını değiştirebilecek denli önemli olduğu düşüncesiyle hareket ediyoruz. Bu bağlamda detaya inen, genel bir panorama çizmekten ziyade dar bir alanda arşiv çalışmasını, verileri, yazışmaları önemseyen araştırmaları öncelikliyoruz.

Bu sayıda beş akademik çalışma okuyucu ile buluşuyor. Her birisi alana katkı sağlayacak incelemeler olacak bu makalelerin bundan sonra araştırmalara veri olmasını ve ilham kaynağı olmasını temenni ediyoruz.

Hakan Burak Uz'un "İttihat Ve Terakki Hükümetlerinin Dış Politika Anlayışı (1913-1918)" başlıklı çalışması yakın dönem Osmanlı Tarihinin en belirleyici kadroları olan İttihat ve Terakki Hükümetlerinin dış politika tavırlarını ve bu hükümetlerin söz konusu tercihlerinde belirleyici olan amilleri tartışmaktadır. Tarihsellik açısından son derece belirleyici gelişmelerin yaşandığı bu periyotun dış politikaya dair gelişmelerini ana kaynaklara dayalı olarak ele almaktadır.

Çağla Derya Tağmat'ın "Yunanistan'ın Doğu Trakya'dan Çekilişi ve Mübadele Görüşmelerine Etkisi (1922-1923)" başlıklı çalışması ise Cumhuriyet'in 100. Yılı olması itibarıyla anlamlı ve güncelliğini koruyan ve detayları nedeniyle üzerinde yeni bilgiler üretilen Lozan Konferansı ve sonuçları kapsamında Doğu Trakya'nın Yunanistan tarafından tahliyesine bu kapsamda da Mübadele görüşmelerine olan etkisine odaklanmaktadır. Bu kapsamda çalışmasının ana kaynaklarını Yunan Arşiv ve İngiliz belleri ve Türk kaynakları oluşturmaktadır.

Melik Abay'ın "Sınırdaki Diploması: Bulgaristan'ın I. Dünya Savaşı'na Giriş Sürecinde Sofya Sefareti ve Ali Fethi Bey" başlıklı makalesi Bulgaristan'ın I. Dünya Savaşı'na giriş sürecinde Türk-Bulgar diplomatik ilişkilerine odaklanmaktadır. Bu bağlamda Sofya Osmanlı Sefaretine ait raporları ve sefaretin Hariciye Nezareti ile yaptığı diplomatik yazışmaları çalışmanın odak noktasına aldığı görülmektedir. Bu kapsamda Bulgaristan'ın Osmanlı yanında savaşta konumlandırılması noktasındaki girişimler dikkat çekmektedir.

Güzin Çaykırın'ın "Askerî Tarih Belgelerine Göre Van'da Ermeni İsyanı Günlüğü" başlıklı çalışması ise I. Dünya Savaşı'nın en kritik iç güvenlik meselelerinden olan Ermeni isyanlarına ve bu isyanların etkisine odaklanmaktadır. Çalışmanın ana eksenini Van merkezli isyanın kayıtlarını ihtiva eden harp raporları oluşturmaktadır. Bu isyanın Müslümanlar ve Ermeniler üzerindeki etkileri ortaya konulmaktadır.

Bu sayının son makalesi ise diğer dört makaleden zamansal anlamda süreci geriye, mekansal anlamda ise Osmanlı Ortadoğusuna götürmektedir. Şerife Eroğlu Memiş'in "“Âyende ve Revende’ye-Kudüs ile el Halil’i Ziyaret Edenlere”": Cenin’de Lala Mustafa Paşa’nın Zevcesi Fatma Hatun İmareti" başlıklı çalışması Cenin’de 25 Zilhicce 974/3 Temmuz 1567 tarihinde tanzim edilen vakfiye ışığında vakfın 16. yüzyılın sonundaki durumu ele alınmaktadır. Osmanlı Devleti için bir vakıf medeniyeti tanımlamasını yapan uzmanların da işaret ettiği önemli bir Osmanlı kurumunun yapısını incelemektedir.

İlk sayının heyecanı ve mutluluğu ile siz değerli okuyuculara bundan sonraki sayılar için de bir fikir verebilmiş olmayı umuyoruz. Etik değerleri ön planda tutarak tarih araştırmalarını yayın süreçlerinde değerlendirerek, okuyucuyla buluşturmak ümidiyle Aralık 2023’de ikinci sayıda da tarih akademisine katkı sunmayı umuyoruz. Cumhuriyetimizin önemli bir dönemine şahitlik eden tarihçiler olarak araştırmalarımızın hem akademi dünyasında hem de akademi dışındaki Tarih okuyucularının entelektüel arayışlarında bir soluk olmasını diliyoruz.

Editör

EDITORIAL

With the first issue of our publication, we are pleased to meet our readers, considering the challenging conditions of academic journal publishing. As a starting point of a long journey, we aim to bring a new breath to historical research in the centennial year of the Türkiye. *Tarih Tetkikleri Dergisi*, which will be published twice a year in June and December, intends to present the works of both young and senior researchers in the field to the readers. Our fundamental goal is to publish research articles that fall within the scope of historical research, without limiting them to a specific time or place, by conducting editorial and peer review processes. In an era where popular culture weakens the non-popular, we believe that academic research, which can delve into specifics and where details are not insignificant but can change the meaning of the whole, is of utmost importance. In this context, we prioritize research that delves into details, values archival work, data, and correspondence in a narrow field rather than providing a general panorama.

In this issue, five academic studies meet the readers. Each of these articles will be insightful contributions to the field, and we hope they will serve as a source of data and inspiration for future research.

Hakan Burak Uz's study titled "The Foreign Policy Approach of The Committee of Union and Progress Governments" discusses the foreign policy attitudes of the Ittihad and Terakki Governments, which were the most influential factions in recent Ottoman history, and the determining factors behind their choices. It examines the developments in foreign policy during this period, which witnessed historically significant events, based on primary sources.

Çağla Derya Tağmat's study, "Greece's Withdrawal From Eastern Thrace And Its Effect on The Population Exchange Negotiations (1922-1923)" focuses on the evacuation of Eastern Thrace by Greece within the context of the significant and relevant Lozan Conference and its outcomes, considering the centennial year of the Republic. The study draws on Greek archives, British documents, and Turkish sources as its primary references.

Melik Abay's article, "Diplomacy at the Border: Sofia Embassy and Ali Fethi Bey's Activities eve of Bulgaria's World War I Decision" focuses on Turkish-Bulgarian diplomatic relations during Bulgaria's entry into World War I. In this context, the study places emphasis on the reports of the Ottoman Legation in Sofia and its diplomatic correspondence with the Ministry of Foreign Affairs. The article highlights Bulgaria's positioning in the war alongside the Ottoman Empire.

Güzin Çaykırın's study, "The Armenian Revolt in Van: Insights from Military History Documents" focuses on the Armenian uprisings, which were one of the most critical internal security issues during World War I, and their impact. The main sources of the study are war reports containing records of the Van-centered rebellion. It reveals the effects of this rebellion on Muslims and Armenians.

This issue's final article takes us back in time in terms of chronology and to the Ottoman Middle East in terms of location. Şerife Eroğlu Memiş's research titled "To those who pass by, to those who visit Jerusalem and Hebron": Lala Mustafa Pasha's Wife Fatma Hatun's Public Kitchen in Jenin" focuses on the status of the endowment in Cenin at the end of the 16th century, based on the endowment document organized on 25 Zilhicce 974/3 July 1567. It examines the structure of an important Ottoman institution, which experts, who rightly emphasize the endowment civilization of the Ottoman State, consider significant.

With the excitement and happiness of the first issue, we hope to give you, an idea for the next issues. We hope to contribute to the history academy in the second issue in December 2023, with the hope of bringing ethical values to the forefront, evaluating historical research in the publication processes and bringing them together with the reader. As historians who have witnessed an important period of Turkish Republic, we hope that our research will be a breath of fresh air in the intellectual pursuits of History readers both in academia and outside of academia.

Editor

Prof. Dr. Ü. Gülsüm POLAT

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

Cilt/Vol.: 1-Sayı/Issue: 1
Haziran 2023/June 2023

Başvuru/Submitted: 1 Haziran/June 2023
Kabul/accepted: 20 Haziran/June 2023

<https://tarihtetkikleri.com>

DOI Number: 10.5281/zenodo.8060759

Araştırma Makalesi

Altı ayda bir yayınlanan hakemli, tarih dergisi
A refereed history journal published every six months

İttihat ve Terakki Hükümetlerinin Dış Politika Anlayışı (1913-1918)

Hakan Burak UZ*

Özet

Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulmasıyla birlikte başlayan ikinci meşrutî yönetim döneminde, başlangıçta dışarıdan yönlendirme şeklinde ortaya çıkan bir “denetleme” rolünü tercih eden İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sait Halim Paşa ve Talat Paşa Sadaretleri dönemlerinde ise yönetimi doğrudan üstlenmiş, bu sebeple bu dönem “İttihatçı” hükümetler dönemi olarak anılmıştır. Cemiyetin kurucu felsefesini yansıtan; ekonomik ve siyasi bağımsızlığı hedefleyen, modern, seküler ve millî siyaset anlayışı, mezkûr dönemde takip edilen hariciye siyasetine zemin oluşturmuştur. İttihat Terakki Hükümetlerinin görevde bulunduğu zaman zarfında, uluslararası siyasete hâkim olan emperyalist anlayış ve bu anlayışın neticesi olarak yaşanan Umumi Harp süreci, harp öncesi dönem de dahil olmak üzere, devletler arasındaki ikili ve ittifaklar şeklinde tezahür eden çoklu diplomatik ilişkilerin seyrini belirlemiştir. Büyük Güçlerin, çeşitli vasıtalarla Osmanlı Devleti'nin iç işleyişine müdahalesinden rahatsız olan ve bunu mümkün olan en düşük seviyede tutmak isteyen Cemiyet, bilhassa denetleme iktidarları döneminde, kuruluş dönemi felsefesinden uzaklaşarak Büyük Güçler nezdinde bir ayrıma gitmeden destek arayışı içerisinde olmuş; doğrudan iktidarı döneminde ise kararlı ve askeri eylemciliği içerisinde barındıran bir dış siyaset yaklaşımını tercih etmiştir. II. Abdülhamit döneminde tercih edilen durağan denge politikasına karşılık gelen diplomatik anlayışından farklı olarak aktif ve kararlı bir diplomatik arayışın temsilcileri haline gelen İttihatçıların bu yaklaşımlarına, 93 Harbi ile başlayıp Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile devam eden bir süreç sonrasında, ülke sınırlarının Anadolu coğrafyasına sıkışmasından kaynaklanan mecburiyetlerin yön verdiği hususu göz ardı edilmemelidir. Küresel sömürgecilik süreci sonrasında mali bakımdan oldukça gerisinde kaldıkları Büyük Güçlerin, kendi ülkelerinin menfaatleri doğrultusunda şekillendirdikleri aşikâr dış siyasetleri ve gizli gündemleri gereğince, ekonomik ve belki siyasi anlamda bağımsız bir Türk devletinin varlığına müsaade etmeyeceklerinin bilincinde olduğu anlaşılan Cemiyet, fikrî temayülünün iz düşümlerinin her hamlesinde görülebileceği diplomatik satranç titizliğinde ve kararlılığında bir dış politika yürütmüştür. Çalışmanın kaynaklarını başta telif-tetkik eserler olmak üzere İngiliz arşiv kayıtları oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti, Almanya, İngiltere, Dış Politika, Cihan Harbi.

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Yüksek lisansöğrencisi, Mülki İdari Amirliği/İçişleri Bakanlığı, Ankara/TÜRKİYE. hakanburak@gmail.com, ORCID Number: 0009 0007-9674-5355

The Foreign Policy Approach of The Committee of Union and Progress Governments**(1913-1918)****Abstract**

During the second constitutional period, which began with their instatement of the Kanun-ı Esasi (Constitution), the Committee of Union and Progress (CUP), initially preferred a "supervisory" role that manifested as external guidance. However, during the terms of Sait Halim Pasha and Talat Pasha as prime ministers, the CUP assumed direct control of the government, leading to this period being referred to as the "CUP government" era. The political philosophy underlying the committee's founding reflected a modern, secular, and nationalistic approach aimed at achieving economic and political independence. This philosophy provided the basis for the foreign policy pursued during this period.

Through out the CUP governments' tenure, the prevailing imperialist mindset in international politics and the resulting process of the Great War had a significant impact on the course of diplomatic relations, both bilaterally and in the form of alliances, including the pre-war period. The CUP, discontent with the interference of the Great Powers in the internal affairs of the Ottoman Empire through various means and desiring to minimize it, moved away from its founding philosophy, particularly during periods of direct control, and sought support without engaging in a differentiation with the Great Powers. During their time in power, they opted for a foreign policy approach characterized by determination and military activism.

In contrast to the passive equilibrium policy pursued during the reign of Abdulhamid II, the CUP became representatives of an active and resolute diplomatic quest. It should be noted that these approaches were shaped by the necessities arising from the process starting with the 1877-1878 Russo-Turkish War and continuing with the Tripolitanian and Balkan Wars, which ultimately led to the confinement of the country's borders to the Anatolian region. Aware that the Great Powers, who had fallen behind economically in the post-global colonialism period, would not allow the existence of an economically and potentially politically independent Turkish state in line with their own national interests, the CUP conducted a foreign policy with the meticulousness and determination of diplomatic chess, where the traces of their ideological inclinations could be seen in every move. The sources for this study predominantly comprise copyrighted scholarly works and The British National Archival Records.

Keywords: Committee of Union and Progress, Ottoman Empire, Germany, United Kingdom, Foreign Policy, World War I.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin "*milli ve bağımsız*" kurucu felsefesinin temellerinin şekillendiği II. Meşrutiyet dönemine damgasını vuran İttihat ve Terakki Cemiyetinin gittikçe artan bir akademik ilgiye mazhar olmasına rağmen literatürde Cemiyet'in dış politikasını münhasıran ele alan çalışma sayısının oldukça az olduğu görülmektedir. Bununla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili farklı konu başlıkları altında yapılan çalışmalarda, Cemiyet'in dış politika yaklaşımı üzerinde birbiriyle çelişen görüşlerin yer aldığı; Cemiyet'in gerek kuruluş aşamasında gerekse denetleme ve doğrudan iktidar dönemlerinde Büyük Güçlerle kurduğu ilişkilerin, rasyonel yaklaşımdan uzaklaşarak zaman zaman menfi ya da müspet bir mübalağa çerçevesinde incelemeye tabii tutulduğu anlaşılmaktadır.

İdari ve siyasi bakımdan ele alındığında, daha çok teorik bir yöntem izlemeyi tercih eden "*Yeni Osmanlılar*" hareketi ile başlayan anayasal yönetim arayışlarının, XIX. Yüzyılın son çeyreğinde, bu hareketi fikri anlamda da kronolojik olarak da takip eden "*Jön Türk*" yapılanması ile devam ettiği görülmektedir. Jön Türk hareketi içerisindeki en aktif grup olarak tanımlanması yanlış olmayacak İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1906 tarihinde kuruluşu ile birlikte Osmanlı Devleti'nin siyasi hayatında önemli bir yer edinmiştir. 1908 Temmuz'unda II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan meşrutî hükümetler

döneminde, başlangıçta dışardan denetleme vazifesini üstlenen Cemiyetin, doğrudan iktidar dönemi ise Sait Halim Paşa'nın sadarete atanmasıyla birlikte başlamıştır. Bu ön kabulden hareketle Sait Halim Paşa ve müteakiben kurulan Talat Paşa yönetimlerinin İttihat ve Terakki Hükümetleri olarak kabul edilerek, Balkan Savaşları ile başlayıp, Cihan Harbine giden süreci içine alarak Harbin sona ermesine kadar geçecek zaman diliminde görev başında kalan bu iki hükümet döneminin, dış politika tercihleri bakımından incelemeye tabi tutulması bu çalışmanın konusunu oluşturacaktır. Bununla birlikte mezkûr dönem öncesinde Osmanlı Devleti'nin dış politikasına yön veren gelişmeler de çalışmanın insicamını bozmadan gerekli düzeyde çalışmaya dâhil edilecektir.

Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikast sonucu öldürülmesi sonrasında 12 Haziran 1913 tarihinde Sait Halim Paşa sadarete atandığında, Babıâli için gündemdeki en önemli dış mesele, Balkan devletleri ve Büyük Güçlerle yürütülen ikili ilişkilere dir. Bu kapsamda, Balkan Savaşının daha başında, kısa bir zaman dilimi içerisinde karşılaşılan ağır askeri yenilgi sonrasında ortaya çıkan iç ve dış gelişmelere karşı doğru pozisyon olarak sürecin en az hasarla atlatılabilmesi için, yalnızca Balkan devletleri ile değil, bu devletlerin hamiliğini kendi emperyalist politikaları doğrultusunda üstlenen Büyük Güçlerle yürütülecek diplomatik ilişkilerin doğru yönetilebilmesi meselesi Sait Halim Paşa Hükümetinin ajandasında en üst sırada bulunmaktadır. Bu süreç içerisinde, II. Abdülhamit'in takip ettiği "pasif ve durağan denge arayışından" ve selefleri Kâmil Paşa hükümetinin izlediği tek kutuplu teslimiyetçi siyasetten farklı olarak, Büyük Devletler nezdinde temsilcileri aracılığıyla yürüttükleri aktif denge arayışında edindikleri tecrübe, İttihatçıların takip eden senelerde tercih edecekleri diplomatik ilişkilerin de istikametini tayin etmiştir.

Çalışmada, Cemiyetin, kuruluş aşamasından müfeseh hale geldiği döneme kadar takip ettiği ekonomik ve siyasi bağımsızlığı hedef edinen, modern, seküler ve millî siyaset anlayışının, İttihat ve Terakki Hükümetlerinin dış politika tercihlerine ne şekilde tesir ettiği de incelenecektir. Bu kapsamda, konjoktürel olarak emperyalist arayışlar karşısında tercih edilen siyasi duruş ve öncesiyle birlikte Cihan Harbi esnasında yaşanan gelişmeler üzerinden şekillenen uluslararası siyasette, Cemiyetin bu sahanın aktörleriyle ilişkilerindeki "tarafsızlık arayışı" mercek altına alınacaktır.

1. Cemiyet'in Ortaya Çıkışı Sürecindeki Ahval

Jön Türk hareketi içerisindeki en güçlü ve istikrarlı yapıyı¹ teşkil eden İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908 ile 1918 yılları arasında Türk siyasetine damga vurmuştur. Tüm siyasi yapılanmalar gibi İttihatçı yapılanma da içerisinde hayat bulduğu toplumun siyasi, sosyal ve iktisadi koşullarının ve ihtiyaçlarının bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda değerlendirildiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ortaya çıkış sürecinde Devletin baş etmeye çalıştığı temel diplomatik meselelerden birisi hatta belki de birincisi yükselen Balkan milliyetçiliği ile birlikte alevlenen Makedonya meselesi ve Büyük Güçlerin bu kutuplaşmada Balkan devletlerinin yanında yer almak suretiyle Osmanlı Devleti'nin iç işleyişine müdahale etme politikalarıdır. Aslında XX. yüzyılın başları itibarı ile dönemin siyasi karakteristiğinin yansıması olarak görülmesi mümkün olan "ayrılıkçı milliyetçi anlayışın" azınlıklar üzerindeki tesiri, Devleti bölünme sürecine taşıyacak bir güvenlik riski mahiyetinde tezahür etmiştir. Gerek "Mürzsteg Kararları"² marifetiyle Büyük Güçlerin Osmanlı Devleti'nin iç işleyişine gayrimüslim azınlıklar lehine müdahalesi gerekse 1908 senesi mart ayında İngiltere'nin benzer mahiyetteki girişimleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli olarak sürdürdüğü faaliyetlerini bilinir kılma yönündeki iradesini tetiklemiştir.

¹ Jön Türk yapılanması içerisinde, Ahmet Rıza, Mizancı Murat, Prens Sebahattin gibi tanınmış isimlerin liderliğinde yapılan diğer gruplarla ilgili detaylı bilgi almak için, Bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1986; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008; Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C II (IV), Ankara 1991.

² Avusturya İmparatorunun kışlık sarayının bulunduğu Mürzsteg Kasabasında Avusturya-Macaristan İmparatoru ile Rus Çarının 2-3 Ekim 1903 tarihlerinde bir araya gelerek kabul ettikleri ıslahat programı "Mürzsteg Kararları" olarak anılır. Osmanlı Devleti'nin içişlerine doğrudan müdahalesini içeren bu kararlar, diğer Büyük Devletlerin onayı alındıktan sonra Babıâli'nin de Kabulü sonrasında 1904'ten itibaren Makedonya bölgesinde uygulamaya konulmuştur.

1906 yılında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ismi ile kurulduğu dönemden itibaren, yapılanmasını ve faaliyetlerini gizli devam ettirmeyi tercih eden, hatta bu yüzden “yeraltı örgütü”³ nitelemesine maruz kalan İttihat ve Terakki Cemiyetinin, varlığını yalnızca Osmanlı Devleti içerisinde değil Avrupalı devletler nezdinde de ilan etmesinin, Makedonya meselesinde yaşanan dış müdahalelere bir tepki olarak gerçekleşmesi dikkat çekicidir. Merkez-i Umumi tarafından hazırlanan⁴ ve Osmanlı Devleti'nin iç işleyişine yabancı müdahalesinin kabul edilemeyeceği yönünde kuvvetli bir irade beyanının yer aldığı, Fransızca olarak bastırılan bir protesto muhtırası, 28 Mayıs 1908 tarihinde Rus Çarlığı hariç olmak üzere Büyük Devletlerin Selanik, Manastır ve Üsküp'te bulunan konsolosluklarına verilmiştir⁵.

Varlığının resmi olarak ilanı anlamına gelebilecek muhtıra eylemi, Cemiyetin takip edeceği dış politika felsefesinin ipuçlarını ihtiva etmesi bakımından da son derece mühimdir. Hazırlanan muhtıranın bir suretinin tüm büyük devletlerin konsolosluklarına verilerek yalnızca Rusya'nın Selanik'te bulunan Konsolosluğunun yok sayılması, Cemiyet tarafından uluslararası mahiyeti haiz bir protesto eylemi aracılığıyla verilen bir mesaj olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar mezkûr muhtıranın Rus politikasına şiddetli bir eleştiriyi de ihtiva etmesinden dolayı Rus Konsolosluğunun kapsam dışında bırakıldığı düşüncesi ilk etapta akla gelmekte ise de genel olarak Avrupalı devletlerin Makedonya meselesine müdahalelerinin eleştirilmesi temasını havi ve protesto niteliğini taşıyan muhtıranın, politikaları eleştirilen başta İngiltere olmak üzere beş büyük devletin konsolosluğuna verilirken Rus konsolosluğunun bu kümenin dışında bırakılması, *Rus devletinin büyük devletler sınıfında kabul edilmediği yönündeki bir dış politik tercihini tezahürü olarak okumak daha doğru olacaktır*. Bununla birlikte muhtıra eylemi, hedefleri bakımından henüz “yeraltı örgütü” niteliğini aşamamış bir yapılanmanın denetleme anlamında bile iktidara malik değilken, Büyük Devletler nezdinde II. Abdülhamit'ten farklı bir dış siyaset izleneceğinin ilk işareti olarak görülmektedir. Muhtıra hazırlandığı tarihte Fransa ile Rus Çarlığı arasında 1892 yılından beri devam eden ittifaka İngilizlerin özellikle 1907'den itibaren Rusya ile geliştirdiği ilişkilere bağlı olarak yakın durduğu uluslararası siyasetin bilinen gelişmeleriydi. Belirgin hale gelmiş bir uluslararası ittifakın iki üyesine aynı ittifakın üçüncü üyesinin politikalarını şikâyet edebilmek Cemiyet'in daha kuruluş aşamasında dikkat çekici bir özgüvene sahip olduğunun göstergesi olarak değerlendirilmiştir⁶.

2. Erken Dönemler

1908 İhtilali öncesi, II. Abdülhamit dönemi dış politikasının bütün Büyük Güçlerle dostluk (*tarafsızlık*) üzerine kurulu olduğunu belirten Karpat, İngiltere ve Fransa'nın sırasıyla 1881 ve 1882 yıllarında Mısır ve Tunus'u işgalleri sonrasında bile bu iki devletle dostane ilişkilere devam edildiğini belirtir⁷. Karpat'ın bu ifadesine karşın Tekeli, Devletin bütünlüğünü koruma gayretine matuf olarak içerde merkezi denetimi güçlendiren bir anlayışın temsilcisi olarak gördüğü II. Abdülhamit'in dış politikasını, biraz daha keskin ifadelerle, “*dışa karşı kapanan, pasif ve durağan bir denge kurma arayışı*” şeklinde tarif etmektedir. Tekeli bilhassa 1877 sonrasında Sultan Hamit'in Almanya'ya yaslanma tercihinin dengenin sağlanması ve sürdürülmesi bakımından önemine vurgu yapmakta, II. Abdülhamit'in Büyük Güçlerle ilişkilerinde tercih ettiği pasif denge siyasetine karşın İttihatçıların,

³Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salıhoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 1984, s.39

⁴ Kazım Karabekir, merkez-i umumi ile kastedilen yapı hakkında teferruata girmemekle birlikte, hatıratında izah edilen hadisenin gelişiminden, kastedilenin Selanik'te bulunan merkez-i umumi olduğu kanaati uyanmaktadır. Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Haz. Erhan Çiftçi, Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 233. Buna mukabil Hanioglu ise muhtıranın taslağının dahili merkez-i umumi tarafından hazırlanarak Paris'e gönderildiğini, gerekli düzenlemeler yapıp basıma hazır son halinin verilmesinin ise harici merkez-i umumi tarafından yapıldığını belirtir. M. Şükrü Hanioglu, *Preparation For a Revolution*, Oxford University Press, New York 2001, s.265. Protesto muhtırası verilene kadar faaliyetlerini gizli yürüten Cemiyetin ilanı manasına gelecek bu eylemin, metnin “*İttihat ve Terakki Cemiyetinin varlığı ile anayasal eşit Osmanlı vatandaşlığı*” hedefini ilan eden muhtevası da dikkate alındığında metnin hazırlanması ve yayımına karar veren merciinin tespitinin önemli olduğu düşünülmektedir.

⁵ Hanioglu, *age*, s.265.

⁶ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yayınları, Ankara 2014, s.125.

⁷ Kemal Karpat, *Türk Dış Politikası Tarihi*, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.102

Büyük Güçlerle yarışmayı hedefleyen, dışa açık, aktif bir tutum içerisinde ve dinamik bir denge arayışında olduklarını belirtmektedir⁸.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dış politika sahasında atfedilen bu dinamizmin arka planında, Cemiyet'in idari, mali, siyasi ve içtimai hedeflerine giden yol haritasının iz düşümünü görmek mümkündür. *Büyük Güçlerin Osmanlı coğrafyası ve bu coğrafyada mukim etnisite üzerindeki emperyalist amaçlarının farkında olmakla birlikte Batı medeniyetine dönük fikri temayülünün de tesiriyle Cemiyet, tüm Büyük Güçlerle asgari müşterek zeminde buluşabileceği diplomatik bir arayış içerisinde olmuştur.* Ancak bu arayışın farklı sebeplere müstenit olarak karşılık bulmadığı anlaşılmaktadır. Karpat'a göre Avrupalı devletlerin, Osmanlı Devleti'ni paylaşma planlarını tehlikeye atan kararlı modernleşme politikaları, ekonomik bağımsızlık başta olmak üzere bağımsızlık anlayışları ve siyasal eylemcilikleri nedeniyle Cemiyet'e yönelik düşmanlıkları her geçen gün artmaktaydı. Karpat bu senaryonun Cemiyet'in ilerleyen süreçte Almanya ile yakınlaşması ile neticelendiğini ifade etmektedir⁹. Karpat'ın bu tespit üzerinden, Cihan Harbi öncesinde Almanya ile olan yakınlaşmanın Cemiyetin tercihi olmaktan ziyade çok taraflı diplomatik gelişmelerin bir neticesi olarak ortaya çıktığı sonucuna işaret ettiği anlaşılmaktadır. Aslında bu değerlendirme, Cemiyetin, herhangi bir Avrupa devleti ile özel olarak yakınlaşma değil, meşruti rejimin hayata geçmesiyle birlikte tatbik edilmek istenilen, Karpat'ın da ifade ettiği şekliyle *"mali ve siyasi bağımsızlığı önceleyen"* reform programına destek arayan bir diplomatik ilişki arayışında olduğu gerçeğine işaret etmektedir.

Bu yaklaşımı bir noktaya kadar destekleyen Ahmad, Cemiyetin, siyasi ve iktisadi özgürlüğün kaybı anlamına gelmediği sürece, Avrupa sermayesinden ve uzmanlık birikiminden faydalanmak istediğini, bununla birlikte Babıâli'nin 1908 sonrası dış siyaset anlayışının, toprak bütünlüğünün güvence altına alınması ve büyük güçler karşısında özerkliğin sürdürülebilmesi temeline dayandığını belirtmektedir¹⁰. Cemiyetin hem kuruluş sürecine ilişkin hem de 1908 İhtilali sonrası süreç için; *"Yeni rejimin İngiliz taraftarlığı açık bir şekilde belli oluyor..."* ifadeleriyle Cemiyetin *"İngiliz taraftarlığına"* vurgu yapan Yazar, Cemiyetin İngiliz taraftarlığının II. Abdülhamit'in Alman ağırlıklı dış siyasetine bir tepki olarak ortaya çıktığı iddiasına ilave olarak, 1908 İhtilalinin meşruti bir karakter taşıması ve *"parlamentoların anavatanı"* olarak bilinen İngiltere'nin bu sahada önder ve ilham kaynağı olmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir¹¹. Ahmad'ın Cemiyet'e *"İngiliz taraftarlığı"* yakıştırmasının temelinde, anayasal vatandaşlık temelinde modern bir yönetim arayışındaki Cemiyetin meşruti hükümet hedefinin, yalnızca kuruluş aşamasında değil zaman içerisinde karşılaşılan zorlukların aşılması noktasında da esin kaynağının İngiltere olduğu yaklaşımından kaynaklandığı anlaşılmaktadır¹². Bununla birlikte Ahmad'ın bir başka makalesinde kullandığı; *"Jön Türkleri İngiliz, Fransız ya da Alman yanlısı olarak görmek yanlıştır, çünkü onların büyük güçlere karşı tavırlarını"*

⁸ Tekeli, *age*, s. 89.

⁹ Karpat, *age*, s. 103-104

¹⁰ Feroz Ahmad, "İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1919)", *Vatan Namus İttihat*, (Ed. Hakan Boz) Gazi Kitabevi, Ankara 2021, s.231

¹¹ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Bertkay (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul 2021, s. 163. Ahmad çalışmasında, "1908 Genç Türkleri" olarak tanımladığı İttihatçıları, XIX. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Genç Osmanlıların varisleri olarak gördüğünü, bu ekibin de öncülleri gibi XIX. yüzyıl Avrupa'sı geleneklerine uyan liberaller olup, Fransa ve İngiltere'den ilham aldıklarını iddia eder.

¹² 31 Mart ayaklanması ile denetleme iktidarının rejimi koruma noktasında yetersiz kaldığını anlaşıncı Cemiyet rejimi koruma refleksi ile İngiltere'de uygulandığı şekliyle *"siyasi müsteşarlık"* müessesesini uygulamaya koymayı denemiş, bu uygulama ile yetişmiş devlet adamı kadrosuna ihtiyaç duyan ve tecrübe sahibi devlet adamlarının yetiştirilmesini hedefleyen İttihat ve Terakki, İngiltere'deki uygulamayı örnek alarak mebusların vekaletlerde müsteşar olarak görev yapmalarını bu sayede Nazırlık için gerekli tecrübe ve bilgiyi kazanmaları yöntemini uygulamaya geçirmek istemiştir. Akşin, *age*, s.269 Siyasi müsteşarlık müessesesinin hayata geçirilebilmesi için mebusların devlet memuru olabilmesine engel teşkil eden Kanun-ı Esasinin; *"Heyet-i Mebusan azalığıyla hükümet memuriyeti bir zat uhdesinde içtima edemez. Fakat vükelâdan intihap olunanların azalığı mücazır ve sair memurinden biri mebusluğa intihap olunur ise kabul edip etmemek yed-i ihtiyarındadır. Fakat kabul ettiği halde memuriyetinden infisal eder"* hükmünü havi 67'nci maddesinde tadilat yapılması gerekmektedir. Meclis'te yaşanan uzun tartışmalar sonunda bu değişiklik gerçekleşmemiş ve düşünülen çözüm hayata geçirilememiştir. Bu örnek ile Cemiyet'in meşruti yönetimin tatbiki noktasında karşılaşılan sorunları İngiltere örneğinden devşirecekleri bir yöntemle çözmek istediği varsayımına ulaşılsa bile yine de bu yaklaşımın dahi *"İngiliz hayranlığı"* şeklindeki bir tanımlamaya gerekli zemini oluşturmayacağı kanaatindeyiz.

günümüzde “ulusal çıkar” sözüyle anlatılmak istenen şey belirliyordu, şu ya da bu güce duyulan öznel eğilimlerle ilgisi yoktu bunun”¹³ ifadesi bir önceki “İngiliz taraftarlığı” iddiası ile en basit ifade edilebilecek haliyle çelişiyor gibi görünmektedir. Kaldı ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Fransa ya da İngiltere'deki uygulamalardan esinlenerek bireysel özgürlükleri ön plana çıkarmaya çalışan¹⁴, anayasaya dayalı modern bir Osmanlı vatandaşlığı sistemi kurma çabasının, bir başka ifade ile meşruti yönetim arayışının gerek ikili devlet ilişkileri gerekse çok taraflı olarak uluslararası kapsamda değerlendirildiğinde, bu iki devlet için de dış ilişkilerinde Osmanlı Devleti'nin konumu değiştirecek bir politika değişikliğine gitmelerini gerektirecek bir etki yapmadığı, bilakis “demokrasinin hamisi”(!) İngiltere'nin, kendi ülkesindeki meşruti yönetim arayışlarına karşı sert tedbirler alan mutlakiyetçi Rusya ile olan ittifakının devam ettiği bilinmektedir.

Cemiyet'in en etkili yayın organı olan “Tanin”de yayımlanan yazılardan da 1908 İhtilali sonrası izlenen dış politikaya dair fikir edinmek mümkündür. Gazetenin 2 Ağustos 1908 tarihinde yayımlanan (Hicri 4 Recep 1326/Rumi 20 Temmuz 1324) ikinci sayısında Hüseyin Cahit tarafından kaleme alınan “Türkler, İngilizler, Almanlar” başlıklı makalede Cahit, Avrupa kamuoyunda neşriyat vasıtası ile Cemiyetin İngiliz ya da Almanlarla münasebetleri hakkında mukayeselere başladığını belirtip, bütün medeni devletlere eşit mesafede kalmacağı, ilişkilerin husumet ya da muhabbet çerçevesinde şekillenmeyeceğini belirttikten sonra, makalesini şu şekilde bitirmektedir:

Mamafih Alman, İngiliz, Fransız ilah... hükümetlerine karşı Osmanlıların perverde edeceği hissiyat-ı muhabbet hiçbir zaman kendilerine asıl memleketlerinin muhabbetini, menfaatini unutturmayacaktır. Osmanlılar rekabet-i iktisadiye sahasında hiçbir ecnebi devlete ayrıca bir dest-i mevalat uzatmazlar. Hepsine karşı dostane bir vaz'ibî-tarafide kalır, “Osmanlı ülkesi Osmanlılarıdır” düsturunu rehber-i gayret ve ıslahat etmekle beraber düvel-i ecnebiyeye karşı “açık kapı” politikasını kemal-i hulus ve samimiyet ile ittihaz ve muhafaza ederler.¹⁵

Kanun-ı Esasi'nin 1908 yılında yeniden yürürlüğe girmesinden sonra, 1913 yılının ocak ayında kurulan Mahmut Şevket Paşa kabinesi dahil olmak üzere, 1908'den bu tarihe kadar görev yapan Kabineleri adı konulmamış bir denetime tabi tutarak bir bakıma “rejimi” muhafaza etme gayreti içerisindeki Cemiyet'in, Büyük Güçlerle olan özellikle dış politika çerçevesindeki ilişkilerini, bu devletlerin herhangi birisi ile yakınlaşma üzerine kurup kurmadığı hususunda akademik literatürde farklı yaklaşımlar mevcuttur. Yukarıda temas edildiği şekilde, ilk kurulduğu dönemler için Cemiyet'e atfedilen bir “İngiliz taraftarlığı” iddiası mevcutsa da farklı kaynaklar üzerinde yapılacak çalışmalarla bu iddianın en azından sorgulanmaya açık olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1774'ten sonraki dönemi kapsayacak şekilde Türk dış politikası üzerinde bir çalışma yapan William Hale, Cemiyet'in 1908 ihtilali öncesi tutumunun tüm Avrupalı güçlere karşı genel bir düşmanlık olarak yorumlanabileceken 1908 İhtilali sonrası bu yaklaşımın tam tersi bir politikaya evrilerek, tüm büyük güçlerle dostluk kurma çabası şeklini aldığını belirtmektedir¹⁶. Benzer bir görüşü savunan Hasan Ünal ise, Cemiyet'in İngiliz ya da Fransız yanlısı ve dolaylı olarak Alman karşıtı olduğu yönündeki görüşlerin gerçeği yansıtmadığını, Avrupa Büyük Güçleri çerçevesinde değerlendirildiğinde İttihat ve Terakki'nin, diplomatik, askeri veya ticari bir strateji anlamında tutarlı bir dış politika izlediğinin söylenemeyeceğini ifade etmekte, bununla birlikte belki Cemiyet için adı konulmamış bir duruş tespiti anlamında; “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun dolayısıyla Müslüman toplum ve Türk milletinin siyasi bağımsızlığını yok etmek için yola çıktığı inancından kaynaklanan Avrupa

¹³ Ahmad, *age*, s.234

¹⁴ Zafer Toprak, Anayasal vatandaşlık anlayışının yerleşmesine çalışan Cemiyetin, çağdaş devletin bireyi muhatap alan bir anlayış üzerine kurulacağını düşüncesinde olduğunu ifade eder. Zafer Toprak, Bir Hayal Ürünü, İttihatçıların Türkleştirme Politikası, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 146, Şubat 2006, s. 15.

¹⁵ Kudret Emiroğlu, *Tanin Gazetesi Başmakaleleri, 1 Ağustos 1908- 13 Nisan 1909, Hüseyin Cahit Yalçın, Ötüken Yayınları, İstanbul 2022*, s. 30-31 Cahit'in 30 Kasım 1908 tarihli ve 120 numaralı Tanin'de kaleme aldığı bir başka makalede, İttihatçıların dış politika konusundaki soğukkanlı yaklaşımlarına bir başka örnek oluşturduğu kanaatindeyiz. Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanından sonraki bir tarihte “Şark Buhramı ve İngilizler” başlıklı mezkûr makalesinde Cahit, İngilizlerin Türklerin dostu olmakla birlikte Bulgarların düşmanı olmadığını, İngilizlerin Osmanlı Devleti için harp edeceğini beklememek ve bu noktayı hiçbir zaman “piş-i muhakemeden” uzak tutmamak gerektiğini ifade etmektedir. Emiroğlu, *age.*, s.320

¹⁶ William Hale, *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Londra, 2000, s. 24.

karşıtlığıyla karakterize edilen kararlı bir tavra" işaret etmektedir¹⁷. Cemiyet'in "Avrupa karşıtlığı" şeklinde okunabilecek ideolojik yaklaşımının temellerini Cemiyetin "mağdur ve iddialı milliyetçilik" anlayışında arayan Ünal, yukarıda temas edilen Hale'nin görüşlerine paralel bir noktaya gelerek, Cemiyet'in dış politika tercihinde Büyük Güçlerden herhangi birinin diğerine diplomatik olarak tercih edilmediğini belirtmektedir.

3. Mahmut Şevket Paşa Dönemi

Babıâli baskını ile Kâmil Paşa hükümetinin istifaya mecbur edilmesi sonrasında, aynı gün (23 Ocak 1913 perşembe akşamı) Mahmut Şevket Paşa sadarete tayin olunmuştur. Bu noktada çalışmanın konusunun İttihat ve Terakki hükümetlerinin takip ettikleri dış politika olması hasebiyle hangi hükümetlerin İttihat ve Terakki Hükümeti olarak kabul edileceğinin tespiti çalışmanın sınırları bakımından önemlidir. Literatürde bu hususta farklı görüşlerin yer aldığı bilinmektedir. Akşin, kendisinin İttihat ve Terakki mensubu olup olmadığı hususunda şüpheler olmakla birlikte Sait Halim Paşa kabinesinin çoğunlukla Cemiyet üyelerinden müteşekkil olması sebebiyle bu Kabinenin kurulması ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin denetleme iktidarının son bularak, Cemiyetin artık "tam" iktidarından bahsedilmesinin mümkün olduğunu belirtir¹⁸. Cemiyetin etkili isimlerinden Hüseyin Cahit Yalçın da Meşrutiyet hareketinin sadık bir taraftarı olmakla beraber, "cemiyetin telakkiyatı dairesinde" hareket etmeyen Mahmut Şevket Paşanın sadaretinin İttihat ve Terakki hesabına kaydedilemeyeceğini ifade etmektedir¹⁹. Buna mukabil, FerozAhmad İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1913 Ocak ayından itibaren iktidarda olduğunu belirterek Mahmut Şevket Paşa hükümetini Cemiyetin iktidarı olarak tanımlamaktadır²⁰. Enver Ziya Karal da Mahmut Şevket Paşa'nın İttihatçı olmamakla birlikte daha önce de İttihatçılarla birlikte hareket etmiş olmasını gerekçe göstererek kurulan kabinenin İttihatçı bir kabine olduğunu savunmaktadır²¹. Bununla birlikte Mahmut Şevket Paşa kabinesi üyeleri bakımından incelendiğinde ise Kabinede yer alan Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey'in ve Sait Halim Paşa'nın Cemiyetin Kabinedeki temsilcileri olduğu noktasında tereddüt oluşmazken, Karal bu iki isme ilave olarak Maarif Nazırı Şükrü Bey ile Evkaf Nazırı Hayri Bey'in de Cemiyetin temsilcileri olduğunu, Ahmad'ın ise yalnızca Hacı Adil Bey, Sait Halim Paşa ve Hayri Bey'i Cemiyetin temsilcileri olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Cemiyetin ileri gelen isimlerinden Talat, Enver, Halil ve Cavit Beylerin kabinede yer almamaları kabinenin İttihatçı niteliğini zayıflatan hususlar olarak ön plana çıkmakla birlikte, Mahmut Şevket Paşa'nın Cemiyet üyeleri ve Talat Bey hakkında²², Cavit Bey'in ise Mahmut Şevket Paşa hakkında günlüklerinde kullandıkları ifadeler²³ dikkate alındığında Cemiyet ile Mahmut Şevket Paşa'nın uyum içinde çalışmalarının mümkün olmadığı, ortaya çıkan sadaret tablosunun Cemiyete yakın yetişmiş devlet ve siyaset adamı eksikliğinden kaynaklanan ve Balkan Savaşı esnasında kerhen oluşan bir neticenin tezahürü olduğu

¹⁷ Hasan Ünal, "Young Turk Assessments of International Politics, 1906-9", *Middle Eastern Studies*, 1996, S. 32, s.36

¹⁸ Akşin, *age.*, s.387-388. Talat Paşa hakkında kapsamlı bir çalışmanın sahibi Babacan da Sait Halim Paşa hükümetinin kurulmasıyla 1908 ikinci Meşrutiyetin ilanından beri İttihat ve Terakki'nin ilk defa tam manasıyla kendi kabinesini kurduğunu belirtir. Hasan Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.85

¹⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul 1943, s. 36.

²⁰ Ahmad, *age.*, s.230. Bununla birlikte Ahmad bir başka eserinde Cemiyetin Bab-ı Ali baskını sonrası bir "İttihatçı rejimi" kurmaya kalkışmadığını, İttihatçı olmadığını çeşitli vesilelerle belli etmiş olan Mahmut Şevket Paşa'nın Sadrazam ve Harbiye Nazırı olarak atandığını belirtmektedir. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)* Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 153

²¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 198.

²² Mahmut Şevket Paşa günlüğünde, Balkan Savaşı sonrası Edirne'nin Bulgarlara bırakılması kararını havi bir barış teşebbüsüne mâni olmak isteyen Meclis-i Mebusan eski Başkanı Halil Bey ile eski Dahiliye Nazırı Talat Bey'in kendisini ziyaret ettiklerini, bu ziyaret esnasında Talat Bey'e hitaben; "Fikriniz mahduttur, mahdudiyet içerisinde vaziyeti tayinden acısınız, ihatalı bir fikriniz yoktur, yarım alimlersiniz. Bu memleket en ziyade bu gibilerden zarar görmüştür." Dediğini belirtir. Murat Bardakçı, *Mahmut Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.53 "İttihatçıların artık adam olmayacakları kanaati bende büsbütün teessüs etti... Beyinsiz olan kafalarındaki yavan fikirlerle harekete meylediyorlardı". Bardakçı, *age.*, s.101.

²³ Cavit Bey Mahmut Şevket Paşa'nın Said Paşa hükümetinden istifa etmesi üzerine oluşan hava için; "Mahmut Şevket'in istifası dahilde ve hariçte her türlü su-i telakkilere uğradı. Hakiki sebebe hiç kimse inanmıyor. Yine tefsirlere gidiyorlar. Kendisini Genç Türk kuvvetinin en büyük zahir ve istinatgahı addediyorlar! Ne düşmanlık ettiğini bilmiyorlar. İşte bütün tarihler böyle yazılıyor." Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, (Haz: Hasan Babacan- Servet Avşar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.430.

düşünülmektedir. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, her ne kadar Babîali baskını sonrasında kurulan Mahmut Şevket Paşa hükümeti ile İttihatçıların devlet mekanizması üzerinde yeniden bir nüfuz tesis ettikleri hususu inkâr edilemezse de çalışmamızda Akşin'in tezi doğrultusunda 13 Haziran 1913 tarihinde kurulan Sait Halim Paşa Hükümeti ile 4 Şubat 1917 tarihinde kurulan Talat Paşa hükümetleri İttihat ve Terakki Hükümetleri olarak kabul edilecektir.

Cemiyetin doğrudan iktidar dönemi içerisinde sayılmamakla birlikte aldığı kararların daha sonra görev yapacak İttihat ve Terakki hükümetlerinin politikalarına tesiri münasebetiyle Mahmut Şevket Paşa hükümeti döneminde dış politika sahasında alınan kararlar da önem taşımaktadır. Mahmut Şevket Paşa hükümetinin dış siyaset sahasında karşılaştığı ilk sına Balkan Savaşları sürecinde devam eden uluslararası görüşmeler üzerinden olmuştur. Bu görüşmeler kapsamında Büyük Devletlerin İstanbul'daki Büyükelçilerinin Kâmil Paşa hükümetine 17 Ocak'ta verdikleri, ana hatlarıyla Osmanlı Devleti'ni açık bir şekilde tehdit eden ve Edirne'nin Balkan Devletlerine terki ile Ege Adaları üzerindeki kararın Büyük Devletlere bırakılmasının tavsiye edildiği²⁴ müşterek notaya verilecek cevabın içeriği konusunda Cemiyetin ileri gelenleri ile Mahmut Şevket Paşa arasında ortaya çıkan anlaşmazlık²⁵ Sadrazamın kararı doğrultusunda şekillenmiştir²⁶. Görünen odur ki yaşanan hükümet değişikliği Osmanlı Devleti'nin mezkûr notaya vereceği cevabı değiştirememiştir. Bu konuda her ne kadar Bayur, Kâmil Paşa hükümetinin, literatürdeki genel olarak kabul edildiği haliyle Edirne'nin Bulgarlara terkini içeren bir cevabî nota hazırlamadığını iddia etse de²⁷ İngiliz arşivlerinde yer alan bir belgede 22 Ocak 1913 de Dolmabahçe Sarayında toplanan Büyük Konsey'in²⁸ maliyenin içerisinde bulunduğu çaresiz duruma bağlı olarak mücadeleyi sürdürmenin mümkün olmadığından bahisle barış yanlısı bir cevap verilmesinin uygun olacağı yönünde görüş belirttiği yer almaktadır²⁹. “Barış yanlısı” ifadesinden ise notada belirtildiği şekilde; “Edirne'nin Balkan Devletlerine terki ile Ege Adaları üzerindeki kararın Büyük Devletlere bırakılması”nın anlaşılması gerektiği düşünülmektedir.

Mahmut Şevket Paşa Sadaretinde alınan, Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenada yerini belirlemeye matuf ve dış siyasetinde önemli bir dönüm noktasını oluşturan bir başka karar ise “Alman Islah Heyeti” olarak da bilinen Liman von Sanders başkanlığındaki askeri heyetin Balkan Savaşından ağır bir yenilgi ile ayrılan kara ordusunda yapılacak ıslahat çalışmalarına rehberlik etmek üzere ülkeye davet edilmesidir³⁰. 22 Mayıs 1913 tarihinde Mahmut Şevket Paşa tarafından Wangenheim aracılığıyla

²⁴ Notanın tehdit içeren ifadelerden oluştuğunu belirten Karal, Notanın sonuna bırakılmış olan önerinin şu şekilde olduğunu belirtir; “Osmanlı Hükümeti Edirne'yi Balkan İttifakı Devletlerine bırakmalı, Ege adaları hakkında büyük devletlerin vereceği karara uymalıdır. Bu tavsiyeyi dikkate almazsa Osmanlı Hükümeti barışın kurulmasını engellemiş olacağı için ağır bir sorumluluk altına girmiş olacaktır. Savaşın tekrar başlaması halinde de İstanbul tehlikeye girecek ve savaş imparatorluğun Asya'daki vilayetlerine bulaşabilecektir. Böyle bir durumda ise büyük devletlerden herhangi bir yardım gelebileceği hesaba katılmamalıdır.” Karal, *age*, s. 334-335. Mezkûr Nota verilmeden evvel Balkan Savaşlarını sona erdirmek üzere tarafların toplandığı Saint James Konferansının 28 Aralık 1912 tarihinde yapılan 6'ncı oturumunda Osmanlı delegeleri Edirne'nin Osmanlı Devleti'nde kalması, Anadolu'nun ayrılmaz bir parçası olan Ege Adalarının ise başkasına verilmemesi şartlarını da ihtiva eden beş maddelik bir teklif sunmuşlardı. Bayur, *age*, II (II), s. 208.

²⁵ Mahmut Şevket Paşa günlüğünde, harbe devam etme taraftarı olan Cemiyet'in Kabinedeki iki üyesi, Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey ve Maarif Nazırı Şükrü Bey'i ikna etmenin üç dört gün alması sebebiyle verilecek cevabın geciktiğini yazmaktadır. Bardakçı, *age*, s. 47.

²⁶ “Ben vaziyet-i siyasiye ve askeriyemize nazaran harbi münasip görmüyordum. Harp ciheti iltizam edildiği halde istifa edeceğimi anlattım.” Bardakçı, *age*, s. 47.

²⁷ Bayur, *age*, II (IV), s. 290-291

²⁸ Karal, Meclis-i Umumi adı altında yapılan toplantının katılımcılarının, Padişah, Veliht Yusuf İzzettin Efendi, bazı diğer şehzadeler ve Ayan üyeleri, Şeyhülislam ve ulema temsilcileri, Bahriye Nezaretinden üç kişi, İstanbul Belediye Başkanı, Prens Sebahattin ve bazı başka katılımcılar olduğunu belirterek, toplantıdan barış yapılması yönünde bir karar çıktığı belirtmektedir. Karal, *age*, s. 191-192. Ahmad ise, Edirne'yi terk etmenin vebalini tek başına yüklenmeyecek kadar “deneyimli ve kurnaz” bir politikacı olan Kâmil Paşa'nın 22 Ocak'ta topladığı şura ile Edirne'yi terk etmenin sorumluluğunu Şura'ya yüklediğini ifade eder. Ahmad, *İTC*, s. 149.

²⁹ TNA, FO, 371/2137, 79138 5 Aralık 1914 Turkey Annual Report 1913.

³⁰ Alman Islah Heyetinin davetinin kimin zamanında yapıldığı hususunda da literatürde tam bir mutabakattan söz edilemez. Ahmad, büyük yetkiler tanınan bir askeri heyetin davet edilmesi şeklindeki kararın 1914 başlarında alındığı belirtmekte ve bu vesile ile kararı Sait Halim Paşa hükümetinin bir icraatı olarak değerlendirmektedir. Ahmad, *İTC*, s.178. Bayur ise bilhassa orduyu politika dışında tutmak için bu neviden bir yoklamanın ilk olarak Sadrazam Kâmil Paşa tarafından 1913 yılı başında

yapılan talep ile başlayan süreç, Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikast sonucu öldürülmesi sonrasında sadrazamlığa tayin olunan Sait Halim Paşa döneminde de devam eder. Görüşmeler Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa tarafından sürdürülmüş, 27 Ekim 1913 tarihli anlaşma³¹ sonrasında heyet İstanbul'a gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Balkan devletleri karşısında aldığı ağır yenilgi sonrasında, Büyük Devletlerin takip ettikleri Osmanlı siyasetinde revizyona gittikleri anlaşılmaktadır³². Osmanlıların Avrupa kıtasındaki neredeyse tüm varlığına son veren Londra Antlaşması sürecinde başta İngilizler olmak üzere büyük güçlerin izlediği politika da dikkate alındığında, Osmanlı topraklarının paylaşımından kaynaklanan anlaşmazlıkların ön plana çıktığı, bu kapsamda bir devletin hamlesinin diğer devletler tarafından daha büyük pay kapmak için atılmış bir adım olarak değerlendirildiği ve buna mukabil diplomatik hamlelere başvurulduğu görülür³³. Bu kapsamda değerlendirildiğinde Alman İslah Heyeti sürecinin, Büyük Devletler nezdinde Rusya'nın başını çektiği bir diplomatik krize dönüşerek Cihan Harbi öncesinde büyük güçler arasındaki çok taraflı diplomatik mücadelelerden birisi haline geldiği görülmektedir. Müttelikleri İngiltere ve Fransa üzerinden itilaf bloğunun birlikte hareket edebilme kabiliyetini ölçmeye matuf bir "deneme süreci" olarak da gördüğü Osmanlı Devleti hakimiyet bölgeleri üzerinde yaşanan bu anlaşmazlık esnasında, Rusya'nın değişken bir politika izlediği görülmüştür³⁴. Balkan Savaşı esnasında Bulgar tehdidinin devam ettiği süreçte Boğazların ve İstanbul'un tahkimini destekleyen Ruslar, Bulgar tehlikesi ortadan kalktıktan sonra Osmanlı Devleti'nin başkentinin ve dolayısıyla Boğazlar bölgesinin bir Alman generalinin komutasında bulunması yönündeki gelişmelerden rahatsız olmuşlardır.

"Alman İslah Heyeti" meselesinin dış politika tarihinde önemli bir yer tutmasının sebebi, bu kararın Osmanlı Devleti'nin Büyük Devletler nezdindeki destek arayışlarının Almanya'dan yana tecelli ettiği, bu tercihin ise Almanya'nın yanında ve İttifak Devletleri ile birlikte Cihan Harbine

---

yapıldığını ileri sürmektedir. Bayur, *age.*, II (III), s. 276-277 1913 yılının aralık ayının ortalarında İstanbul'a gelip göreve başlayan Alman İslahat Heyetinin başında bulunan Liman von Sanders'in emir subayı olarak görev yapan Carl Mühlman ise, Alman Devleti'nin İstanbul Sefiri Wangenheim'in Alman Dışişleri Bakanlığına çektiği 22 Mayıs tarihli ve 282 numaralı telgrafta dayanarak davetin Mahmut Şevket Paşa tarafından yapıldığını belirtmektedir. Carl Mühlman, *İmparatorluğun Sonu 1914*, çev. Kadir Kon, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s.152-153.

³¹ Anlaşma, her iki tarafın "Sultan Ekselansları" tarafından imzalanması sonrasında yürürlüğe girecek olmakla birlikte, Harbiye Nezaretine vekalet eden Çürüksulu Mahmut Paşa ile Liman von Sanders arasında imzalanmıştır. Anlaşmanın yalnızca beş yıl süreyle görevlendirilen Alman generalinin sorumluluk sahalarını belirlemekle kalmayıp, teferruatlı bir mali düzenlemeye yer vermesi de dikkat çekicidir. Mühlman, *age.*, s.155-160.

³² Aksakal, Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşında aldığı yenilgi sonrasında, Berlin'in uzun vadeli politikasının Osmanlı'yı korumaktan, Osmanlı'yı ele geçirmeye kaydığını belirterek, Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'in 21 Mayıs 1913'te Almanya Başbakanı Bethman Hollweg'e yazdıklarına dayanarak, çözülme sürecine giren Osmanlı Devletinin parçalanması esnasında, Almanya'nın durumunun Fransa, Rusya ve İngiltere'nin yüzyıllardır elde ettikleri kazanımlarla kıyaslanamayacağından, bu aşamada Almanya açısından izlenecek en iyi stratejinin "Türkiye'nin çözülmesini olabildiğince uzun bir süre ertelemek" olabileceğini söylediğini belirtir. Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018, s.75-77 Osmanlı Devleti'nin çöküşünün yakın olduğu ve buna göre politika belirlenmesi gerektiği yönündeki benzer bir yaklaşımı, Balkan Savaşları ve Liman von Sanders krizi sonrasında gerçekleştirilen Büyük Encümen Konferansında görüşülen konuların muhtevasında ve 21 Şubat 1914 tarihinde Rus Dışişleri Bakanı Sazanov'un başkanlığında düzenlenen bu konferansın sonunda Çar'a sunulan raporda yer alan şu ifadelerde görebiliriz: "Yakın Doğu'da siyasi vaziyetin mevcut hali er geç Türkiye'nin dağılmasıyla neticeleneceğinden Boğazlar meselesinin yeni baştan bahis konusu olması ihtimalini şimdiden göz önünde bulundurarak..." Mahmut Muhtar, *Maziye bir Nazar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999, s. 210.

³³ Sazanov'un Rus talepleri kabul edilinceye kadar Trabzon ve Doğubayazıt'ın işgal edilmesi yönündeki ısrarı bu kapsamda değerlendirilmelidir. Altay Cengiz, *Adil Hafızanın Işığında*, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 254.

³⁴ Rus tarafının bu denemesinin temelinde, Balkan savaşları esnasında İtilaf Devletlerinin müşterek bir politika belirleyememesi mevcuttur. Mezkûr süreçte İngiltere ve Fransa, ekonomik ve askeri anlamda zayıf düşmüş bir Osmanlı Devleti'nin varlığı kendi menfaatlerinin devamı noktasında politikalarının dayanak noktası yaparken, Rusya ise Bulgarların ilerleyişinin İstanbul'un ve Boğazların güvenliğini kendi menfaatleri açısından tehlikeye düşüreceği öngörüsünden hareketle Osmanlı ordusunun zayıflamasını istememektedir. Bu kapsamda Rus Dışişleri Bakanı Sazanov, Osmanlı Devleti'nin askeri savunmasının güçlendirilmesinin son derece mühim olduğunu, buna engel olmanın kendi menfaatlerine uygun olmadığını ifade etmektedir. Muhtar, *age.*, s. 209.

katılma sürecini başlatan adım olduğuna literatürde sıklıkla vurgu yapılmasıdır³⁵. Hatta Akşin, *İttihat ve Terakki'nin bilhassa Balkan Savaşı sonrasında emperyalist güçlerle bir uyuşma ve "bir oranda uydulaşma" arayışında olduğunu ileri sürerek, Mahmut Şevket Paşa'nın bu anlaşma ile "uydulaşma" noktasında tercihini Almanlardan yana kullandığına işaret etmektedir*³⁶. Bu görüşlerin temelinde Mahmut Şevket Paşa'ya yakıştırılan Alman yanlısı³⁷ politika izlediği yaklaşımının yer aldığı düşünülmektedir. Balkan Savaşının ağır neticesiyle yüzleşen Cemiyetin, başta kara ordusu olmak üzere tüm kurumların modernleştirilmesi üzerine bir arayış içerisine girdiği bilinmektedir.³⁸Bu kapsamda değerlendirildiğinde, geçmişte benzerleri ile karşılaşılan bu neviden tercihlerin, Cemiyetin diğer devletlerle ilişkileri ile birlikte okunduğunda, bir kırılma noktası olarak değerlendirilmesi doğru bir tespit olmayacaktır³⁹.

Bu düşüncemizin şekillenmesinde aynı dönemde Mahmut Şevket Paşa'nın Fransa ve İngiltere nezdinde sürdürdüğü diplomatik girişimlerde etkili olmuştur. Bu faaliyetler kapsamında eski Sadrazamlardan İbrahim Hakkı Paşa İngiltere'ye, eski Maliye Nazırlarından Cavit Bey ise destek arayışları amacıyla Fransa'ya gönderilmişlerdi. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi sonrasında Sait Halim Paşa Sadareti döneminde de devam eden görüşmeler, İbrahim Hakkı Paşa'nın İngilizlerle yaptığı ve 29 Temmuz 1913 tarihinde karşılıklı olarak akdedilen beş antlaşma ile neticelenmiştir⁴⁰. Anlaşmaların imzalanmasında Sait Halim Paşa Hükümetinin ortaya koyduğu irade, İbrahim Hakkı Paşa'nın; "*Anadolu'da Ruslara karşı İngilizlerin desteğini almadan hayatta kalmanın mümkün olmayacağı, içine düşülen müşkül durumdan kurtulmanın ancak İngilizlerle kurulacak bir ittifak sayesinde mümkün olacağı*"⁴¹ yönündeki ifadeleri, dış politikada aktif denge arayışının bir göstergesidir.

4. İttihatçı Hükümetler

Diplomatik arayışlarını sürdüren Sait Halim Paşa Hükümetinin Şark Vilayetleri İslahat Programı adı altında yürütülecek doğu illerinde yapılacak bir takım idari ıslahatlar⁴² ile bu bölgede ayrılıkçı Ermeni faaliyetlerinin önüne geçmeyi hedeflediği görülmektedir. Bu hedef doğrultusunda Rusya ile 8 Şubat 1914 tarihinde imzalanan Yeniköy Anlaşması ile ıslahat programının kapsamı belirlenmiş, bu anlaşma mucibince Osmanlı Devleti öngörülen ıslahatların gerçekleştirilmesi

³⁵Mühlman, *age*, s. 55, Bayur, *age*, II (III), s. 281

³⁶ Akşin, *age*, s. 360.

³⁷ Burada Alman politikalarına olan yakınlıkları ile bilinen hatta Ahmad tarafından "*Germanofil*" olarak tanımlanan Mahmut Şevket Paşa'nın (Ahmad, *Dış Politika*, s. 234) bu hamlesi ile ordudaki siyasallaşmayı azaltma gayreti ya da daha açık ifade ile Cemiyetin ordu içerisindeki etkinliğini kırmayı amaçladığı da göz ardı edilmemelidir.

³⁸ İngiliz arşiv belgelerinden, Donanmanın ıslahı için görevlendirilen Amiral Limpus'a destek olmaları için sekizi denizci olmak için toplam 32 kişilik ilave bir heyet için 8 Aralık 1913 tarihinde İngiliz Devletine başvurulduğu anlaşılmaktadır. TNA, FO, 371/2137, 79138

³⁹ İslahat faaliyetleri kapsamında Alman heyetlerinin Osmanlı ordusunda görev almalarının daha 1830'lu yıllarda Helmuth von Moltke ile başladığı, II. Abdülhamit döneminde Baron von der Goltz riyasetindeki bir heyetin bu kapsamdaki faaliyetleri ile devam ettiği hususları ile Liman von Sanders ve heyetinin göreve başladığı tarihte donanmanın İngiliz Amiral Arthur Limpus tarafından idare edilmesi hususları bir arada değerlendirildiğinde Alman İslah Heyeti tercihinin bir kırılma noktası ya da Alman mandasına girmenin bir göstergesi olarak okunabileceği kanaatinde değiliz.

⁴⁰ Bu anlaşmalar, Basra körfezi ve civarında Osmanlı-İngiliz nüfuz alanlarının belirlenmesi, Şattülarap'ta seyr-i sefa'inin düzenlenmesi, Fırat ve Dicle nehirlerinde İngiltere'ye gemi işletme imtiyazının verilmesi, Osmanlı-İran sınırının belirlenmesi ve Osmanlı gümrük gelirlerinin arttırılması ile yabancı postaneler ve kapitülasyonlara ait antlaşmalardır. Zekeriya Kurşun, "İbrahim Hakkı Paşa", *DİA*, C XXI, İstanbul 2000, s. 313. Anlaşmalara dair detaylı bilgi için Bknz. Bayur, *age*, II (III), s.333-360.

⁴¹ Cavit Bey, *age*, s.631. Cavit Bey'in 7 Mart 1329 Perşembe (20 Mart 1913) tarihi için kaleme aldığı notlar içerisinde yer almaktadır.

⁴² Osmanlı Devleti'nde farklı birimlerin ıslahatı kapsamında benzer nitelikte faaliyetlerinin öteden beri yürütülmekte olduğu bilinmektedir. Ahmad, bu kapsamda sayılabilecek ıslahat çalışmaları kapsamında, Donanmanın başında bulunan İngiliz Amiral Arthur Limpus'un, Maliye Nezaretinde Başdanışman sıfatıyla Richard Crawford'un, Adalet Bakanlığında Genel müfettiş sıfatıyla İngiliz vatandaşı Orme Clark'ın, Dahiliye nezaretinde Robert Graves başkanlığındaki bir danışma heyetinin görev yaptığını belirtmektedir. Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 191-192. Jandarma'nın ıslahı ile görevlendirilen Fransız Generali Baumann'ın faaliyetleri de bu kapsamda değerlendirilebilir.

hususunda yalnızca Rusya'ya karşı sorumlu olmayı kabul etmiştir⁴³. Anlaşmanın Alman İslah Heyetinin İstanbul'da göreve başlamasıyla birlikte ortaya çıkan diplomatik krizin hemen sonrasına denk gelmesi Ruslara verilen bir taviz gibi görülmekle birlikte, başlangıçta bu ıslahat projesinin de İngilizlerle yürütülmesinin düşünüldüğü, ancak İngilizlerin içerisinde buldukları İtilaf Bloğunun ön plana çıkmasını sağlamaya yönelik bir tercihe bağlı olarak, sürecin Ruslarla yürütülmesini istedikleri anlaşılmaktadır⁴⁴. Bu meseleyi çalışmamız kapsamında önemli kılan husus ise İttihat ve Terakki hükümetlerinin diplomatik arayışlarının, Akşin'in iddia ettiği gibi Alman yörüngesine girme niyetindeki bir "uydulaşma" kapsamında daha çok, Almanlarla yapılan İslah Heyeti Anlaşmasını müteakip, İngilizler ve Fransızlarla imzalanan anlaşmalar⁴⁵ ve Ruslarla varılan son anlaşma kapsamında değerlendirildiğinde, Büyük Devletler arasında kendi içerisinde izlenen tutarlı bir denge politikasının sürdürülmeye çalışıldığı izlenimine daha yakın olmasıdır.

Bu noktada Cemiyetin dış siyaset hamlelerinin belki verimliliğini değil ama yerindeliğini değerlendirebilmek bakımından, İngiltere temsilcisi Mark Sykes ile Fransa temsilcisi Francois Georges Picot arasında yürütülen görüşmeler neticesinde imzalanan Sykes-Picot Antlaşması olarak bilinen gizli anlaşmanın safahatına kısaca bir göz atmak istiyoruz. Yukarıda izah edildiği üzere Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine gireceği yönündeki uluslararası beklenti, ülke içerisindeki azınlık unsurlarının özerklik yahut bağımsızlık yönündeki heves ve çabalarını artırmıştı. Bu süreci yakından ve dikkatle takip eden Rusların İstanbul Büyükelçisi Giers, 26 Kasım 1912 tarihinde, Balkan Savaşı'nın henüz başlarında, St. Petersburg'a gönderdiği bir telgrafta, birçok Ermeni'nin Doğu Vilayetlerinin Ruslar tarafından işgalini talep ettiğini, ancak bunun için henüz erken olduğu belirtilmektedir⁴⁶. Taşnak Cemiyeti ile İttihatçılar arasındaki ilişkileri kaleme aldığı eserinde Kaligian da Ermenilerin Osmanlı vaatleriyle artık ikna olmayacakları ve Rus idaresi de dahil olmak üzere daha kesin çözümler arayacakları hususuna Britanya dışişleri yetkilileri tarafından dikkat çekildiğini yazmaktadır⁴⁷. Bu ifadelerden, Doğu Anadolu bölgesinde Ermenilerin de yaşadıkları mıntıkların Ruslar tarafından "Türkiye Ermenistanı" olarak tanımlandığı ve bu bölgenin Rusya tarafından yönetilmesi yönünde bir niyetin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. David Fromkin, Sykes-Picot gizli anlaşması ile İngiliz ve Fransızların, Osmanlı hakimiyetindeki Orta Doğu tabir edilen topraklardaki paylaşım esasları üzerinde mutabık kaldıklarını, bu kapsamda İngilizlerin, Ruslarla yakın temasa girerek menfaatlerini zedeleyecek bir diplomatik krizin önüne geçmek amacıyla, Doğu Anadolu bölgesine hâkim olacak Ruslarla kendileri arasında bir tampon bölge oluşturmaları için Fransızları yalnızca Akdeniz kıyısında kalmayıp Suriye'nin doğuya doğru olan bölgeleri ve Musul'u almaları için ikna ettiklerini, bunun ise Ruslarla doğrudan muhatap olmamak adına İngilizlerin başarılı bir diplomatik hamlesi olduğunu ifade eder⁴⁸. İngilizlerin 1916'da yürüttükleri bu politikayı, yani Ermeni ve Rus ortaklığı ile Doğu Anadolu bölgesinde fiili bir durum oluşacağını 1914 yılı başlarında gören İttihatçıların, bu gelişmenin önüne geçebilmek ve kendi açılarından mezkûr bölgede yaşanabilecek bir egemenlik sorununa mani olmak maksadıyla, Rusların bölgede etkin faaliyetini engellemek maksadına matuf diplomatik bir manevrayla İngilizleri bölgeye çekerek Rus ve Ermeni beklentilerini boşa çıkarmaya çalıştığı ancak başarılı olamadığı görülmektedir.

İttihat ve Terakki Hükümetleri döneminde dış politika sahasında yaşanan hareketliliğe bakıldığında, aslında *Cemiyet'in denetleme iktidarı döneminde farklı olmayarak büyük devletlerle*

⁴³ Ercüment Kuran anlaşmanın İstanbul'da Büyük Devletlerin temsilcilerinin katılımıyla 30 Haziran 1913 tarihinde yapılan Elçiler Konferansında Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliğindeki baş tercümanı Andre Mandelstam tarafından hazırlanan 22 maddelik "Ermenistan'da uygulanacak ıslahatın ön tasarısı" başlıklı rapor üzerinden yürütüldüğünü ifade eder. Ercüment Kuran, Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914) *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 5, Ankara 1994, s.230.

⁴⁴ Cengiz, *age*, s.545

⁴⁵ Cavit Bey'in Fransa'da yürüttüğü temaslarda, bilhassa mali konularda dikkate değer bir ilerleme sağlandığını, müzakereler sonrasında 11 Eylül 1913 tarihinde Fransa'da ise Cavit Bey'le Fransa'nın Dışişleri Bakanı M. Pichon arasında demiryolları ve limanları kapsayan bir anlaşma imzalandığını, buna ilave olarak 18 Aralık 1913 tarihinde ise İstanbul'da üç anlaşma daha imzalandığı anlaşılmaktadır. *TNA, FO, 371/2137, 79138 5 Aralık 1914 Turkey Annual Report 1913*

⁴⁶ Cengiz, *age*, s.544. Aynı konuda, Aksakal İngiliz belgelerine dayanarak, Sazanov'un, "Türkiye Ermenistanının" ilhakı için Ermenilerin Rus hükümetine başvurduklarından bahsettiğini yazar. Aksakal, *age*, s.69.

⁴⁷ Dikran Mesrop Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, çev: Deniz Mutlu Taşyürek, Aras Yayınları, İstanbul 2017, s.318.

⁴⁸ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, çev: Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınları, İstanbul 2018, s. 161-162

ittifak arayışlarına devam ettiği göze çarpmaktadır. Bu arayışların yönünün, Liman von Sanders hadisesi, Adalar meselesi, Doğu Vilayetlerinde yapılacak ıslahatlar gibi temel konular üzerinde muhatap devletler tarafından alınan pozisyona göre şekillendiği görülmektedir. Dönemin diplomatik ilişkilerinin seyrinden, Cemiyetin 1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra takip ettiği Büyük Devletlerden birisi ile ortak bir zeminde anlaşmak kaydıyla tesis edilecek bir ittifak arayışının hızla devam ettiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar literatürde İttihatçıların Almanya yanında savaşa katılma yönündeki tercihlerin çok önceden şekillendiğine dair kuvvetli bir vurgu varsa da Umumi Harp başlayana kadar Cemiyet'in bir arayış içerisinde olduğu düşüncesi ağır basmaktadır.

II. Meşrutiyetin ilanından itibaren bir diplomatik yakınlaşma arayışı içerisinde olan Cemiyet, Romanya ve Yunanistan ile ittifak anlaşmaları kapsamında diplomatik faaliyetler yürütmüş⁴⁹, Cihan Harbi öncesinde Fransa⁵⁰ ve Rusya nezdinde de benzer diplomatik temaslarda bulunmuş ancak hedeflenen neticeye bir türlü ulaşamamıştır. Bu kapsamda Almanya ile 2 Ağustos 1914'te ittifak antlaşması imzalandıktan sonra dahi Enver Paşa ile Giers arasında devam eden ikili ittifak oluşturma çabaları dikkat çekicidir. Rus Büyükelçisinin 5 ve 9 Ağustos 1914 tarihlerinde Sazanov'a çektiği gizli telgraflarda, Enver Paşa'nın Batı Trakya ve Ege Adalarının Türkiye'ye iadesi ile bu iade sonrası Balkanlarda oluşacak siyasi ve askeri atmosfer karşısında Ruslarla 5 ila 10 yıllık bir savunma antlaşması yapılması teklifinde bulunduğu belirtilmektedir⁵¹. Almanlarla 2 Ağustos tarihinde akdedilen antlaşma sonrası yürütülen bu görüşmelerin bir oyalama taktiği⁵² olduğu kanaati yaygın olsa da Cihan Harbi öncesinde Balkanlar, Doğu Anadolu, Kafkasya, Karadeniz ve Boğazlar üzerinde ciddi bir Rus tehdidi altında olduklarını bilen İttihatçıların bu çabalarını, hem Rus tehdidini bir müddet daha bertaraf etmek hem de “silahlı tarafsızlık” olarak tanımlanabilecek bir statüyü mümkün olduğunca uzun süre muhafaza etmek maksadıyla süreci temkinli yürütmek⁵³ hususundaki gayretlerinin tezahürü olarak okumak da mümkündür⁵⁴.

⁴⁹ Sait Halim Paşa'nın yalnızca Romanya ve Bulgaristan ile değil, Yunanistan Başbakanı Venizelos ile görüşme yürütülmesi yönündeki iradesi mevcuttur. Muhtar, *age.*, s. 230. Enver Paşa tarafından yürütülen bir başka girişim olarak dikkat çeken Limni, Midilli ve Sakız adalarının Osmanlı'nın kontrolüne verilmesi yönünde Romanya aracılığıyla Venizelos'a yapılan teklif de kabul edilmemiştir. Aksakal, *age.*, s.52

⁵⁰ Fransa nezdinde yürütülen girişimler Cemal Paşa'nın savaştan sonra kaleme aldığı hatıratına dayanılarak değerlendirilmektedir. Bu kapsamda Cemal Paşa hatıratında, Hariciye Vekaleti Siyasi İşler Müdürü Mösyö Margerie ile görüştüğünü ve bu görüşmede Türkleri ittifakları içerisine almalarını ve bu sayede Ruslardan korumaları istediğini ifade etmektedir. Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021 s. 127-128. Ancak Aksakal, Fransız kayıtlarında bu tür bir bilgiye rastlamadığını belirtir. Aksakal, *age.*, s. 101. Bu hususta Cemal Paşa'nın Enver Paşa'ya 25 Kasım 1919 da Münih'ten yazdığı mektupta yer alan, hatıratın bir kısmını okuduğu Doktor Nazım'ın, bazı hususların hatıratından çıkartılması yönündeki taleplerine; “O noktaları o hususta tadil ederim” şeklinde cevap vermesi, hatıratın en azından “Umumi Harbe Doğru” başlığı altındaki bölümünün güvenilirliği noktasında tereddütlere sebep olmaktadır. Murat Bardakçı, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s.505

⁵¹ Azad Ağaoğlu, *Rus Dışişleri Arşivinin Gizli Belgelerinde Osmanlı'nın Cihan Harbine Girişi*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2018, s. 28-38 bu teklifler karşısında Sazanov'un Türk tarafını tehdit eden içerikte bir cevap verdiği görülür. Sazanov'un İstanbul'daki Büyükelçi Giers'e 10 Ağustos 1914 tarihinde çektiği telgrafta; “...bizim onaylamadığımız herhangi bir eyleme kalkışmaları durumunda Anadolu'nun tamamını riske atacıklarını, zira bize zarar verebilecek durumda olmadıklarını, fakat Fransa ve İngiltere'yle ittifak halinde bizim Türkiye'nin mevcudiyetini tehdit altında bırakabileceğimiz düşüncesini telkin etmeye çalıştığımız” ifadelerini kullanmıştır. İttifak arayışında bulunan İttihatçıların bu arayışlarına cevaz verecek nitelikte bir cevap alamadıkları anlaşılıyor.

⁵² Çolak, Rusya'ya yapılan bu teklifin Osmanlı-Alman İttifak Anlaşmasını gizlemek ve Osmanlı Devleti'nin hâlâ tarafsız olduğu mesajını Rusya'ya vermek amacını taşıdığını belirttikten sonra, Enver Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya ittifak teklifinde bulunacağını “muhtemelen” daha önceden Almanlara bildirdiğini ifade etmektedir. Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 137. Bu çarpıcı iddianın yazar tarafından ne Türk ne de Alman arşivlerinden bir belgeye dayandırılmamış olması dikkat çekmektedir.

⁵³ Keleşyılmaz, süreci temkinli yürüten Enver Paşa'nın zannedildiği gibi bir an önce savaşa girmek gibi bir düşünce içinde olmadığını belirtmektedir. Vahdet Keleşyılmaz, Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci, *Erdem, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt: XI Sayı: 31, Ankara 1998, s.152.

⁵⁴ Cavit Bey, Meclis-i Mebusan soruşturmasında alınan ifadesinde, Sadrazam Sait Halim Paşa'nın harbe taraftar olmadığını, akdedilen muahedenin bile kendisine bu mecburiyeti vermediğini ifade ettikten sonra, Sadrazam Paşa'nın kendisini bitaraflığı

Bu süreçte İngiltere ile seyreden ilişkilere ayrı bir başlık açmak gerekir. Cemiyetin, bilhassa Trablusgarp ve Balkan savaşları döneminde İngiltere nezdinde destek arama girişimlerinde bulunduğu ancak beklentilerine karşılık bulamadığı bilinmektedir⁵⁵. İngilizlerin kendi ittifak yapılanmaları ve milli menfaatleri ile de uyumlu olarak, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını hedefleyen bir politika takip etmişlerdir⁵⁶. Bununla birlikte 1911 senesinde Osmanlı Devleti'nin İngiliz firması Armstrong&Vickers'e verdiği iki süper dretnot siparişi sonrasında yaşanan gelişmeler, İttihatçıların diplomatik destek arayışındaki rotalarını belirleyecek en önemli amil olmuştur. Balkan Savaşı esnasında Ege Adalarının kaybedilmesinde büyük rol oynayan Yunanlıların Averof gemisine karşılık hem Karadeniz'de hem de Adalar (Ege) denizinde donanmaya büyük katkı sağlayacağını düşünülen Sultan Osman ve Reşadiye isimleri verilen gemilere büyük önem veriliyordu⁵⁷. İngiltere'nin tüm bedeli ödenmiş ve yapımı tamamlanmış olan gemilere el koyması Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbine giden süreçte Almanya ile olan yakınlaşmasına katkı sağlamıştır⁵⁸. Osmanlı Donanmasının Karadeniz ve Boğazlarda güçlenmesi ihtimalinden rahatsız olan Rusların ısrarlarının⁵⁹ da etkisi ile İngiltere tarafından gemilere el konulmasını müteakip, bu yakınlaşmayı gören Churchill tarafından Enver Paşa'ya iletilmek üzere Amiral Limpus'a gönderilen bir telgrafla Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması yönündeki talebin açık ve net bir şekilde ifade edildiği görülmektedir⁶⁰.

---

temin için İngiliz ve Fransız sefirleriyle Rus maslahatgüzarını görmeye memur ettiğini belirtir. Erol Şadi Erdiç, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları, Meclis-i Mebusan Soruşturması*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 246.

⁵⁵ Churchill Cihan Harbinden yıllar sonra yayımladığı hatıratında, Cavit Bey'in kendisine Trablusgarp Savaşı esnasında mektup yazarak ittifak teklifinde bulunduğunu ancak o zaman İngiltere'de bulunan liberal hükümete bunu kabul ettirmenin mümkün olmadığını belirtmektedir. Murat Bardakçı, *Enver*, s.126. Balkan Savaşları esnasında gerek Londra Büyükelçisi Ahmet Tevfik Paşa'nın Grey'e yaptığı teklif gerekse İbrahim Hakkı Paşa'nın yukarıda bahsedilen destek arayışları netice vermemiştir. İttihatçıların İngilizler nezdinde yürüttükleri bu ittifak arayışlarını, II. Meşrutiyetin ilanından sonra daha Meclis-i Mebusan açılmadan, Ahmet Rıza ve Dr. Nazım'ın Londra'ya gönderilmeleri ile başlatmak da mümkündür. İttihatçılar dışında Balkan Savaşı başlarında Kâmil Paşa hükümetinin destek arayışları da neticesiz kalmıştır. İngiltere yanlısı politika izlemekle itham edilen Kâmil Paşa'nın İngiltere Dışişleri Bakanı Grey'e 7 Kasım 1912 tarihinde yazdığı; "*Dini yönden halifeye bağlı yüz milyon Müslümanı yöneten Osmanlı Devleti'nin kaybetmesi halinde İngiltere'nin de kaybedeceğini*" belirten mektubuna muhatabı tarafından bir cevap verilmemiştir. Ahmad, *Dış Politik.*, s. 236-237. Türk Edebiyatına da konu olan mektup hadisesi, dönemin İttihatçı şairlerinden Mehmet Akif'in (Ersoy) Kâmil Paşa'yı hedef aldığı şu ağır eleştirilerine sebep olmuştur:

"Aman Grey! Bize senden olursa meded..."

Kuzum Puankare! Bittik... İneyet et, kerem et!

Dedikçe sen, dediler karşıdan: "İneyet ola!

Dilencilikle siyaset mi döner hey budala?..."

⁵⁶ Ahmad, ıslahat çalışmalarında İngilizlere tanınan ayrıcalıklara da değindikten sonra (Bknz. Dipnot 54) Büyük Britanya ile anlaşmak için giriştiği bütün teşebbüslerden sonra İttihatçıların Almanya ile ittifak anlaşması imzalamasının çelişkili bir manzara arz etmekle birlikte, bunun İttihatçılar arasındaki Alman taraftarı bir kanadın işi olarak görülmeğe ziyade İngiltere'nin Osmanlı'nın tarafsız kalması yönünde politikasının bir neticesi olduğunu belirtir. Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s.192-193. Shaw ise bu tarafsızlığın sağlanamamasının faturasını Enver Paşa'ya keserek, İtilaf Devletlerinin tarafsızlığını sağlayabilmek gayesiyle Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü konusunda istediği bütün güvenceleri vermelerine rağmen, Enver Paşa'nın buna engel olduğunu belirtmektedir. Standford Jay Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. çev: M. Harmancı, E Yayınları, İstanbul 1983, s.374-375

⁵⁷ Gemileri karşılamak üzere Amiral Limpus'un da aralarında bulunduğu bir heyet İstanbul'dan Çanakkale boğazına doğru 27 Temmuz'da hareket etmiş, Cemiyet çok tehlikeli bir buhrandan geçilen böylesine kritik bir zamanda, diğer devletlerin tepkisini çekecek olmasına aldırmadan İngiliz-Osmanlı dostluğu onuruna İstanbul'da bir donanma haftası düzenlemiştir. Cengiz, *age*, s. 293.

⁵⁸ O tarihteki Berlin Sefiri Mahmut Muhtar Paşa, Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri yanında yer almasına yol açan en önemli meselenin İngiltere devletinin iki dretnota el koyması olduğunu belirtir. Muhtar, *age*, s. 242. Gemilere el koyma kararının Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbine Alman safında katılmasında etkili olduğu yönündeki aynı iddiayı, Cristopher Catherwood'a dayanarak Cengizde dile getirmektedir. Cengiz, *age*, s.294.

⁵⁹Rus Dışişleri Bakanı Sazanov Londra Büyükelçisi Benckendorff'a çektiği telgrafta, gemilerin Osmanlı Donanmasına katılmasının Ruslar ve dolayısıyla İtilaf devletleri bakımından doğuracağı menfi tesirine işaret ederek, Büyükelçisinden gemilerin teslim edilmemesi için İngiliz Hükümetine baskı yapmasını istemektedir. Aksakal, *age*, s. 51.

⁶⁰ Mesajında, Almanların yanında yer alınması halinde Türkiye'nin büyük zarar göreceğini belirten Churchill, Enver Paşa'ya "*katı ve dürüst bir tarafsızlık*" tavsiyesinde bulunmuştur. Enver Paşa'nın ertesi gün verdiği cevap ise el konulan gemilerin bir an önce Türkiye'ye teslim edilmesi ve el koyma eyleminden dolayı tazminat ödemesi yönünde olmuştur. Dilara Dal, Osmanlı

Ağustos 1914'ten itibaren dış politikadaki gelişmelerin, Cihan Harbi'nde yaşanan gelişmelere paralel bir seyir izlediği görülmektedir. Said Halim Paşa hükümetinin 2 Ağustos 1914 tarihinde yaptığı bir anlaşma ile Almanya'nın yanında savaşa girmesi sürecinde Cemiyet'in iki etkili üyesi Talat Bey ve Enver Paşa'nın isimlerinin ön plana çıkması, sürecin Kabinenin diğer üyelerinin bilgileri dışında bu ikili tarafından yürütüldüğü yönündeki güçlü bir kanaatin neticesidir⁶¹. Bu çalışmanın kapsamı dışında olmakla birlikte, bu iddianın, Cemiyetin karar alma süreçlerinde Merkez-i Umumi'nin, fırkanın hatta kabinelerin önüne geçtiği yönündeki tartışmaların devamı niteliğinde olduğu düşünülmektedir. Demokrasinin kurumsallaştığı ülkelerde, Meclisteki parti grubu ve Kabine gibi demokratik kültürün enstrümanları haline gelmiş olan yapıların devre dışında bırakılarak, hayatî niteliği haiz kararların yüksek liderlik vasfı ön plana çıkan kişiler tarafından alınmasının 1908 İhtilali ile hedeflenen anayasal yönetim ile uyumlu olmadığı gerçeği, Cemiyet'i demokratikleşme iddiasından uzaklaşıp "otoriterleşme" eğilimindeki bir yapıya evrilme suçlamasıyla karşı karşıya bırakmıştır. Bununla birlikte Cemiyetin denetleme sürecindeki İbrahim Hakkı Paşa sadaretinde ortaya çıkan Trablusgarp Savaşı öncesinde Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa tarafından ve Cemiyet'in muhalefette bile olmakta güçlük çektiği Gazi Ahmet Muhtar Paşa Sadareti dönemlerinde, Balkan Savaşları öncesinde, dönemin Harbiye Nazırı Nazım Paşa tarafından yapılan askeri stratejik planlama hataları⁶² sonrası yaşanan toprak ve itibar kayıplarından ders aldığını düşünen Cemiyet'in bu süreçteki yaklaşımını, Büyük devletler ile yürütülecek diplomatik faaliyetlerin güçlü bir ordu ile dengeye gelebileceği iddiasının ifadesi olarak anlamak gerekir⁶³.

İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na Girişi ve İngiliz Bahriye Misyonu, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2022 Bahar (36), s. 60-61. Aynı konuda Cemal Paşa, 20 Ağustos'ta İngiliz Büyükelçisi ile yaptığı bir görüşmede, İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaktan vazgeçmeleri, kapitülasyonların lağvedilmesine rıza göstermeleri ve el konulan gemilerin bir an önce Türkiye'ye iadesi şartıyla İtilaf Devletleri safına katılabileceklerini belirtmiştir. Muhtar, *age*, s. 234-235, Aksakal, *age*, s.102.

⁶¹ Bu iddiaların sağlam temellere dayandığını belirtmek gerekir. Her ne kadar Cemiyet'in müşterek karar mekanizması olan merkez-i umumi son ana kadar aktif olarak varlığını sürdürdüyse de Talat ve Enver Paşaların bu yapı içerisinde özellikle kriz zamanlarında ön plana çıktıkları bilinmektedir. Balkan Savaşları sonrasında yürütülen barış görüşmelerini Dahiliye Nazırı namıyla Talat Bey'in yürütmesi, 1914 senesinin mayıs ayında Livadiye'de Rus Çarına yapılan ziyarette heyet başkanlığını yine aynı unvanla Talat Bey'in yapması iç siyasette olduğu gibi diplomatik ilişkilerde de Talat Bey'in ön plana çıktığını işaret eder. Bununla birlikte İttihat ve Terakki Hükümetlerinin ömrünün Balkan Savaşları ile başlayıp Harb-i Umumi ile biten bir süreci ihtiva ettiği düşünüldüğünde Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili sıfatlarını haiz Enver Paşa'nın da bu süreçte karar mekanizmasında önemli bir isim olması beklenen bir durumdur. Bu iddiamıza destek olacak bir tespit Aksakal'ın çalışmasında da yer almaktadır. Aksakal, Enver Paşa'nın Harbiye Nezaretinde oluşturduğu bir "Başkumandanlık Karargâhı" ile başka bakanlıkların deruhte ettikleri bazı görevleri üstlendiğini, herhangi bir nezaret tarafından yabancı devletlerle yapılacak yazışmaların bu makamın onayına tabi olmasının ise bu görevler içinde en önemlisi olduğunu belirtir. Aksakal, *age*, s.120 Talat Bey ve Enver Paşanın süreci yönlendirmedeki bu etkinliğine bir başka örnek de Ulrich Trumpener'in çalışmasında yer almaktadır. Trumpener, Sultan Osman ve Reşadiye dretnotlarına İngiliz Hükümetince el konulduğunu kendilerine resmi olarak bildirilmeden evvel haber alan Talat Bey ve Enver Paşa'nın, 1 Ağustos'ta yaptıkları görüşmede Wangenheim'e bu iki geminin Alman Kuzey Donanmasına katılmasını teklif ettiklerini, Berlin'in bu teklifi kabul etmesi sonrasında 2 Ağustos'ta Alman-Osmanlı İttifak Antlaşmasının imzalandığını belirtir. Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, Princeton University Press, Newe Jersey 1968, s.24. Trumpener'ın Alman diplomatik arşivlerine dayandırdığı Feroz Ahmad ve David Fromkin tarafından da kullanılan bu iddia ile Talat Bey ve Enver Paşa'nın, kendilerine ait olmadığı iki gün sonra ilan edilecek gemileri Almanlara teklif ederek Almanların ittifak konusundaki tereddütlerini gidermeye matuf bir diplomatik manevra yaptıkları anlaşılmaktadır.

⁶² İtalya'nın Libya üzerindeki beklentileri tahmin edilmesine rağmen bölgedeki İbrahim Paşa'nın uyarılarına kulak asılmayarak; Kuloğulları teşkilatını ilgası, dört tabur askerin silahlarıyla birlikte Yemen'e gönderilmesi, kalan silahların İstanbul'daki depolara çekilmesi ve bölgenin savunulması için az sayıda jandarma birliğinin bölgede bırakılması, Mahmut Şevket Paşa tarafından yapılan ve Trablusgarp'ın kaybedilmesine etki eden stratejik planlama hataları olarak değerlendirilmektedir. Bardakçı, *age*., Sadaret Günlüğü, s. 13. Aynı şekilde, 27 Ağustos 1912 gibi Balkan Savaşlarına çok yakın bir tarihte, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti zamanında, savaş yanlısı olunmadığının büyük devletlere ispatı amacıyla reelpolitikle uyuşmayacak bir kararla, Balkanlardaki 67.000 askerin, Nazım Paşa tarafından terhis edilmesinin Balkanlardaki felakete yol açtığı düşünülmektedir. Cengiz, *age*, s.173.

⁶³ Enver Paşa'nın bir Alman gazetesine verdiği mülakatta kullandığı ifadeler tam olarak bu düşüncüyü yansıtmaktadır: "...Ben savaş taraftarı biri değilim. Orduyu yeniden yapılandırmak istememin nedeni başkalarına savaş açmak değil, tam tersine başkalarını bizim ile barış içinde yaşamaya zorlamaktan dolaydır." Çolak, *age*, s. 34. Ordunun yeniden yapılması sürecinden

Said Halim Paşa hükümetince, 2 Ağustos 1914 tarihinde yapılan bir anlaşma ile Almanya'nın yanında savaşa girilmesinin, Cemiyet'in 1906 senesinde teşekkülünden önce başlayan bir “*diplomasi satrancının*” en son hamlesi olarak okunması mümkündür. Bu hamleye gelene kadar Cemiyet'in, ileri gelenleri vasıtasıyla İtilaf Devletleri nezdinde, ekonomik bağımsızlık beklentileriyle uyumlu destek ve ittifak arayışlarını içeren aktif bir diplomasi sürecini yürüttüğü anlaşılmaktadır. Karpat, İttihatçıların, modernleşmenin mutlak temellerinden biri olarak gördükleri, Avrupa Devletlerine tanınan kapsamlı ekonomik ayrıcalık ve dokunulmazlıklar sağlayan kapitülasyonların ve anlaşmaların kaldırılması arayışlarının, Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbine girişte aradığı temel hedeflerden biri olduğunu iddia eder⁶⁴. William Hale de benzer bir iddiayı dile getirerek, Muharrem Kararnamesi⁶⁵ ile başlayan ve Büyük Güçlerin Osmanlı Devletindeki çıkarlarının korunması maksadıyla yapılandırılmış bir uluslararası örgüt olarak değerlendirilmesi mümkün olan hatta Osmanlı'nın mali denetimi anlamına gelen Düyûn-ı Umumiyye 'ninkurulması ile devam eden sürecin Avrupalı devletlerin baskısına karşı Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yakınlaşma sürecini başlattığını belirtmektedir. Hale, 1890'lardan Cihan Harbi'ne kadar uzanan bir diplomatik arayışın yol haritasını çizerek, Avrupa devletleri tarafından mali boyunduruk altına alınan Osmanlı Devleti'nin, bu ekonomik gelişmelerin bir neticesi olarak Almanya ile dış ticaretini geliştirdiğini ve orta vadede kaçınılmaz olarak bir Alman-Osmanlı ittifakının ortaya çıkacağını işaret etmektedir⁶⁶. Bu yaklaşıma destek veren Ortaylı, artan mali denetimin II. Abdülhamit döneminden itibaren Osmanlı diplomasisinin klasik bir Avrupalı güce dayanması sonucunu beraberinde getirdiğine vurgu yaparak, “*Jön Türkler*” döneminde de bu eğilimin *artarak* devam ettiğini belirtmektedir⁶⁷.

Sait Halim Paşa'nın 3 Şubat 1917 tarihinde sağlık sorunları olduğunu ileri sürerek Sadrazamlıktan istifa etmesi sonrasında 4 Şubat'ta Talat Paşa vezirlik rütbesine getirilerek Sadarete tayin olunur. Talat Paşa Sadaretinde, yaklaşık üç senedir devam eden Cihan Harbinin, mali ve içtimai sahadaki yıkıcı tesirlerinin iç politik gelişmelere yön verdiği, hükümetin dış politika sahasında karşılaştığı ilk ciddi meselenin ise Amerika Devleti ile ilişkilerin kesilmesi hususunda yaşandığı anlaşılmaktadır. Almanya ile Amerika arasında 6 Nisan 1917 tarihinde savaş ilan edilmesi ile başlayan ve Osmanlı Devleti'nin 20 Nisan itibarı ile Amerika ile diplomatik ilişkileri kesme kararı aldığı süreçte, Cemiyet içerisinde farklı görüşlerden kaynaklı anlaşmazlıkların ortaya çıktığı görülmektedir⁶⁸. Amerika karşısında Almanya yanında tavır alınmasının İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde ortaya çıkardığı bu anlaşmazlığın da tesiri ile Talat Paşa sadaretinde Almanya ile ilişkilerde yaşanan gerginliğe ayrı bir yer ayırmak gerekir. Gerek Mahmut Şevket Paşa gerekse Said Halim Paşa sadaretlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yürütülen tüm uluslararası destek arayışlarına rağmen bir diplomatik yalnızlığa mahkûm olunmuş, bu yalnızlığın meydana getirdiği tedirginlik ile son çare olarak Almanya ile ittifak anlaşması yapılmıştır. Almanya ile bu kapsamda devam eden ilişkiler, Bolşevik Devrimi'nin uluslararası neticelerinden birisi olarak tarifi mümkün olan Brest-Litovsk Anlaşması sürecinde ciddi bir yıpranmaya maruz kalmıştır. Başka bir ifade ile Bolşevik

---

İttifakın ortaklarından Avusturya-Macaristan Devletinin İstanbul'daki temsilcisi Büyükelçi Pallavicini'nin de rahatsız olduğu görülmektedir. Pallavicini, Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olması ile birlikte bazı subayların emekliye ayrılmasının arkasında yatan sebebin bu subayların Cemiyetin dış politikasını eleştirmeleri olduğunu iddia eder. Frank G. Weber, *Eagles on the Crescent*, Cornell University Press, 1970, s.40

⁶⁴ Karpat, *age*, s. 105. Yazarın tarihi gerçeklikle örtüşen bu yaklaşımına katıldığımızı, ancak aynı yerde ileri sürdüğü, belli başlı etnik ve sosyal temeller arasında zayıflayan birliğin savaşla birlikte yeniden canlanabileceği, savaşın vatanseverlik duygularını canlandırması sayesinde İttihatçıların kendi güçlü yönetimlerini meşrulaştırma hedeflerine ulaşmak için savaşa girmeyi tercih ettikleri yönündeki tezini ise modern toplum arayışındaki ve savaşın yıkıcı tesirini yakın tecrübelerine istinaden iyi bilen bir yönetici kadronun hedefleri ile uyumlu bulmadığımızı belirtmeliyiz.

⁶⁵ 28 Muharrem 1299 (20 Aralık 1881)

⁶⁶ Hale, *age*, s.23

⁶⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 281.

⁶⁸ Bu süreçte Cemiyet içerisinde Cavit Bey, Ahmet Nesimi Bey, İsmail Canpolat gibi isimlerin doğrudan çatışmaya girmediğimiz Amerika ile ilişkilerin kesilmesine karşı oldukları, en azından Robert Koleji gibi kurumların normal faaliyetlerini sürdürmelerine izin verilmesini istediklerini anlaşılmaktadır. Ahmad, *age*, s.159. Cavit Bey ise günlüğünde, konu hakkında Bahattin Şakir'in “*aptalca mütalaalar*” da bulunduğu bahsederek Amerika ile ilişkilerin kesilmesine taraftar olmadığına dair uzun uzun izahatta bulunmaktadır. Cavit Bey, *age*, III., s.375-376.

Devrimi, Rusya'da Çarlık yönetimine son vermekle kalmayıp, Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerde de güven kaybindan kaynaklı yıkıcı bir rekabete sebep olmuştur.

3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk anlaşması ile stratejik olarak büyük önem kazanan Kafkasya bölgesi, İngiltere, Almanya, Rusya, Kafkasya Cumhuriyetleri ve Osmanlı Devleti arasında askeri ve siyasi rekabetin had safhaya çıktığı bir cephe haline gelmiştir. İngiliz sömürgeciliğinin en önemli bölgesi olan Hindistan'ın, Kafkasya üzerinden yürütülecek bir hareketle tehlikeye düşecek olması İngilizleri bu neticeyi engellemeye matuf farklı stratejiler geliştirmeye sevk etmiştir⁶⁹. Mezkûr anlaşmanın 4. Maddesi ile Ardahan, Kars ve Batum mıntıklarından Rusların çekilmesi ile buraları ele geçiren Osmanlı Devleti, bu bölgelere ilave olarak Ahılkelek ve Ahıska bölgeleri ile Kafkasya demiryollarının kontrolünü de talep edince Gürcistan'ın bağımsızlığı üzerine kurdukları planları tehlikeye düşen Almanların ittifakin ruhu ile bağdaşmayacak siyasi ve askeri adımlar attıkları dikkat çekmektedir⁷⁰. 27 Ağustos 1918 tarihinde Almanya ile Rusya arasında Brest-Litovsk Barışına ilave olarak gizli bir anlaşma imza altına alınmıştır. Anlaşma ile Almanlar, Türklerin Bakü'yü ele geçirmelerini kastederek, Rusya topraklarının başka bir devletin eline geçmesini desteklemeyeceklerini, Ruslar ise Almanya'nın Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımamasına karşı çıkmayacaklarını taahhüt etmişlerdir⁷¹. Bu zaviyeden değerlendirildiğinde, Almanların Talat Paşa Hükümetinin Kafkasya siyasetini engellemeye yönelik olarak askeri gücünü caydırıcı unsur olarak kullanmayı göze alması, her ne kadar aynı ittifak içerisinde olsalar da her iki devletin kendi menfaatleri doğrultusunda yön vermeye çalıştıkları dış siyaset hamlelerinin yalın bir göstergesi olduğu açıktır.

Rusya'daki rejim değişikliği ile birlikte iktidarı ele geçiren ve Brest-Litovsk barışı sürecinde yakından tanıma fırsatı bulunan Bolşeviklerin, her milletin kendi mukadderatını kendisinin tayin edeceği yönündeki beyanatlarına rağmen öteden beri devam eden Rus dış politikasından sapma göstermeyeceklerini anlayan, başka bir ifade ile Bolşevik yönetiminin de gerçek hedefinin Büyük Rusya'nın ihyası olduğu kanaatine varan İttihatçılar, Kafkas ve Doğu politikalarını bu düşüncenin izdüşümü üzerine belirlemişlerdir⁷². Almanların Gürcistan ve Rusya ile İttihatçılardan gizli yürüttükleri görüşmeler ve hatta yaptıkları ikili anlaşmalar Talat Paşa döneminde bu bölgeye yönelik askeri harekâtı da ön plana çıkartan bir politika izlenmesini zorunlu kılmıştır⁷³. Talat Paşa Hükümetinin Kafkasya meselesinde aynı anda Rusya, Almanya, İngiltere, Gürcistan ve Ermeniler karşısında tercih ettiği denge anlayışından uzak ve aktif bir direnişe dayalı dış siyasetin aslında İttihatçıların 1908'den bu yana sergiledikleri ihtilalci anlayışlarıyla son derece uyumludur. Kafkasya'nın Bolşeviklerin hakimiyeti altına girmesinin Doğu sınırları açısından yaratacağı tehlike karşısında Enver Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu ve Şark Ordusu vasıtasıyla bölgede giriştiği askeri faaliyetler Almanlar ile

⁶⁹ İngilizler, Enver Paşa'nın Rus ihtilali sonrasında meydana gelen siyasi ve askeri boşluktan istifade ederek Kafkaslar ve Orta Asya'daki Türk topluluklarını Rus hegemonyasından kurtarma düşüncesinden son derece rahatsızdılar. "Pan-Turanizm" olarak isimlendirdikleri bu düşüncenin, bölgedeki İngiliz menfaatlerine zarar vereceğini düşünen İngilizlerin bu harekete engel olmak için çeşitli propaganda ve planlar yaptıkları anlaşılmaktadır. Çağlayan, İngilizlerin bu kapsamda hayata geçirdikleri tedbirleri; Rus askerlerini destekleyerek bölgede kalmalarını sağlamak, Türk taarruzuna karşı koyabilecek bir Güney Bloku oluşturmak ve Gürcistan ve Ermenistan'ın desteklenip teşkilatlandırılması şeklinde sıralamaktadır. K. Tuncer Çağlayan, "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri", *Belleten*, Ağustos 2000, C 64, Sayı 240, s. 495-496.

⁷⁰ Çolak, *age*, s. 146. Çağlayan, Almanların Gürcistan'ı himaye etmek için Tiflis'e 3000 Alman askeri gönderdiklerini, İngilizlerin ise bu hamleyi Türk ordusunun ilerleyişini engellemek olarak değerlendirdiklerini belirtir. K. Tuncer Çağlayan, İngiliz Belgelerine Göre Transkafkasya'da Osmanlı-Alman Rekabeti, VIII. *Türk Tarih Kongresi*, C III (I) s.416.

⁷¹ Çolak, *age*, s.181. Romanya ve Irak'taki petrol kaynaklarından savaştaki gelişmelere bağlı olarak umudu kalmayan Almanya'nın, ekonomik olarak ayakta kalabilmek için yeni petrol kaynaklarına ihtiyaç duyulduğu bilinmektedir. Ahmad, Almanların Bakü petrolerinin %25'i karşılığında bu anlaşmayı imzaladıklarını belirtir. Ahmad, *age*, Jön Türkler, s.195.

⁷² Görüşmeler esnasında, Lev Troçki, Karl Radek gibi Rus devriminin önemli isimleriyle tanışma imkânı bulan Talat Paşa, bu kişilerden edindiği Bolşeviklerin bilhassa Kafkasya ve Türkistan bölgesinde yayılmacı siyaset izleyecekleri kanaati sonrasında, bir yandan barış görüşmelerini sürdürürken diğer taraftan Doğu sınırlarında yaşanacak Rus tehdidini bertaraf etmek amacıyla, barış görüşmelerine aldanmadan gerekirse işgal için orduyu hazırlaması yönünde Enver Paşa'yı telgraf ile uyarmıştır. Babacan, *age*, s. 184-193.

⁷³ Trumpener, Alman heyetinin karşı çıkmasına rağmen 1918 yazında yürütülen bu askeri faaliyetleri İttihatçıların son emperyalist çılgınlığı olarak nitelendirmektedir. Ulrich Trumpener, Almanya ve Osmanlı İmparatorluğunun Sonu, *Osmanlı İmparatorluğunun Sonu ve Büyük Güçler*, (Ed. Marian Kent) Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2013, s.217.

Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya getirmiştir. Yer yer askeri çatışmaya evrilen bu diplomatik kavganın "beyhude"⁷⁴ bir çaba ya da literatürde sıklıkla rastlandığı şekliyle "Turancılık" anlayışının bir tezahürü olup olmadığı hususunda kesin bir kanaata varmak mümkün değilse de Ali Fuat Cebesoy'un hatıratında yer verdiği Enver Paşa'ya ait şu ifadeler, takip edilen politikanın "ihtirash" ya da "hayalperest" bir yaklaşımdan ziyade planlı siyasetin bir parçası olduğu yönündeki kanaati güçlendirmektedir:

Bizden ve Almanya'dan evvel Bulgarların ve Avusturya'nın çökeceğini ve memleketimizin bundan sonra garptan bir yardım bekleyemeyeceğini düşünmüştüm. Bu sebeple şarkta bir dayanak bir kuvvet membaı aramaya mecbur oldum. Bu maksadı temin edebilmek için de iki ordu kurarak Kafkaslara ve Acemistana doğru sevk etmişim.⁷⁵

Filistin bölgesinde Yahudilerin iskanı üzerinden devam eden diplomatik gelişmeler de Talat Paşa Sadaretinde yaşanan dış gelişmeler arasında önemli yer tutmaktadır. XIX. Yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan, Büyük Devletlerin himayesinde bir Yahudi Devleti kurulması olarak bilinen "Politik Siyonizm" hareketi özellikle Cihan Harbi esnasında Almanlar ve İngilizler arasında bir uluslararası rekabetin konusu haline gelmiştir⁷⁶. Kasım 1917'de İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'un Lord Rothschild'e gönderdiği ve ilerleyen zamanlarda "Balfour Deklerasyonu" olarak anılacak bir mektupta İngilizler Filistin'de bir Yahudi Devletinin kurulmasını kabul ettiklerini bildiriyorlardı⁷⁷. Yahudilerin özellikle sermayeleri ile itilaf devletleri yanında yer almasına sebep olacak bu deklarasyona karşı bir hamle yapmak isteyen Almanlar, Alman Parlamentosunda Yahudi bir milletvekili olan Dr. Julius Becker'i, Siyonist hedefler doğrultusunda Filistin'de bir Yahudi Devleti kurulması konusunda görüşmeler yapmak için Talat Paşa'ya göndermişlerdir⁷⁸. Aralık 1917'de başlayıp Talat Paşa kabinesinin istifasına kadar devam eden görüşmeler boyunca Talat Paşa başarılı bir diplomasi ile Siyonistleri sürekli oyalamış ve görüşmelerden Almanların beklediği netice alınmamıştır⁷⁹. Aslında daha 1909 Temmuz'unda başkanlığını yaptığı on yedi kişilik bir mebus heyeti ile İngiltere'ye yaptığı ziyarette Talat Bey Siyonistlerle ilgili düşüncelerini açıklamıştır. İngiliz Siyonist Federasyonu Onursal Başkanı Sir Francis Montefiors'a kendileri için verdiği bir davette; Siyonizmin siyasi emellerinin Türk Devletinde onay görmesinin mümkün olmadığını ifade eden Talat Bey'in Siyonizmle ilgili düşüncelerinde o tarihten sonra bir değişiklik olmadığı görülmektedir⁸⁰. Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Bernstoff'un, Siyonistlerin ve Musevilerin Türkiye'ye müthiş ekonomik katkıları olabileceğini, ancak İttihatçıların bu hakikati bir türlü anlayamadıkları gibi, meseleye ekonomik açıdan bakmadıkları, hep siyasi mülahazalarla hareket ettikleri yönündeki ifadelerinden İttihatçıların bu konuda takip ettikleri siyasetin Cihan Harbi esnasındaki müttefikleri Almanları memnun etmediği anlaşılmaktadır⁸¹.

⁷⁴ Ahmad, Enver Paşa'nın Bakü harekâtını, kaybettiği itibarını kazanmaya yönelik beyhude bir hareket olarak tanımlamaktadır. Ahmad, *Jön Türkler*, s. 203.

⁷⁵ Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1953, s.24.

⁷⁶ Avusturya ve Almanya'daki antisemitik çevreler, kendi hakimiyetleri altındaki bölgelerde yaşayan Musevileri Filistin'e göndererek Musevi meselesini çözebileceklerini düşünerek Siyonist emellere büyük destek vermişlerdir. M. Kemal Öke, *Siyonizm&Filistin Sorunu (1880-1923)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 250.

⁷⁷ Mektupta; Siyonist özlemlerine sempati ile bakan Majestelerinin hükümetinin Musevi halkı için Filistin'de milli bir yurt kurulmasını olumlu mütalaa ettiği ifade edilmektedir. Öke, *age*, s.333 İsrail devletinin kurulmasına giden süreçte bir dönüm noktasını temsil eden bu Deklarasyon, 1918 senesinde Fransa, İtalya ve Amerika tarafından da kabul edilmiştir.

⁷⁸ Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhü Talat Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s.197.

⁷⁹ Çolak, *age*, s.229

⁸⁰ Kieser, *age*, s.86 Talat Paşa'nın takip ettiği bu siyaseti, İngilizlerin bir yandan Yahudileri desteklerken diğer yandan İttihatçıların Siyonistlerle iş birliği yaptıkları yönündeki propagandalarını boşa çıkarmaya matuf bir diplomatik hamle olarak okumak daha doğru olacaktır.

⁸¹ Öke, *age*, s.369 Talat Paşa ile görüşen Siyonist heyet içerisinde yer alan Arthur Ruppın ise, Talat'ın görüşmeye gönülsüzce razı olduğu, içinden çok öfkeli olmasına rağmen kendilerine karşı nazik olmaya çalışmakla beraber hep müphem vaatlerde bulunduğu yönündeki ifadeleri de Öke'nin tezini desteklemektedir.

Sonuç

II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte yeniden tesis edilen meşrutî dönemde, başlangıç itibarı ile hükümetler üzerinde denetleme rolüyle ön plana çıkmayı tercih eden Cemiyetin, doğrudan hükümet dönemleri olarak isimlendirilebilecek Sait Halim Paşa ve Talat Paşa Hükümetleri dönemlerinde ise daha belirleyici bir rol üstlenmeyi tercih ettiği görülmektedir. Literatürde liberal yaklaşımı ile bilinen Kâmil Paşa hükümetinin Balkan Savaşı sürecinde karşılaştığı diplomatik ve askeri yenilgilerden gerekli dersleri çıkardığı anlaşılan Cemiyet, kendi iktidarlarında, II. Abdülhamit dönemi ile de özdeşleştirilen ihtiyatlı diplomasi yerine “*kararlı askeri eylemcilik politikası*” takip etmeyi tercih etmiştir⁸². Bir başka anlatımla, uluslararası gelişmeler karşısında durağan pozisyon belirleyen bir dış siyaset anlayışının, denge arayışından uzaklaşarak, ilişkilere milli menfaatler çerçevesinde yön verme gayreti içerisinde bir anlayışa evrildiği söylenebilir. Bu politika değişikliğine, 93 Harbi ile başlayıp Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile şekillenen, ülke sınırlarının Anadolu coğrafyasına sıkışmasından kaynaklanan mecburiyetlerin yön verdiği hususu göz ardı edilmemelidir. Başkente uzak coğrafyalar üzerinde yaşanan egemenlik mücadeleleri karşısında II. Abdülhamit tarafından izlenen denge politikasının Cemiyet tarafından takip edilmediği anlaşılmaktadır. Bu tercihin arka planında ise İttihat ve Terakki Hükümetleri döneminde, hukuken ülke sınırları içerisinde görülmekle birlikte fiilen yönetmekte zorluk çekilen uzak bölgelerde meydana gelen çatışmalarının sona ermesi ve diplomatik satrancın üzerinde oynandığı zeminin, elde kalan son toprak parçası olan Anadolu coğrafyası ile sınırlı olması gerçeği yer almaktadır. Bir anlamda İttihatçı diplomatik politikanın, gelişen siyasi ve coğrafi mecburiyetlerin karşı konulamaz bir tezahürü olduğu da söylenebilir.

Bu değerlendirmeler ışığında, Cemiyetin takip ettiği dış politikanın, Cemiyet içerisinde farklı dönemlerde daha etkin olarak ön plana çıkan fikri temayüle paralel bir seyir izlediği söylenebilir. Kuruluşu ile birlikte, Osmanlı Devleti'nde yaşayan unsurları bir arada tutma hedefini ön plana çıkartan ve “*Osmanlıcılık*” anlayışıyla uyumlu bir politika izlerken; “*hem modernleşmeyi sağlamak hem de modern çağın milliyetçilik, bireycilik ve sekülerlik gibi unsurlarıyla rekabet edemeyecek modası geçmiş emperyalist fikirlerle imparatorluğu bir arada tutmak*” tutarsızlığı içerisinde olmakla da itham edilen⁸³ Cemiyet, genel olarak bir tarafını Batı medeniyetinin tamamladığı fikrî yapısının da tesiriyle, tüm Büyük Güçlerle asgari müşterek zeminde buluşulabilecek diplomatik bir arayış içerisinde olmuştur.

Kuruluş aşamasından itibaren hiç vazgeçmediği modern toplum hedefine ulaşmak için gerek sermaye gerekse danışmanlık anlamında Avrupa'nın tecrübesine ihtiyaç duyulduğunun bilinci içerisinde olan Cemiyet, çeşitli vasıtalarla Osmanlı Devleti'nin iç işleyişine müdahale gayreti içerisinde olan Büyük Güçlerle yürüttüğü diplomatik faaliyetleri, aktif bir diplomatik arayış içerisinde ve bu faaliyetlere “*duygusal*” bir mana atfetmeden sürdürmüştür. Ekonomik ve belki siyasi anlamda bağımsız bir Türk devletinin varlığına müsaade edilmeyeceği yönündeki kanaat, İttihat ve Terakki Hükümetleri döneminde takip edilen dış politikaya, reel siyasete uygun tepkisel bir diplomatik zemin oluşturmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Belgeleri

The National Archives, (TNA-FO)

FO, 371/2137, 71138

Telif-Tetkik Eserler

AĞAOĞLU, Azad, *Rus Dışişleri Arşivinin Gizli Belgelerinde Osmanlı'nın Cihan Harbine Girişi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

⁸² Aksakal, *age*, s. 89.

⁸³ Karpat, *age*, s.121.

AHMAD, Feroz, “İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1919)”, *Vatan Namus İttihad*, (Ed. Hakan Boz) Gazi Kitabevi, Ankara 2021.

AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)* Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.

AHMAD, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul 2021.

AKSAKAL, Mustafa, *Harb-i Umumi Eşiğinde*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yayınları, Ankara 2014.

BABACAN, Hasan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

BALCIOĞLU, Mustafa, BALCI, Sezai, *Rothschildler ve Osmanlı İmparatorluğu*, Erguvani Yayınevi, Ankara 2021.

BARDAKÇI, Murat, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

BARDAKÇI, Murat, *Mahmut Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

BAYUR Y.Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2(4) Ankara 1991.

Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Haz: Hasan Babacan- Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

CEBESOY, Ali Fuat, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1953.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

CENGİZ, Altay, *Adil Hafızanın Işığında*, Doğan Kitap, İstanbul 2014.

ÇOLAK, Mustafa, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

ÇOLAK, Mustafa, *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

DAL, Dilara, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na Girişi ve İngiliz Bahriye Misyonu”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2022 Bahar (36), s. 45-74.

DERİNGİL, Selim, *Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.

EMİROĞLU, Kudret, *Tanın Gazetesi Başmakaleleri, 1 Ağustos 1908- 13 Nisan 1909*, Hüseyin Cahit Yalçın, Ötüken Yayınları, İstanbul 2022.

ERDİNÇ, Erol Şadi, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları, Meclis-i Mebusan Soruşturması*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

FROMKİN, David, *Barışa Son Veren Barış*, çev: Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınları, İstanbul 2018

HALE, William, *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Londra 2000.

HANİOĞLU, M. Şükrü, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1986.

HANİOĞLU, M. Şükrü, *Preparation For a Revolution*, Oxford University Press, New York 2001

KALİGİAN, Dikran Mesrop, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, çev: Deniz Mutlu Taşyürek, Aras Yayınları, İstanbul 2017.

KARABEKİR, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Haz: Erhan Çiftçi, Kronik Kitap, İstanbul 2021.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 9, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

KARPAT, Kemal, *Türk Dış Politikası Tarihi*, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

KAZGAN, Haydar, *Galata Bankerleri*, Orion Yayınevi, Ankara 2005.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, “Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci”, *Erdem, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt: 11 Sayı: 31, Ankara 1998.

KISSINGER, Henry, *Diplomasi*, çev. İbrahim Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1994.

KURAN, Ercüment, “Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 5, Ankara 1994.

KURŞUN, Zekeriya, “İbrahim Hakkı Paşa”, *DİA*, C. 21 İstanbul 2000.

MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

MUHTAR, Mahmut, *Maziye bir Nazar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999.

MÜHLMAN, Carl, *İmparatorluğun Sonu 1914*, çev. Kadir Kon, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

NOVİÇEV, A.D., *Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürgeleşmesi*, çev. Nabi Dinçer, Onur Yayınları, Ankara 1979.

ORTAYLI, İlber, “Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, I.Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

ORTAYLI, İlber, *XIX. Asır Yakın Uzak Tarihimiz*, Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

ÖKE, M. Kemal, *Siyonizm & Filistin Sorunu (1880-1923)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

SANDER, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1987.

SHAW, Standford J., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. çev: M. Harmancı, E Yayınları, İstanbul 1983.

TEKELİ, İlhan, *İttihat ve Terakki Döneminde Dış Dünya ve Uygulanan Dış Politika*, Cumhuriyetin Harcı, Cilt 1, Köktenci Modernitenin Doğuşu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

TOPRAK, Zafer, Bir Hayal Ürünü, İttihatçıların Türkleştirme Politikası, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 146, Şubat 2006.

TRUMPENER, Ulrich, *Almanya ve Osmanlı İmparatorluğunun Sonu, Osmanlı İmparatorluğunun Sonu ve Büyük Güçler*, (Ed. Marian Kent), Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2013

TRUMPENER, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, Princeton University Press, New Jersey 1968

ÜNAL, Hasan, "Young Turk Assessments of International Politics, 1906-9", *Middle Eastern Studies*, 1996, S. 32, No. 2 (Apr., 1996), s. 30-44.

WEBER, Frank, G. *Eagles on the Crescent*, Cornell University Press, 1970.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, *Talat Paşa*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul 1943.

YERASIMOS, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye II, Tanzimattan I. Dünya Savaşına*, çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul 1975.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 1984.

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

Cilt/Vol.: 1-Sayı/Issue: 1
Haziran 2023/June 2023

Başvuru/Submitted: 01 Haziran/June 2023
Kabul/accepted: 21 Haziran/June 2023

<https://tarihtetkikleri.com>
DOI Number: 10.5281/zenodo.8066717

Araştırma Makalesi

Altı ayda bir yayınlanan hakemli, tarih dergisi
A refereed history journal published every six months

Yunanistan'ın Doğu Trakya'dan Çekilişi ve Mübadele Görüşmelerine Etkisi (1922-1923)

Çağla D. TAĞMAT*

Özet

1919-1922 yılları arasında devam eden Türk Kurtuluş Savaşı, 1922 yılında Türkler lehine son bulurken, Batı Anadolu'da TBMM Hükümeti ile Yunan kuvvetleri arasında yaşanan çatışmalar da sona ermiş ve Yunanistan, işgal ettiği alanlardan çekilmiştir. Savaş boyunca genel anlamda İtilaf Devletleri ancak daha sonrasında ise özellikle İngiltere tarafından maddi ve manevi anlamda desteklenen Yunanistan'ın Trakya'daki işgali Büyük Taarruz sonrasında devam etmiştir.

Savaşın sona ermesiyle birlikte TBMM Hükümeti, odak noktasını İngiliz işgali altında bulunan boğazlar ve Yunanların işgalinde bulunan Trakya'ya yöneltmiş, ateşkes görüşmelerinin eksen noktasını da Trakya olarak belirlemiştir. Bu bağlamda, Mudanya görüşmelerinde ağırlıklı olarak tartışılan konu da Doğu Trakya olmuştur. Mudanya Ateşkes Antlaşması ile Doğu Trakya'nın TBMM Hükümetine verilmesi Yunan tarafında ciddi bir başka travma yaratmış ve bu bölgede yaşayan Rumlar hızlı bir şekilde Batı Trakya ve Yunanistan'a doğru göç etmeye başlamışlardır. Lozan Konferansı esnasında da devam eden bu göçler konferansın gündemine taşınmış hatta Batı Trakya'da yığılan Rum nüfus başka bir deyişle Batı Trakya'nın Yunanistan'da kalması için de bir dayanak oluşturmuştur.

Bu çalışmada, Doğu Trakya'dan 1922 yılında başlayan ve 1923 yılında da devam eden Rum göçleri Yunanca kaynaklar başta olmak üzere Türkçe ve İngilizce kaynaklar kapsamında değerlendirilecek ve göçlerin mübadele sözleşmesi ve Lozan Konferansı'na etkileri analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Batı Trakya, Doğu Trakya, Mudanya Ateşkes Antlaşması, TBMM hükümeti, Venizelos.

GREECE'S WITHDRAWAL FROM EASTERN THRACE AND ITS EFFECT ON THE POPULATION EXCHANGE NEGOTIATIONS (1922-1923)

Abstract

The Turkish War of Independence, which continued between 1919 and 1922, ended in 1922 in favour of the Turks, while the conflicts between the Turkish Grand National Assembly Government and Greek forces in Western Anatolia ended and Greece withdrew from the areas it had occupied. The occupation of Greece in Thrace, which was supported materially and morally by the Entente Powers in general throughout the war, but later especially by Britain, continued after the Great Offensive.

With the end of the war, the Government of the Grand National Assembly of Turkey shift edits focus to the British-occupied Straits and Greek-occupied Thrace, and set Thrace as the pivot point of the armistice negotiations. In this context, Eastern Thrace was the subject that was mainly discussed in the Mudanya negotiations. The transfer of Eastern Thrace to the Government of the Turkish Grand National Assembly with the Mudanya Armistice Treaty created another serious trauma on the Greek side and the Greeks living in this region started to migrate rapidly towards Western Thrace and Greece. These migrations, which continued during the Lausanne Conference, were brought to the agenda of the conference, and in other words, the Greek population accumulated in Western Thrace constituted a basis for Western Thrace to remain in Greece.

*Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Balkan Çalışmaları Anabilim dalı, Ankara/TÜRKİYE,
tagmat@ankara.edu.tr ORCID: 0000-0002-9047-0131

In this study, the Greek migrations from Eastern Thrace, which started in 1922 and continued in 1923, will be evaluated within the scope of Greek, Turkish and English sources and the effects of the migrations on the Exchange agreement and the Lausanne Conference will be analysed.

Key Words: Western Thrace, Eastern Thrace, Mudanya Armistice Treaty, Turkish Grand National Assembly Government, Venizelos.

Giriş

Millî Mücadele'nin sona ermesiyle başlayan mütareke hazırlıkları, Türkiye ile Yunanistan'da farklı çizgilerde ve siyasi atmosferlerde gerçekleşmiş, her iki ülkenin yeniden yapılanma içinde olduğu bir süreçte, mütareke konusu da gündem olmuştu. Diğer yandan İtilaf Bloku da Eylül 1922'de, savaşın sonucunun artık kesinleşmesiyle, kendi aralarında, toplantılar organize etmeye başlamıştı.

Eylül ayının hemen başında, Müttefik Devletler tarafından Yunanistan adına yapılan ilk ateşkes teklifinin gerçekleştiği sırada, Türk kuvvetleri Trakya'yı kurtarmak üzere Çanakkale ve İstanbul'a doğru harekâta girişmişti. İngiliz Başbakanı David Lloyd George 16 Eylül 1922 tarihinde Reuters Ajansı'nda yayımlanan bildirisinde, dominyonlarını ve müttefiklerini Türkiye'ye karşı savaşa davet etmişti. Türkiye'nin Trakya konusundaki direnci, İngiltere'nin savaşa devam etme kararı almasına neden olurken, bu çağrı hem Müttefikler hem de dominyonları tarafından reddedildi.¹ Türkiye ile yeniden savaşmak konusunda tek başına kalan İngiltere için artık tek çare ateşkes koşullarını görüşmekti. Bu konudaki ilk adım, Müttefik devlet temsilcileri tarafından Fransa'da düzenlenen toplantıda atıldı.

4 Eylül 1922 tarihinde TBMM Hükümeti'ne gönderilen ve TBMM Hükümeti Başkanı Rauf Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya iletilen ateşkes teklifine verilen Türk cevabı şu şekildeydi:

“Anadolu'daki Yunan Ordusu kesin olarak yenilmiştir. Yunan Ordusunun artık yeniden direnme göstermesine ihtimal yoktur. Anadolu için herhangi bir müzakereye yer kalmamıştır. Mütareke, ancak Trakya için bahis konusu olabilir. Bunun için Eylül'ün 10'una kadar doğrudan doğruya Yunan hükümeti veyahut İngiltere hükümeti aracılığı ile hükümetimize resmî olarak başvurulduğu takdirde aşağıdaki koşullar ileri sürülerek cevap verilmelidir...”²

Fransa, İngiltere ve İtalya temsilcileri 20-23 Eylül 1922 tarihlerinde Paris'te gerçekleştirdikleri toplantıda, yalnızca Çanakkale Krizi'ni bitirmekle kalmadı, aynı zamanda Mudanya'da yapılacak görüşmelerin de ana hatlarını çizdi. Tarafsız bölgenin (Boğazlar) İngiltere denetiminde kalmasının kabul gördüğü bu toplantıda, Türkiye'ye önerilecek barış şartları konusunda (Doğu Trakya'nın Türkiye'ye verilmesi) Fransız devlet adamı Poincaré ve İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon şiddetli tartışmalar yaşadı ve görüşmeler sonunda İngiltere bir kez daha yalnız kaldı.³

Paris'teki görüşmelerde, Türkiye lehine alınan kararları Mustafa Kemal'e iletmek için yola çıkan Franclin Bouillon, görüşmelerin detaylarını İzmir'de aktardı.⁴ Mustafa Kemal ile Franclin Bouillon arasında İzmir'de gerçekleşen görüşme, Mudanya görüşmeleri için uygun ortamı hazırladı.⁵ Alınan kararlarda, üç Müttefik devlet Türkiye'nin Meriç'e kadar Trakya'yı ve Edirne'yi tekrar almak konusundaki isteğini olumlu karşıladıklarını,⁶ TBMM'nin barış görüşmeleri esnasında tarafsız bölgeye asker göndermemesi şartıyla, bu sınırın Türkiye'ye verilmesini organize edeceklerini

¹Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Cilt. II., Burçak Yayınevi, İstanbul, 1966, s. 317.

²*Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 6. Kısım IV. Kitap, İstiklal Harbinin Son Safhası (18 Eylül-1 Kasım 1923)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1969, s. 38.

³*Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 6. Kısım IV. Kitap*, s. 39.

⁴Mustafa Kemal'i Ateşkes görüşmeleri konusunda bilgilendiren Franklin Bouillon sürecin önemli isimlerindedir. Bige Yavuz, “Fransız Arşiv Belgelerine Göre Mudanya Konferansı'nın Toplanmasında Fransa'nın Katkısı”, *70. Yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçları*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1993, s.115.

⁵Selek, *age*, s. 318.

⁶Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında TBMM Hükümeti ile Batılı devletlerarasında yürütülen barış görüşmelerinde, Türk tarafı ateşkes için Yunan ordusunun işgal ettiği yerlerden tümüyle çekilmesini, barış antlaşması için ise Misak-ı Milli'nin kabul edilmesini koşul olarak öne sürmüştü.

bildirdiler.⁷ Meriç'ten itibaren bütün Doğu Trakya'nın Türkiye'ye geri verilmesi konusundaki teminat ile Boğazlara yönelik Türk harekâtı da durdurulmuş oldu.⁸

Mudanya'daki ateşkes görüşmelerinin başlamasından bir gün önce, Foreign Office'de (İngiltere Dışişleri Bakanlığı) Venizelos ile görüşen Lord Curzon, müzakerelerin asıl amacının Türk ve Yunan kuvvetlerinin çatışmasının önüne geçecek bir hat belirlemek olduğunu ve Trakya konusunda asıl kararın barış görüşmelerinde verileceğini ifade etti. Venizelos ise ısrarcı bir şekilde Doğu Trakya'daki Yunan işgalinin son bulmasının doğru olmayacağını savundu.⁹ Daha da önemlisi Doğu Trakya'daki Yunan askeri varlığı, Yunanistan için bir kazanç sayılacağı için, Anadolu'daki bozgun mutlak bir yenilgi olarak görülmeyecekti. Bu bağlamda bir analiz yapıldığında İtilaf Devletleri'nin Doğu Trakya konusunda tavırlarını netleştirdiği bir dönemde, Venizelos hala bir direnç gösteriyordu. Zira onun bu tutumu Mudanya görüşmeleri esnasında da devam edecekti.

1. Mudanya Görüşmelerinde Doğu Trakya Konusu

Mudanya görüşmeleri 3 Ekim 1922 tarihinde, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın İstanbul Yüksek Komiserleri ve Türkiye'den de İsmet Paşa'nın katılımıyla başladı. Yunanistan temsilcileri ise görüşmeleri uzaktan izlemeyi tercih etti. Tüm bu süreçte Venizelos perde arkasındaki görüşmelerine devam etti ve görüşmelerin başladığı gün Atina'ya şu telgrafi yolladı:

“Düşüncem o ki eğer hükümet Doğu Trakya'daki Rum nüfusu göçe zorlarsa suç işlemiş olur. Tabii ki eğer mümkünse, barış görüşmelerine kadar Rumların yaşamlarını ve mal varlıklarını güvence altına alarak onlara daha iyi bir yer bulabiliriz. Nüfus mübadelesi görüşmeleri esnasında konferansta bulunacağım...”

Türkler mal varlıklarına yağma hareketine başlayarak, Rumları sürgün edecekler... Doğu Trakya, Helenizm açısından kesin olarak kaybedilmiştir. Türkler, başkentlerinin (İstanbul) eşliğinde yabancı bir nüfusun varlığına tahammül edemeyecekler... Yunanistan'da yaşayan Türklere gelince; geri çekilme sorunu ortadan kalkınca onlara Yunan topraklarından uzaklaşmaları için davette bulunacağım.”¹⁰

Venizelos'un satırlarına yansıyan bu ifadelerde Müttefiklerin Eylül ayı sonunda Paris'te gerçekleştirdikleri toplantıda, Doğu Trakya'nın kaderi ile ilgili aldıkları karar büyük rol oynamıştı. Venizelos'un kafasını kurcalayan tek sorun ise Doğu Trakya'daki Rumların ne şekilde iskân edileceğiydi. Çünkü iskân ciddi bir sorundu. Diğer taraftan mübadele düşüncesi dile getirmesi ve bunu barış görüşmelerinde de dile getireceğini ifade etmesi dikkat çekiciydi.

Mudanya Görüşmeleri Doğu Trakya'da yaşayan Rumlar için ciddi bir eşik oluşturmuştu. Bölgenin Türkiye'ye verileceğinin anlaşılmasıyla buradan Batı Trakya'ya ve Yunanistan'a yönelen göçler ise ciddi bir kitlesel hareketliliği başlatmıştı. Öte yandan gelişmeleri ve İtilaf Devletleri'nin tutumunu perde arkasından takip eden ve hatta temaslarda bulunan Eleftherios Venizelos, için Doğu Trakya'dan başlayan Rum göçleri bazı diplomatik hamlelerin onun kafasında daha belirgin hale gelmesine neden oldu.

Venizelos'un Doğu Trakya için kendince en önemli argümanı, hemen hemen katıldığı tüm diplomatik görüşmelerde öne sürdüğü nüfus istatistikleriydi. Zira Venizelos bu yöntemi Birinci Dünya Savaşı sonunda toplanan Paris Barış Konferansı'nda da ustaca kullanmıştı. Mudanya sürecinde ise Venizelos Curzon'ı ikna etmek için Trakya ve İstanbul'daki toplam Rum nüfusun 1 milyon olduğunu iddia etmiş, bunun karşılığında aldığı cevap ise Doğu Trakya'daki Rum nüfusun 500 bini geçmeyeceği, hatta 300 bin ile 500 bin arası olabileceği yönünde olmuştu.¹¹ Bu da Yunanistan karşısındaki İngiliz tutumunu net bir şekilde ortaya koyuyordu. 1919-1922 yılları arasında Yunan kurmayların İngiltere'ye söyledikleri ya da iddia ettikleri hemen her durum karşısında İngilizlerin hayal kırıklığına uğraması, artık Curzon'ın Yunanlara karşı daha temkinli yaklaşmasına neden olmuştu.

⁷Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, Cilt I., TTK, Ankara, 1992, s. 437.

⁸*Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 6. Kısım IV. Kitap*, s. 33.

⁹Harry Psomiades, “Eastern Thrace and the Armistice of Mudanya October 3-11, 1922”, *The Journal of Modern Hellenism*, Vol. 17-18, (2000-2001), s. 23.

¹⁰*Istoriko Arheio*, YP. EKS. KY- 1922/8/4/1/1 [2].

¹¹*The National Archive*, CAB/ 23/ 31.

Öte yandan Venizelos'un Doğu Trakya'daki Gayrimüslim nüfus konusundaki tedirginliği, onun mübadele konusunu barış konferansından önce gündemine almasında itici güç oldu. Dahası bu konuda çalışmalara başlaması için, göçmenler konusunda uzman olan, 1917 yılındaki Bolşevik Devrim'inde ortaya çıkan mülteciler konusunda çalışmalar yapan¹² ve o anda İstanbul'da bulunan Dr. Fridtjof Nansen'e bir telgraf çekerek¹³ göçmenlerin iskânının kıştan önce gerçekleşmesini talep etti.

Çünkü Yunanların Anadolu'da yaşadıkları hezimet sonunda, Anadolu kıyılarından adalara ve oradan da Yunanistan'a giden Gayrimüslimler, Yunanistan'da beklenmedik bir nüfus yoğunluğu oluşturmuş, Yunanistan şimdi de doğu istikametinden sonra kuzeyden göç almaya başlamıştı. Ekonomik anlamda bu göçmenleri yerleştirmekte zorlanan Yunanistan için bunun ötesinde daha fazla nüfusu kabul etmek neredeyse olanaksız gibiydi. Bu yüzden de Venizelos stratejik bir hamle olarak mübadele fikrine sığınmış ve durumu biraz da olsa kurtarabilmek adına Yunanistan'daki Müslümanların resmi düzlemde Türkiye'ye gönderilmesinin tek yollunun mübadele olduğunu kavramıştı.

4 Ekim 1922 tarihinde Mudanya'ya gitmek için yola çıkacak olan Yunan temsilcisi Mazarakis'e Venizelos tarafından bir telgraf gönderildi. Telgrafta Venizelos, Yunan temsilciye durumun kısa bir özetini geçmiş ve Trakya konusunda öğüt vermişti. Telgrafta göre, Doğu Trakya Venizelos'un genel görüşleri açısından en belirleyici konuydu. Hali hazırda Batı Anadolu ve İstanbul konusunda şans kalmadığını kabullenen Venizelos, halen Yunan işgali altında olan Doğu Trakya konusunda oldukça dirençli çıkmıştı. Görüşmelerden önce Atina'ya yolladığı ilk telgrafta Doğu Trakya kesin kaybedilmiştir diyen Venizelos, bu telgrafında daha farklı bir üslupla hükümeti direnişe ve Trakya'yı savunmaya davet ediyordu.¹⁴

Venizelos Yunan Hükümeti ve Yunan generaller ile iletişime devam ederken, Savaş Bakanlığı'nın hazırladığı altı maddelik bir talimatnameyle Mudanya'ya doğru yola çıkan Mazarakis ve heyet için kırmızı çizgi Doğu Trakya'ydı. Dolayısıyla Trakya'nın tamamen boşaltılması Yunan heyeti açısından söz konusu olamazdı.¹⁵ Venizelos başta olmak üzere, tüm Yunan siyasi çevrelerinin anlamak istemediği nokta ise Türklerin Doğu Trakya'nın boşaltılması konusundaki kararlılığı ve bu kararlı yaklaşımın İtilaf Devletleri tarafından da kabul görmüş olmasıydı. Pire'den Sfendoni muhribi ile yola çıkan¹⁶ Plastiras ve Mazarakis, Tekirdağ'a uğrayıp oradan Sarıyannis'i de alarak Mudanya'ya geçtiler.¹⁷ 4 Ekim 1922'de öğleden sonra Mudanya'ya ulaşan üç kişilik Yunan heyeti,¹⁸ Mazarakis'in aktardığına göre görüşmelere hiç katılmadı ve İsmet Paşa'yı görmedi bile!¹⁹

Yunan tarafı Trakya konusundaki fikrini ortaya koyarken, Müttefikler yeni bir savaşın patlak vermesi konusunda tedirgin ve isteksizdi.²⁰ Mudanya'daki İngiliz temsilci General Harington'ın Foreign Office'e aktardığına göre, ortam gergindi ve Mudanya, Ankara'dan gelen politikacılarla dolup taşıyordu. Türklerin, hoşlanmadıkları her maddenin tartışılmasını sonraya bırakarak devamlı Ankara'ya danışmaları, İngiliz generali oldukça bunaltmıştı. Harington'ı iki arada bırakan noktalardan diğeri de Venizelos'un, Doğu Trakya'yı boşaltmanın imkânsız olduğu konusundaki ısrarıydı. Harington, Venizelos'un bu ısrarının Türklerin elini kuvvetlendireceği, Müttefiklerin de pazarlık gücünü azaltacağı düşüncesindeydi.²¹ Dolayısıyla denilebilir ki İngilizler için Yunanlar bir ayak bağı olarak görülüyor, konunun çözülmesi için Müttefiklerin kararları ve istekleri esas alınmalıydı.

Mudanya'daki görüşmeler devam ederken, Venizelos, Lord Curzon'ı ikna etme çalışmalarına devam ediyordu. Generaller Mudanya'da uzlaşmaya varmaya çalışırken, Venizelos da tüm ikna yeteneğini kullanıyor ve Doğu Trakya'yı kaybetmemek için elinden geleni yapmaya çalışıyordu. Venizelos'un Doğu Trakya için kendince en önemli argümanı, hemen hemen katıldığı tüm diplomatik

¹²Ayhan Aktar, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin İlk Yılı Eylül 1922-Eylül 1923", *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, (Derleyen: Müfide Pekin), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 57.

¹³Psomiades, *agm.*, s. 246.

¹⁴Psomiades, *agm.*, s. 236.

¹⁵Aleksandros Mazarakis- Ainionos, *Apomnimonevmata*, İkaros, (T.Y.), s. 308.

¹⁶İsmail Eyyupoğlu, *Mudanya Mütarekesi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s. 160.

¹⁷Mazarakis- Ainionos, *age.*, s. 312.

¹⁸Grigoros Dafnis, *Synoptiki Istoriatiki Synghronis Ellados*, Organismos Ekdoseos Didaktikon Biblon, Athinai 1969, s. 45.

¹⁹Mazarakis- Ainionos, *a.g.e.*, s. 312.

²⁰*The Times*, 4 Ekim 1922.

²¹TNA, CAB/ 23/ 31.

görüşmelerde öne sürdüğü nüfus istatistikleriydi. Curzon'ı ikna etmek için Trakya ve İstanbul'daki toplam Rum nüfusun 1 milyon olduğunu iddia eden Yunan devlet adamının Curzon'dan aldığı cevap, Doğu Trakya'daki Rum nüfusun 500 bini geçmeyeceği, hatta 300 bin ile 500 bin arası olabileceği yönündeydi.²²

Konferans esnasında, 5 Ekim'de tartışılan konularda Müttefik generallerin kaçak dövüşmeleri, görüşmelerin kesintiye uğramasına neden oldu. Yunanların tavizkar olmayan tavrı Müttefiklerin dikkatini dağıtmış hatta Trakya konusunda bir karmaşaya neden olmuştu. Müttefikler ve Yunan temsilciler aynı gün, durumla ilgili fikir alışverişi yapmak amacıyla (çok kısa bir süre önce İzmir Yüksek Komiseri Stergiadis'i İzmir'den kaçıran) İngiliz Iron Duke Dretnotu'nda buluştular. Bu buluşma esnasında görüşmelerin detaylarından habersiz olan Yunan heyeti, ciddi sorunların yaşandığını ve Müttefik generallerinin, Doğu Trakya sorunu konusunda hükümet görüşlerini almak üzere²³ İstanbul'a gittiğini öğrendi.²⁴ Plastiras'ın aktardığına göre, Müttefik Devlet temsilcilerinin hükümetlerinden görüş almak amacıyla İstanbul'a gitmeleri Yunanistan için yeni umutlar doğurmuştu.²⁵ Bir sonraki gün Müttefik Devletlerin generalleri geri döndü ve Yunan heyeti yeniden Iron Duke'e davet edildi. General Mazarakis, hükümetinden yeni bir direktif alamadığını belirterek Müttefiklerin bir önceki gün sundukları ateşkes taslağına ret cevabı verdi.²⁶ Ancak, Müttefiklere genel Yunan görüşünü açıklayan bir bildiri sundular. Bildiride, Yunan askeri kuvvetlerinin Meriç'in batısına çekilme teklifinin askeri bir önlemden ziyade, siyasi bir durum olarak görüldüğü, yetkilerinin siyasi kararları tartışmaya yeterli olmadığı, bu konunun muhatabının Yunan Hükümeti olduğunu belirtilerek, konuyu tartışmaya muktedir olmadıkları ifade ettiler.²⁷

Diğer yandan Trakya yalnızca Yunanistan için değil Türkiye için de hayati bir önem taşıyordu. Çünkü Yunanların rüyası olan Megali İdea, Anadolu'da bozguna uğramıştı. Ancak yenilgiden sonra Yunanistan'da iktidarı ele alan İhtilal Komitesi'nin genel görüşü "*Kemal kazandıysa sadece Küçük Asya'da kazandı*"²⁸ şeklindeydi. Diğer yandan Doğu Trakya Misak-ı Milli için bir vazgeçilmezdi.

Diğer yandan, görüşmeler esnasında Müttefiklerin Paris'teki görüşmelerde aldıkları kararları görmezden gelerek konferansı uzatmaları²⁹ ve Yunanların Trakya'da ordunun güçlendirilmesi yönünde aldığı önlemlere³⁰ rağmen Türk heyetinin görüşmeler esnasında Trakya'nın derhal boşaltılması konusunda rest çekmesi, görüşmeleri çıkmaza sokmakla kalmadı, Müttefikleri de köşeye sıkıştırdı. Mudanya'daki kriz, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın, Batı Cephesi orduları hareketinin durdurulmasına yönelik verdiği yetkiyi 6 Ekim günü kaldırmasıyla sonuçlandı.³¹ Bu yetkinin kalkması, Batı Cephesi ordularının İngilizlerle sıcak çatışmaya girmeden İstanbul'a doğru ilerlemesi anlamına geliyordu. İzmit, Riva, Şile istikametinde ilerleyen Türk kuvvetlerine ateşkes imzalanana kadar buldukları hattı koruma emri verilmişti.³²

7 Ekim'de Atina'dan Mudanya'daki Yunan heyetine gelen telgraf ise Müttefik kararlarına yönelik ılımlı olunması ve geri adım atılması yönündeydi.³³ Talimatın detayında, barış konferansına kadar Trakya'daki Rumların güvenliğini sağlayacak bir Yunan jandarma kuvvetinin bulunması kaydıyla, Yunanların Trakya'dan çekilebilecekleri yazıyordu.³⁴ İngilizler ikna konusunda üzerlerine düşeni yapmış, Yunanlara geri adım attırmıştı.

Öte yandan görüşmelerde İtalyan ve Fransız temsilcilere rağmen, İngiltere'nin Doğu Trakya'nın Yunanlar tarafından boşaltılması, ancak Türkiye'ye teslim edilmemesi yönündeki

²²TNA, CAB/ 23/ 31.

²³Ethnos, 23 Ekim 1922.

²⁴Mazarakis- Ainionos, *age.*, s. 313.; *Apommimonevmata Stilianu Ep. Gonatas 1897-1957*, Athinai, 1958, s. 250

²⁵Nikolaos Plastiras, *Sta Gekonata 1909-1945*, Athinai, 1948, s. 277.

²⁶Mazarakis- Ainionos, *age.*, s. 314.

²⁷Eyyupoğlu, *age.*, s. 189.

²⁸Plastiras, *age.*, s. 275.

²⁹*Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 6. Kısım IV. Kitap*, s. 62.

³⁰*The Times*, 6 Ekim 1922.

³¹*Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 6. Kısım IV. Kitap*, s. 36.

³²*Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 6. Kısım IV. Kitap*, s. 36.

³³Mazarakis- Ainionos, *age.*, s. 314.

³⁴Harry Psomiades, *age.*, s. 238.

görüşü³⁵ yeni bir kriz çıkmasına neden oldu. Mudanya Görüşmelerinde çıkan krizi çözümlmek için Müttefik Devletlerin Dışişleri Bakanları acilen Paris'te toplandılar.³⁶

Başkanlığını Poincaré'nin yaptığı ve üç aşamada tamamlanan bu toplantıların ilkinde Lord Curzon, Franklin Bouillon'un ateşkes görüşmeleri esnasındaki genel tavrından rahatsız olduğunu açıkça dile getirdi. Doğu Trakya'nın boşaltılması konusunda üçüncü toplantıda fikir birliğine varan Müttefik Dışişleri Bakanları buna ek olarak, tahliye süresinin de otuz gün olmasında uzlaşmaya vardılar.³⁷

Mudanya Görüşmelerinde gündem olan Doğu Trakya krizinin çözüldüğü ve antlaşma maddelerinin az çok belirginleştiği 9 Ekim 1922 tarihindeki müzakerelerde, savaş yanlısı görüşleriyle ün salan Yunan General Pangalos, Eleftheron Vima gazetesinde başka bir yazı kaleme aldı. "*Trakya Kaybedilmiştir*" başlığıyla yayımlanan bu yazıda Pangalos, Yunanistan'ın sadece en verimli topraklarını değil, ayrıca Büyük Yunanistan hayallerini de kaybettiğini ilan etmişti.³⁸ Aynı gün Yunan temsilciler İngilizlere bir beyanname sunarak ateşkes maddeleri konusunda bir yaptırıma maruz kaldıklarını, kabul edebilecekleri ve edemeyecekleri maddeleri bildirmişti.

11 Ekim 1922 tarihinde ateşkes antlaşması imzalandı. Yunan temsilcilerin imzalamakla yükümlü olmadıklarını öne sürdükleri bu metinde Doğu Trakya'nın durumu 4. madde ile kesinleştirilmişti: "4. madde: Doğu Trakya'nın Yunan askerleri tarafından boşaltılmasına, bu antlaşmanın yürürlüğe girişinden itibaren başlanacaktır. Boşaltma yaklaşık 15 gün içinde yapılacaktır."³⁹

Yunanistan'ın İstanbul temsilcisi Sinopulos ise ateşkesi imzalayacaklarını 14 Ekim'deki şu bildiriyle Müttefiklere bildirdi:

"Yunan Hükümeti, özellikle Doğu Trakya'daki Hıristiyan halkın varlığının ve mallarının korunması için verilen güvence ve süreler konusunda Mudanya'da Yunan delegelerince yapılan açıklamanın göz önünde tutulması gerektiği düşüncesiyle, Hıristiyan halk yararına Müttefik Devletlerin insancıl duygularına son kez sığınırken, bu devletlerin isteklerine uygun biçimde hareket etmek üzere, alınan kararlara razı olmaya ve 11 Ekim 1922 günü Mudanya'da imzalanan Silah Bırakışımı Sözleşmesine katılmaya zorunluluk duyduğunu açıklar."⁴⁰

Mudanya Ateşkes Antlaşması uyarınca 15 Ekim'de Yunanların Doğu Trakya'yı boşaltmaya başlaması,⁴¹ o dönemin Amerikalı genç gazetecisi ve daha sonraki dönemin ünlü edebiyatçısı Ernest Hemingway'in satırlarına ise şu şekilde yansımıştı:

"Doğu Trakya'daki Hıristiyan halkın sonu gelmeyen sarsak yürüyüşü Makedonya yolunu tıkıyor. Edirne'deki Meriç Nehri'ni geçmekte olan göçmenlerin ana kolu yirmi mil uzunlukta. İnekler, öküzler ve çamura bulanmış mandalarla çekilen 20 mil boyunca sıralanmış arabalar, dermanı kalmamış sendeleyerek erkekler, kadınlar ve çocuklar, başlarında battaniyeleri ve yanlarında 3-5 parça eşyayla yağmur altında körlemesine yürüyorlar. Göçmenlerin büyük bölümü iç bölgelerden gelenler. Nereye gittiklerini bilmiyorlar çiftliklerini, köylerini tarlalardaki olgun ürünlerini bırakmışlar ve Türklerin geldiklerini işitince göçmen akınına katılmışlar. Çamura bulanmış Yunan süvarileri göçmenleri inek çobanı gibi götürecekleri için bu korkunç yürüyüşte yerlerini zorlukla koruyabiliyorlar."⁴²

³⁵İsmet İnönü, *İsmet İnönü'nün Hatıraları Lozan Antlaşması*, Cilt I., Cumhuriyet Kitaplığı, 1998, s. 35.

³⁶*Istoriko Arheio*, YP. EKS. KY- 1922/8/4/1/1 [108].

³⁷Eyyupoğlu, *age.*, s. 198.

³⁸Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı*, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010, s. 512.; Çağla D. Tağmat, "Mudanya Mütarekesi'nde Görünmez Unsur Yunanistan", *Mudanya Mütarekesi 100 Yaşında Barışın Yüzü Mudanya*, Mudanya Belediyesi, Bursa, 2022, s. 65.

³⁹İhsan Güneş, "Mudanya Mütarekesi", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mudanya-mutarekesi/> Erişim Tarihi: 5 Haziran 2023.

⁴⁰İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I. Cilt, TTK, Ankara, 2000, s. 74.

⁴¹Dafnis, *age.*, s. 46.

⁴²Michael L. Smith, *Yunan Düşü*, Ayraç Yayınları, Ankara, 2002, s. 450.

2. Lozan Konferansı'nda Doğu Trakya Göçlerinin Mübadele Konusuna Etkisi

Anadolu'dan ve Doğu Trakya'dan Yunanistan'a doğru yönelen göç hareketi, bu konu konferansın gündemine gelmeden önce başlamıştı bile. Bunun nedeni, Mondros Mütarekesi sonrasındaki işgaller sırasında, büyük bir çoğunluğu Rum olan Osmanlı Gayrimüslimlerinin, işgalci kuvvetlerle iş birliği yapmış olmasıydı. Mondros'tan sonra işgalcilerle iş birliğine yönelen Rumlar, Mudanya'dan sonra Türklerin öç alacakları korkusuyla ülkeyi terk ediyorlardı. Gidilecek yegâne coğrafya da Yunanistan idi. Diğer taraftan Mudanya Mütarekesi ile resmiyet kazanan nokta da Yunan kuvvetlerinin Doğu Trakya'dan çekilmesi idi. Yunan idari ve askeri yönetim kadrosunun Doğu Trakya'yı terk etmesi, artık bu bölgede yaşayan Rumlar/Yunanlar için de göç vaktinin geldiğini netleştirmişti. Lozan Konferansı'nda uzun ve kısa vadedeki sorunların görüşülmeye başladığı anda da göçler devam etmekteydi. Öyle ki konferansın ilk oturumunun konusu olan Batı Trakya konusu, ardından başlayan oturumdaki adalar meselesi tartışılırken bile devam eden göç hareketi bir başka önemli konuyu daha tetikleyecekti. Bu da mübadele konusuydu.

Lozan Konferansı'nda mübadeleyi konu alan ilk görüşmelerde İstanbul Rumları, en önemli konuyu oluşturmuştu. Lord Curzon, İstanbul'un ticari ve endüstriyel gelişimi açısından Rumlara ihtiyacı olduğunu üstelleyerek, Türk heyetini, İstanbul Rumlarını göndermekten vazgeçirmek için ilk hamlesini yaptı. Venizelos ise Yunanistan'ın zaten o ana kadar fazlasıyla göçmen aldığını, özellikle Doğu Trakya'nın tesliminden sonra bu bölgede yaşayan Rumların Batı Trakya'ya göç ettiklerini ve Rum unsurunun fazlalığına Trakya sorununun görüşüldüğü oturumlarda zaten belirtmişti.⁴³ Burada dikkati çeken husus, Yunanistan'ın Doğu Trakya'dan çekilmiş olmasını ve dolayısıyla başlayan göçleri, mübadele dışında tutulmasını istediği bölgeler için bir avantaja çevirmeye çalışmasıydı. İşte bundan dolayı Venizelos daha Mudanya görüşmeleri esnasında Doğu Trakya'daki Rum nüfusun Yunanistan'a nasıl aktaracağı konusunda adeta panik yaşamıştı. Hatta Yunanistan'daki Türkleri Yunan topraklarından çıkarmak istediğini bile belirtmişti. Dolayısıyla Venizelos için Doğu Trakya'dan Batı Trakya'ya yönelen göçler için yeni iskân yerleri açmak adeta bir zorunluluk haline gelmişti.

Mübadele konusunda ise; Milletler Cemiyeti'nin hazırladığı rapora göre Yunanistan'a, Anadolu'da yaşadığı yenilgiden sonra Eylül 1922'den itibaren 1 milyondan fazla göçmen gelmişti ve gelen nüfusun yüzde 80'inin durumu da oldukça kötüydü. 860 bin göçmenden 500 bini çiftçiydi ve bunların istihdam edilmesi, ülke ekonomisi için oldukça önemliydi. Bu göçmenler ağırlıklı olarak Karadeniz bölgesinden ve Doğu Trakya'dan gelenlerdi.

Öte yandan Milletler Cemiyeti ile gerçekleşen görüşmelere Dr. Nansen de katılmıştı. Mübadelenin yaratıcısı olarak da adlandırılan Dr. Nansen, mevcut sorunları konu alan bir rapor hazırladı. Raporda, Yunanistan'ın göçmenleri bünyesine katabilmek için farklı coğrafyalara dağıttığı, özellikle Doğu Trakya'dan gelenlerin çiftçi oldukları ve bunların da Makedonya bölgesine⁴⁴ yerleştirildikleri belirtiliyordu. Amerika'nın çeşitli yardımlarda bulunduğu altını çizen Nansen, Milletler Cemiyeti'ni Yunanistan'a yardıma çağırıyordu. Yunanistan için Batı Anadolu'dan aldığı göçlere ek olarak, 1920 yılında Trakya'yı işgalinin ardından bu bölgeye yerleştirilen Rumların da Yunanistan'a geri dönmesi ciddi bir ekonomik ve sosyal sorun haline gelmeye başladı.

Diğer yandan mübadele sözleşmesi öncesinde zaten Yunanistan'a yönelen göçlere bir de mübadiller eklenince Yunanistan Lozan Konferansına ara verilen dönemde tüm dikkatini kredi arayışlarına yöneltti. Antlaşmanın imzalanmasıyla da kredi sorunu kısmen çözüldüncü, Doğu Trakya'dan gelen göçmenleri ve mübadillerin de ağırlıklı olarak Makedonya bölgesine yerleştirilmesi bu bölgede tarımsal bir kalkınma planının devreye sokulmasını zaruri kıldı. Özellikle mübadelenin devam ettiği 1927 yılına kadar özel anlamda Doğu Trakya'dan gelen göçmenler bağlamında bir parantez açılırsa, bu topluluğun tarıma yöneldiğini ve Yunanistan'ın kalkınması bağlamında da ciddi bir katkı sağladığını söylemek mümkündür. Bu da aslında Yunanistan'ın tarım politikasını hayata geçirmesi açısından büyük önem arz etmiştir.

Sonuç

⁴³Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 480.

⁴⁴Yunanistan'ın kuzeyi.

Mudanya Görüşmelerinde ana konu alan Doğu Trakya konusu, bölgenin TBMM Hükümeti'ne verilmesiyle birlikte her ne kadar çözümlenmiş gibi görünse de bölgeden Batı Trakya ve Yunanistan'a yönelen göç hareketi Yunanistan'ı ciddi şekilde meşgul etmiştir. Öte yandan şunu da söylemek gerekir ki Mudanya Görüşmelerinde Doğu Trakya konusu düşünülenin aksine ciddi tartışmalara ve gerilimlere neden olmuştur. Konu, Mudanya Ateşkes Antlaşması ile kapanmış gibi görünse de Doğu Trakya'nın Türkiye'ye verilmesi Yunanistan açısından iki önemli konuda hareket noktasını oluşturmuştur. Bunlardan ilki Lozan Konferansı esnasında Batı Trakya'yı alabilmek mücadelesi diğeri de nüfus mübadelesi görüşmeleridir.

Konuya buradan bakıldığında, Batı Trakya'nın tartışıldığı oturumlarda Yunanistan'ın daha dirençli bir tavır sergilediğini söylemek mümkündür. Diğer önemli husus da mübadele konusunda Doğu Trakya'dan başlayan ve devam eden göçlerin Yunan temsilci Venizelos için bir hareket noktası oluşturmasıdır. Mübadele konusunda olabildiğince az göçmen alarak, en fazlasını gönderebilmek üzerine inşa edilen Yunan politikasında Doğu Trakya'dan gelen göçmenlerin etkili olması Yunanistan tarafından etkili bir şekilde kullanılmıştır denilebilir.

Ayrıca Mudanya Görüşmelerinde her ne kadar Yunan temsilciler görüşmelere katılmamış olsa da Eleftherios Venizelos perde arkasından ciddi girişimlerde bulunmuş ve Trakya konusunda neredeyse Yunanistan'da iktidarda olan İhtilal Komitesi'nden daha etkili bir diplomasi yürütmüştür. Venizelos'un Lozan Konferansına Yunanistan heyet başkanı olarak katılacağı kesinleşmesiyle birlikte, Yunan devlet adamının kafasında mübadele konusunda nasıl bir yol izleyeceği henüz ateşkes görüşmeleri devam ederken şekillenmiştir. Bu durumda da Yunanistan için Doğu Trakya'nın kaybedilmesi başka sosyal ve insani bir konu olan mübadele konusunda hareket noktasının belirlenmesi açısından tetikleyici olmuştur. Venizelos da bu çerçevede bir yol izleyerek olabildiğince Müslüman nüfusun Yunanistan dışına çıkarılması ve minimum düzeyde göçmen alınması için elinden geleni yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Belgeleri

Istoriko Arheio YP. EKS. KY- 1922/8/4/1/1 [108].(Η Συνθήκη των Μουδανιών) -Yunanistan Dış İşleri Bakanlığı Arşivi

Istoriko Arheio YP. EKS. KY- 1922/8/4/1/1 [2].(Η Συνθήκη των Μουδανιών)-Yunanistan Dış İşleri Bakanlığı Arşivi

The National Archive, CAB/ 23/ 31 - İngiltere

Sürelî Yayınlar

The Times

Ethnos

Araştırma Eserleri

AKTAR, Ayhan, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin İlk Yılı Eylül 1922-Eylül 1923", *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, (Derleyen, Müfide Pekin), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

Apomnimevmeta Stilianu Ep. Gonatas 1897-1957, Athinai 1958.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Trakya'da Milli Mücadele*, Cilt I., TTK Yayınları, Ankara 1992.

ERDEM, Nilüfer, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010.

İNÖNÜ, İsmet, *İsmet İnönü'nün Hatıraları Lozan Antlaşması*, Cilt I., Cumhuriyet Kitaplığı, 1998

SOYSAL, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I. Cilt, TTK Yayınları, Ankara 2000

MAZARAKIS- Ainionos, Aleksandros, *Apomnimevmeta*, İkaros, (T.Y.)

PLASTIRAS, Nikolaos, *Sta Gekonata 1909-1945*, Athinai 1948.

PSOMIADES, Harry, "Eastern Thrace and the Armistice of Mudanya October 3-11, 1922", *The Journal of Modern Hellenism*, Vol. 17-18, (2000-2001), s. 1-60.

SELEK, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, Cilt. II., Burçak Yayınevi, İstanbul 1966.

SMITH, Michael L., *Yunan Düşü*, Ayraç Yayınları, Ankara 2002.

TAĞMAT, Çağla D., "Mudanya Mütarekesi'nde Görünmez Unsur Yunanistan", *Mudanya Mütarekesi 100 Yaşında Barışın Yüzü Mudanya*, Mudanya Belediyesi Yayınları, Bursa 2022.

Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 6. Kısım IV. Kitap, İstiklal Harbinin Son Safhası (18 Eylül-1 Kasım 1923), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1969.

YAVUZ, Bige, "Fransız Arşiv Belgelerine Göre Mudanya Konferansı'nın Toplanması'da Fransa'nın Katkısı", *70. Yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçları*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1993.

Elektronik Kaynaklar

GÜNEŞ, İhsan, "Mudanya Mütarekesi", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mudanya-mutarekesi/> Erişim Tarihi: 5 Haziran 2023.

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

Cilt/Vol.: 1-Sayı/Issue: 1
Haziran 2023/June 2023

Başvuru/Submitted: 1 Haziran/June 2023
Kabul/accepted: 16 Haziran/June 2023

<https://tarihtetkikleri.com>

DOI Number: 10.5281/zenodo.8053994

Araştırma Makalesi

Altı ayda bir yayınlanan hakemli, tarih dergisi
A refereed history journal published every six months

Sınırdaki Diploması: Bulgaristan'ın I. Dünya Savaşı'na Giriş Sürecinde Sofya Sefareti ve Ali Fethi Bey*

Melik ABAY**

Özet

Coğrafi konumu bakımından Bulgaristan, I. Dünya Savaşı'nda her iki muharip taraf için de çok önemliydi ve her iki taraf Bulgaristan'ı kendi tarafına çekmek için ona birtakım tavizler vermeye hazır görünüyordu. Savaşın başında tarafsızlığını ilan eden Bulgar Hükümeti, Osmanlı Devleti ve İttifak Devletleri ile ittifaka istekli görünse de özellikle muhalif partilerin kışkırtmalarıyla kamuoyunda İttifak Devletleri ve Osmanlı Devleti aleyhine bir tutum oluşmasından çekiniyor ve bu ittifaka yanaşmak istemiyordu. Berlin-Viyana-İstanbul bağlantısının kurulması için Bulgar Hükümeti'nin bu kaygısının giderilmesi gerekiyordu ve özellikle bu konuda Osmanlı Devleti'nden bir hayli fedakârlık bekleniyordu.

Osmanlı Devleti, Edirne'nin müdafaasını gerektiren arazi kendisinde kalmak üzere Bulgaristan ile yeni bir sınır hattının oluşturulmasına razı idi. Nitekim Osmanlı Devleti bu fedakârlığına karşılık Bulgaristan'dan; Osmanlı mühimmatını geçirmesi ve Bulgaristan'ın İttifak Devletleri safında harbe girmesini istemişti. Fakat Bulgaristan, özellikle Meriç Nehri'nden sadece kendisi istifade etmek istemiş ve Bulgaristan'ın bu isteği Türk-Bulgar görüşmelerinin neticeye ulaşmasını zorlaştırmıştı. Bununla birlikte Bulgaristan savaşa girmesine karşılık Kırklareli'nin de kendisine bırakılmasını istemişti. Bulgaristan'ın bu talepleri, Osmanlı Devleti'ni çok güç durumda bırakmıştı. Zira Doğu Trakya'nın doğrudan doğruya Bulgarların kontrolüne geçmesini sağlayan bu arazi, gelecekte Türk tarafı için Edirne'nin savunma imkânını ortadan kaldıracak gibi batıdan gelecek bir istilaya karşı bu hattı müdafaaya imkân bırakmıyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, Kırklareli'nin dahil olduğu bir anlaşmayı kabul etmesi mümkün değildi ve müzakereler Osmanlı Devleti'nin teklif ettiği Midye-Enez hattı üzerinden sürdürülmüştür.

Bu çerçevede Bulgaristan'ın I. Dünya Savaşı'na giriş sürecini ele alan bu araştırma, söz konusu süreci Sofya Osmanlı Sefaret raporları ve sefaretin Hariciye Nezareti ile yaptığı diplomatik yazışmalar bağlamında ele almaktadır. İstifade edilen arşiv malzemesi, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA) Hariciye Siyasi Kısım (HR. SYS.) ve Sofya Sefareti (HR. SFR. 04.) tasniflerinin vesikalarından meydana gelmektedir. Arşiv vesikalarının yanında, Sofya askerî ataşesi Mustafa Kemal'in [Atatürk][1881-1938] Harbiye Nezareti ile Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği çeşitli konulara dair değerlendirmelerini içeren raporları, çalışmanın kapsamını oluşturan sürece önemli veriler sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Türk-Bulgar İlişkileri, Sofya Osmanlı Sefareti, Ali Fethi Bey, Çanakkale Zaferi

*Bu çalışma "I. Dünya Arifesinde ve Başlarında Sofya Merkezli Türk-Bulgar Diyalogu" (Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü), başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

**Öğretim Görevlisi, Milli Savunma Üniversitesi, melikabay16@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-4660-8420.

Abstract

Diplomacy at the Border: Sofia Embassy and Ali Fethi Bey's Activities eve of Bulgaria's World War I Decision

Geographically, Bulgaria was of great importance to both warring sides during World War I, and both sides appeared willing to offer concessions to pull Bulgaria to their side. At the beginning of the war, the Bulgarian government declared its neutrality but seemed inclined to form an alliance with the Ottoman Empire and the Central Powers. However, due to instigation by opposition parties, there was a fear of developing a negative public sentiment against the Central Powers and the Ottoman Empire, which made Bulgaria hesitant to join the alliance. To establish the Berlin-Vienna-Istanbul connection, the concerns of the Bulgarian government needed to be addressed, and significant sacrifices were expected from the Ottoman Empire in this regard.

The Ottoman Empire agreed to the creation of a new border line with Bulgaria, with the understanding that the territory requiring the defence of Edirne would remain under its control. In return for this sacrifice, the Ottoman Empire requested Bulgaria to allow the passage of Ottoman ammunition and join the war on the side of the Central Powers. However, Bulgaria insisted on benefiting solely from the Maritsa River, complicating Turkish-Bulgarian negotiations and hindering their progress. Additionally, Bulgaria demanded that Kırklareli be left under its control in exchange for entering the war. These demands placed the Ottoman Empire in a difficult position. Granting Bulgaria's request, which would directly place Eastern Thrace under Bulgarian control, would eliminate the defence capabilities of Edirne for the Turkish side and leave no opportunity to defend against an invasion from the west. Therefore, it was not possible for the Ottoman Empire to accept an agreement that included Kırklareli, and the negotiations continued based on the line proposed by the Ottoman Empire, namely the Midye-Enez line.

In this context, this research examines Bulgaria's entry process into World War I by analyzing the Sofia Ottoman Embassy reports and diplomatic correspondence with the Ministry of Foreign Affairs. The archival material utilized consists of documents from the Political Section of the Ministry of Foreign Affairs (HR.SYS.) and the Sofia Embassy (HR.SFR.04.) located in the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Turkey. In addition to the archival documents, reports from Mustafa Kemal (Atatürk), the military attaché in Sofia, to the Ministry of War and the General Staff, providing evaluations on various topics, have provided significant data related to the scope of this study.

Keywords: World War I, Turkish-Bulgarian Relations, Ottoman Embassy in Sofia, Ali Fethi Bey, Dardanelle Victory

Giriş

Bulgaristan'ın Balkan Savaşları'ndaki siyasî ve askerî başarısızlığından sonra iktidara Demokrat Partisi lideri Vasil Hristov Radoslavof [1854-1929]¹ geldi. Yeni Bulgar Hükümeti, Balkan Savaşları'nın ardından imzaladığı Bükreş Antlaşması'ndan sonra, Osmanlı Devleti ile iyi münasebette bulunmanın, Bulgar milli politikasına uygun olduğu kanaatindeydi. Zira I. Balkan Savaşı sonucunda Balkan Devletleri'nin başta Makedonya olmak üzere Osmanlı Devleti'nden aldıkları toprakları paylaşamamaları üzerine aralarında başlayan II. Balkan Savaşı Bulgaristan'ın yenilgisiyle sonuçlanmış ve Bulgaristan Bükreş Antlaşması ile Güney Dobruca Romanya'ya, Edirne Osmanlı Devleti'ne kaldı. Makedonya ise Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan arasında paylaşıldı².

Bulgaristan için millî bir emel olan Makedonya'ya tümüyle sahip olamamak Bulgar milleti ve hükümeti için unutulmaz bir yara meydana getirmişti. Bulgar Hükümeti bu yarayı ancak Makedonya'nın, Sırların ve Yunanlıların eline geçen kısmını tekrar ele geçirilmesi, Romanya'nın aldığı yerleri geri alınması, kendisini yenilgiye uğratmış olanlara bir intikam darbesi vurmak suretiyle tedavi edebileceğini düşünmekteydi³. Sonuçta İstanbul Antlaşması'ndan⁴ [29 Eylül 1913] sonra

¹ 1913-1918 yılları arasında Bulgaristan Başbakanı olan Radoslavof, I. Dünya Savaşı'nda Bulgaristan'ın Almanya ile ittifak yapması gerektiğini savunmuş ve Bulgaristan'ın İttifak Devletleri tarafında savaşa girmesinde önemli bir rol oynamıştır.

² Ayşe Eryaman, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ı Müttefik Olarak Kendi Safına Çekme Girişimleri", *Savaş Araştırmaları Uluslararası Kongresi*, Bildiriler Kitabı, Çanakkale, 2015, s. 95.

³ Ahmet Tetik, *Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal'in Raporları (Kasım 1913-Kasım 1914)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 40.

savaşın iki mağlubu arasında ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Türk-Bulgar ilişkilerinin⁵ bu yeni dönemde Ali Fethi [Okyar] [1880-1943] Bey Büyükelçi,⁶ Mustafa Kemal [Atatürk] de Türk askerî ataşesi olarak Sofya'ya tayin edilmiştir⁷. Ali Fethi Bey'in görev yaptığı dönemde, Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasındaki ilişkileri etkileyen en önemli gelişme I. Dünya Savaşı'nın başlaması idi. Nitekim siyasî hayatına yeni başlamış ve birtakım coğrafi şartlar karşısında, kendi menfaatleri için her müsait vaziyetten istifade etmek isteyen Bulgaristan, Avusturya-Sırbistan ihtilafından faydalanarak yeni topraklar elde etmek niyetindeydi.

1. I. Dünya Savaşı Karşısında Bulgaristan'ın Tarafsızlık Politikası ve Savaşın İlk Günlerinde Türk Tarafının Bulgaristan'ı Kazanma Teşebbüsleri

Balkan Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan politikası Bulgarları kazanma temeline dayanmaktadır. Nitekim I. Dünya Savaşı başladığında Osmanlı politikacılarının ilk siyaseti Bulgaristan'ı kendi saflarına katılmaya ikna etmeye çalışmaktı. Bu kapsamda Ali Fethi Bey, Osmanlı-Bulgar ittifakını sağlamak amacıyla Bulgaristan'daki Sofya Sefaretinde yürüttüğü faaliyetleri ve gelişmeleri başta Hariciye Nezareti olmak üzere çeşitli birimlere aktararak bilgilendirmiştir. Bu yönüyle Sofya Sefareti Balkarlarda irtibat kurma, oluşturma görevlerini üstlenmiştir. Bir aracı kurum gibi hareket eden sefaret, Balkan Savaşları sonrası bölgedeki ilişkileri düzenlemeye, yeni bir sistem kazandırmaya çalışmıştır. Diğer taraftan Bulgaristan'ın takip ettiği dış politika, iç siyasetindeki gelişmeler ve kamuoyunda olup bitenleri merkeze iletmıştır⁸.

Savaşın başlangıcı ile birlikte İtilaf ve İttifak Devletlerinin diplomatları Balkanlar için diplomatik bir savaş başlattılar. Onlar için Balkanlar, yakın doğunun kapılarının açıldığı bir bölge olmasının yanında savaşın kazanılması için de bir anahtar mahiyetindeydi. Bu nedenle her iki grup Bulgaristan'ı kendi safına çekmek için büyük çaba sarf etmiştir. Ancak savaş başladığında Bulgaristan bekle gör politikasını takip etti. Ülkede hâkim olan genel görüş ise herhangi bir tarafa dahil olmak şu aşamada Bulgaristan'ın menfaatine olmayacağı yönündeydi⁹. Bulgaristan'ın tarafsızlık ilanı, her ne kadar kamuoyu tarafından hoş karşılsansa da Bulgar Hükümeti'nin kendi milli hedeflerine ulaşması için bu tarafsızlığını terk etmesi gerekiyordu. Ancak Bulgar Hükümeti bu buhrandan savaşa dahil

---

⁴ Bu anlaşmaya ek olarak göçmenlerin yerleştirilmesi ile ilgili 15 Kasım 1913 tarihinde Edirne'de bir protokol imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre; Edirne, Kırklareli ve Dimetoka Osmanlı Devleti'nde kalırken, Batı Trakya Bulgaristan'a bırakılmıştır ve genel olarak Meriç Nehri Türk-Bulgar sınırı olarak kabul edilmiştir. Sınır düzenlemesinin yanı sıra Bulgaristan'da kalan Müslüman Türkler ile Osmanlı'da yaşayan Bulgarların hakları da düzenlenmiştir. Buna göre; Bulgaristan'daki Türkler istedikleri takdirde 4 yıl içinde Osmanlı sınırları içine gönderilecek, orada kalanlar ise, her türlü din ve mezhep hürriyetine sahip olacak, müftü ve baş müftülerine kendileri seçebileceklerdi. Ayrıca İstanbul Antlaşması metni için bk. *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, No: 16, Ankara 2002, ss. 3-50.

⁵ I. Dünya Savaşı öncesi Türk-Bulgar ilişkileri için bkz. Ökkeş Narinç, *Bulgar Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Gece Kitaplığı, 2020. A. Hristoff, *Büyük harbe Tarihi Bir Bakış ve Bulgaristan'ın Harbe İştiraki*, Çev. M. Murat, İstanbul Askeri Matbaa, 1932. Fatih Sancaktar, "Ali Fethi (Okyar) Bey'in Bulgaristan Sefirliği Dönemindeki Faaliyetleri (Ekim 1913-Aralık 1917)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27/81 (2011) s. 579- 580. Ayşe Eryaman, *Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Türk-Bulgar İlişkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

⁶ 1909 yılında kurulan Sofya Sefareti'ne atanan ilk elçi Stockholm Sefiri Asım Bey'di. Asım Bey, iki buçuk yıl görevde kaldı. Hariciye Nazırlığı'na getirilmesinin ardından Atina Sefiri Mehmet Nabi Bey sefaret hizmetine atandı. Nabi Bey'in sefirlik yıllarında, Balkanlardaki karışıklıklar gittikçe arttı. Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilanından bir hafta sonra Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan hükümetleri de ağır isteklerde bulunan bir nota verdiler. Süreci savaşa götürecek ağırlıkta olan bu nota Osmanlı içişlerine müdahale niteliği taşımaktadır. Meclis-i Mahsus'da ki müzakere neticesinde üç hükümet nezdinde bulunanlardan Sofya, Belgrad ve daha sonra Atina sefirlerinin hemen ülkeye dönmeleri kararı alındı. Zikrolunan kararlar birlikte, Nabi Bey'in bilfiil sefaret süreci tamamlanmış oldu. Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, Ötüken Neşriyat, ss. 343-344.

⁷ Yusuf Sarıncay, "Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ın Bağımsızlığını Tanıması ve Türk-Bulgar İlişkilerinin Gelişmesi (1908-1914)", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, Eskişehir, Odunpazarı Belediyesi Yayınları, 2005, s. 135. Fatih Sancaktar, "Ali Fethi (Okyar) Bey'in Bulgaristan Sefirliği Dönemindeki Faaliyetleri (Ekim 1913-Aralık 1917)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27/81 (2011).

⁸ Sancaktar, "Ali Fethi (Okyar) Bey'in Bulgaristan Sefirliği Dönemindeki Faaliyetleri", s. 584-586.

⁹ Bulgar belgeleri ışığında Bulgaristan'ın savaşa giriş süreci ve savaştan sonraki süreci hakkında bkz. Ökkeş Narinç, *Bulgar Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşında Bulgaristan ve Türk Bulgar İlişkileri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2020.

olmadan ve tarafsızlığını kullanarak milli emellerine ulaşma düşüncesindeydi. Nitekim topraklarının küçük olmasından da faydalanarak bu tarafsızlığını muhafaza etmesi zor değildi¹⁰.

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Bulgar basınına meşgul eden en önemli mesele Avusturya-Macaristan veliyahdının suikastıydı. Bu süreçte Bulgar Hükümeti'ne yakın gazeteler, bu ihtilafta Avusturya'nın galip gelmesiyle Bulgar Hükümeti'nin Avusturya'ya yakın siyaseti sayesinde bu buhrandan faydalanacağını gündeme getirmektedir¹¹. Muhalif basın ise Sırbistan'ın bu felakete, kendisinin Balkan ittifakına etmiş olduğu ihanetin sebep olduğunu aktarsa da Avusturya'nın böyle bir buhranda Balkan hükümetlerinden birini ezmesi, diğer Balkan milletleri ve hükümetleri için tehlike teşkil edeceğini yazmaktadır. Ancak her iki tarafın da buluştuğu ortak nokta Bulgar Hükümeti'nin tarafsızlık politikasıydı. Zira Bulgar Hükümeti'nin tarafsızlık ilanı hem hükümet yanlısı hem de muhalif basın tarafından uygun bulunmuştu. Fakat her iki tarafta bu tarafsızlık karşısında, Bulgaristan'ın Makedonya'dan bir taviz alması gerektiğini yazmaktaydı¹².

Bulgaristan'ın I. Dünya Savaşı karışıklığında tarafını belirlemede, yani iki muharip taraftan hangisine yöneleceği meselesinde esas noktayı, Makedonya'daki emelleri belirlemektedir. Bulgaristan'ın tarafsızlığı boyunca gerek hükümet taraftarı gazeteler gerekse muhalif partileri destekleyen gazetelerin yazıları genellikle bu husus hakkında yazılmakta ve kendi destekledikleri partinin görüşlerini beyan etmektedir.

Hükümete yakın gazetelerden Narodni Prava gazetesi, "Makedonya" başlığıyla yazdığı başmakalede: "Makedonya'nın bugün her zamankinden daha fazla Bulgaristan için vazgeçilmez olduğunu ve Bulgaristan'ın millî emelinin burayı elde etmek olduğunu" yazdıktan sonra, Bulgaristan'ın bütün devletlerle münasebetlerinin bu esasa dayandığını, yine o devletlerin hangisi Bulgaristan'ın bu maksadına hizmet ederse, Bulgaristan'ın ona yakınlaşacağını ilave gündeme getirmiştir.

Muhalif partilerden Mösyö Nikola Gennadiyev'in [1868-1923] partisine yakın olan Volya gazetesi ise bu hususta daha kesin bir ifade ile Bulgaristan ile Sırbistan menfaatlerinin tamamen birbirine zıt olduğunu, bundan dolayı Sırbistan'ın Makedonya'yı tahliye etmesini isteyenlerin Bulgaristan aleyhine hareket etmiş olacaklarını, Sırbistan'ın bütün müttefiklerinin Bulgaristan'a karşı olacağını yazmıştır. Ayrıca Bulgaristan'ın I. Dünya Savaşı'nda tarafını "Slavlık" müttefiklerinden ziyade "Bulgarlık" müttefikini düşünerek belirlemesi gerektiğini ilave etmiştir¹³.

Bir diğer muhalif lider İvan Evstratiev Geşof'un [1849-1924]¹⁴ partisini destekleyen Mir Gazetesi, Sırbistan hakkında yazdığı makalelerde, Balkan ittifakına ve Rusya siyasetine taraftarlık ederek, bu gayeye ulaşmak için Sırbistan'ın Bulgaristan'a karşı tavizde bulunması ve Makedonya'yı Bulgaristan'a terk etmesi gerektiğini, fakat Sırbistan menfaati için bu tavizi yapmayacağı için, bu hususta İtilaf Devletleri'nin Sırbistan'a baskı yapması gerektiğini iddia ediyordu¹⁵.

Gazetelerin bu makaleler ele alındığında gerek muhaliflerin ve gerekse hükümet taraftarlarının Bulgaristan'ın vaziyetini belirleme hususunda, Makedonya meselesini ele aldıkları görülmektedir. Hükümeti destekleyen gazeteler, Makedonya'nın elde edilmesi için Sırbistan'ı zorla zapt etmek fikrini savunduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan muhalif basın ise zorla zapt etmek yerine, Sırbistan'ın İtilaf Devletleri tarafından ikna edilmesi fikrini benimsedikleri görülmüştür¹⁶.

Bulgar Hükümeti her ne kadar tarafsızlığını ilan etmişse de her türlü ihtimale karşı hazırda bulunmaya çalışmaktan da geri durmamıştır. Öyle ki Sobronya'da¹⁷ (Bulgar Milli Meclisi)

¹⁰ A. Hristoff, *Büyük harbe Tarihi Bir Bakış ve Bulgaristan'ın Harbe İştiraki*, Çev. M. Murat, İstanbul Askeri Matbaa, 1932, s. 68-69.

¹¹ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı* (BOA), Hariciye Nezareti (HR), Siyasi Kısım (SYS) 2401/15, 1, 29 Temmuz 1914, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya.

¹² *Aynı Belge*.

¹³ BOA, HR. SFR. 04. 459/94, 1, Sofya Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne.

¹⁴ Halk Partisi lideri ve 1911-1913 yıllarında Başbakanlık yaptı.

¹⁵ *Aynı Belge*.

¹⁶ *Aynı Belge*.

¹⁷ I. Dünya Savaşı arifesinde Bulgar siyasi hayatında başlıca iki siyasi grup vardı. İvan Geşof'un lideri olduğu Narodna (Halk) Partisi ile Progresist (ilerici) Partisi Rus taraftarıydı ve bu partilere "Rusofil" deniliyordu. Bu partiler Türkiye ve Almanya düşmanlarıydı. Makedonya'ya Rusya'nın yardımı ile sahip olacaklarına inanıyorlardı. Rusları kendi deyimleri ile "obvoboditel"

görülmekte olan bütçe kanununun hemen kabul ve onaylanmasını Başbakan V. Radoslavof, Meclis'ten açıkça talep ettiği gibi, ordunun ihtiyacı için yüz elli milyon franklık bir tahsisatın da acilen verilmesine dair bir kanun tasarısı hazırlanmasını istemiştir. Öte yandan Bulgar Hükümeti, bakanların daha serbest çalışmalarını temin etmek için Sobranya celselerini bir müddet tatil etmeye karar vermiştir. Kısacası Bulgaristan, Avusturya-Sırbistan ihtilafına hiçbir şekilde katılmamakla birlikte kendi milli gayeleri için uygun şartları beklemekte ve ona göre hazırlıklar yapmakta olduğu açıktır¹⁸.

Diğer taraftan Sofya askerî ataşesi Mustafa Kemal, Avusturya askerî ataşesinin iki kurmay tarafından ziyaret edildiğini, bunların Bulgar Genelkurmayı ile görüştüğünü Harbiye Nezareti'ne aktarmıştır. Mustafa Kemal'in tahminine göre, Bulgar ordusu tamamen Avusturya'nın göstereceği stratejik hedeflere karşı kullanılacaktı. Avusturya'dan gelen bu kurmay subaylar, hükümetlerinden aldıkları talimata ve Bulgar Genelkurmayından verilen esaslar çerçevesinde çalıştıkları aktarılmıştır. Mustafa Kemal, Osmanlı Devleti'nin Avusturya politikasına yakın ve Bulgar dostluğuna saygılı kalması halinde Bulgaristan'ın Romanya üzerine yürüme ihtimalini Harbiye Nezareti'ne bildirmişti¹⁹.

Mustafa Kemal aynı raporunda, Bulgaristan lehine olan bu durumun gerçekleşmesine izin verilmesi, Osmanlı Devleti için tehlike arz edeceğinin altını çizmişti. Daha sonra Mustafa Kemal, Osmanlı Devleti'nin henüz hiçbir Avrupa grubuyla ittifak yapmadığından, bu ilk safhalarda Bulgaristan'a dost gibi görünerek Avusturya-Sırbistan muharebesinin genişlemesi ve Bulgar ordusunun Romanya üzerine yürümesi halinde, Osmanlı Hükümeti'nin yapacağı şeyin, Bulgaristan'ı ezmek olduğunu aktarmıştı. Mustafa Kemal böyle bir hareket ile Yunanistan ile Adalar meselesinde, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına uygun bir uzlaşma yapılacağı kanaatindeydi. Kısaca Mustafa Kemal, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu olağanüstü olaylardan elde edebileceği en faydalı sonuca, Bulgaristan'ın ilerlemesinin engellenerek, Adalar meselesini Osmanlı Devleti lehine çözümlene çarelerinin birleştirilmesiyle ulaşabileceği inancındaydı²⁰.

Mustafa Kemal'in üzerinde durduğu husus, yani Bulgaristan'ın Avusturya-Sırbistan ihtilafından istifade ederek topraklarını genişletmesi, Romanya Sofya elçisi Gheorghe Derussi [1870-1931] ile Fethi Bey arasında da gündeme gelmiştir.²¹ Romanya elçisi, Bulgaristan'ın büyümesi bütün Balkan devletleri için bir tehdit oluşturacağından, Yunanistan ile Osmanlı Devleti'nin uzlaşmasının tam zamanı olduğunu belirtmiştir. Öyle ki G. Derussi Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında bir anlaşma zemini oluşturmak adına, Yunanistan'ın Adalar meselesinde Osmanlı Devleti'ne kolaylık sağlaması konusunda hükümetine yazdığını ilave etmiş, hatta bu hususu temin etmek için bizzat hükümetinden yetki istediğini Fethi Bey'e iletmişti²².

Nitekim Fethi Bey de G. Derussi ile aynı düşüncededir. Fethi Bey, Balkan hükümetleri arasında bir yumuşamaya ihtiyaç olduğunu ve Bulgaristan'ın genişlemesine Romanya ve Osmanlı Devleti'nin engel olması gerektiğini Romanya elçisine söyledikten sonra, Adalar meselesi Osmanlı Devleti lehine hallolması şartıyla Yunanistan'ın da buna dahil olabileceğini aktarmıştır. Ayrıca Fethi Bey, büyük devletlerin hiçbirine karşı taahhüt altına girmeden Bulgaristan'a karşı böyle bir Balkan ittifakı kurulması gerektiğini Hariciye Nezareti'ne ve gerekirse İstanbul Romanya elçisine de buna dair görüşlerini yazacağını G. Derussi'ye bildirmişti²³.

Diğer taraftan²⁸ Temmuz'da Avusturya'nın Sırbistan'a savaş ilan etmesi, Alman otoritelerince genel savaşın başlangıç işareti gibi sayıldı. Alman İmparatoru II. Wilhelm [1888-1918] aynı gün Osmanlı Hükümeti ile Rusya'ya karşı bir antlaşmaya varılması için görüşmelerin hızlandırılmasını emretmişti²⁴. Bununla birlikte Romanya ile Yunanistan ise, başlayan Avusturya-Sırp savaşında tarafsız kalmaya, ancak savaş sonucunda Balkan devletlerinin sınırlarında değişiklik

---

yani "kurtarıcı" olarak görüyorlardı. Diğer bir grup ise Almanya ve Avusturya yanlısı Liberal Parti ile Nasyonal Liberallerdi. Başbakan Radoslavof "Germanofil" adı verilen bu grupta bulunuyordu. Altan Deliorman, *Mustafa Kemal Balkanlarda*, 2. Baskı, Bayrak Basım/Yayımlar/Tanıtım, İstanbul 2009, s. 41-42.

¹⁸ Aynı Belge.

¹⁹ Tetik, *Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal'in Raporları*, s. 115.

²⁰ Tetik, *age*, s. 115 116.

²¹ BOA, HR. SFR. 04. 877/83, 4, 28 Temmuz 1914, Sofya Sefiri Ali Fethi Bey'den Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya.

²² BOA, HR. SFR. 04. 877/83, 12, 2 Ağustos 1914, Sofya Sefiri Ali Fethi Bey'den Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya.

²³ Aynı Belge

²⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, TTK Yay., Ankara 2011, s. 380.

yapılacak olursa meseleyi menfaatleri bakımından inceleyip bir karar verdiler²⁵. Osmanlı Devleti'nin Almanya ile gizli ittifak anlaşması imzalaması Türk-Bulgar görüşmelerinin seyrini de değiştirmiştir. Zira Osmanlı Devleti bu ittifaktan sonra Bulgaristan'ı kendi safına çekmek için teşebbüslerde bulunacaktır. Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ı kendi safına çekmesi başlangıçta zor görünüyordu. Savaşın başında Sofya Sefiri Ali Fethi Bey, Avusturya-Sırp ihtilafında Bulgaristan'ın tarafsız kalacağını, savaş çıkması halinde Osmanlı Devleti ile lehine hareket etmeye hazır olduğunu, savaşın başında Hariciye Nezareti'ne iletmişti²⁶.

Coğrafi konumundan dolayı Bulgaristan I. Dünya Savaşı'nda hangi tarafta yer alacağı konusu Osmanlı Devleti için oldukça önemlidir. Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti ile aynı safta yer alması kesinleşmedikçe Berlin-Viyana-İstanbul bağlantısının kesinleşmesi mümkün değildi. Diğer taraftan İtilaf Devleti safında yer alabilecek bir Bulgaristan Edirne üzerinden İstanbul'u tehdit edebilirdi. Bu tehlikenin önünü alabilmek için Osmanlı Devleti, Balkanlarda takip edilecek politika hakkında Osmanlı Vekiller Encümeni iki önemli toplantı yapmıştır. 9 Ağustos 1914 tarihinde yapılan birinci toplantıda; Almanya'ya sezdirilmeden savaşın dışında kalarak zaman kazanma, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan ile müzakerelere başlama ve müzakerelerden kesin bir sonuç alınmaya kadar fiilen savaşa katılmama kararı alınmıştır²⁷.

14 Ağustos 1914 tarihli Vekiller Encümeni toplantısında ise dört önemli karar alınmıştır. İlk olarak Bulgarların hemen seferberlik icra etmeleri ve bunun ikmalini müteakip hareketlerini temin etmek, bu taktirde Halil Bey[Menteşe] [1874-1948] Bükreş'e gidip Yunan murahhası ile iki devlet arasında Adalar'ın Osmanlı Devleti'ne terki şartıyla bir ittifak mukavelesi akdine çalışacaktır. İkinci olarak birinci şık temin edilmez ise Osmanlı Devleti, Romanya ve Bulgaristan arasında savunma ittifakı yapmaya çalışacaktır. Üçüncü olarak, Adalar ve Selanik hinterlandının Yunanistan'a, Besarabya'nın Romanya'ya, Manastır vesairenin Bulgaristan'a, Batı Trakya'nın bir kısmının Osmanlı Devleti'ne verilmesi şartıyla dört devlet arasında İtilaf Devletleri aleyhine hemen hareket edebilecek tarzda bir ittifak yapılması. Bu suret Romanya'ya, Alman ve Avusturya büyükelçilerinden biri tarafından teklif edildikten sonra müzakere olacaktır. Son olarak dördüncü karar ise, bu üç şık gerçekleşmediği taktirde Yunan murahhası ile Adalar meselesi için görüşülecek ve Adalar'ın Osmanlı Devleti'ne bırakılması şartıyla savunma antlaşması yapılacaktır²⁸.

Ancak Talat Paşa ve Halil Bey'in Bulgaristan ve Romanya ile anlaşmak üzere Sofya ve Bükreş'e yaptıkları seyahatten beklenen sağlanamadı. Sadece Bulgaristan ile bir savunma anlaşması imzaladı²⁹. Romanya ise böyle bir ittifaka bile yanaşmadı. Yunan diplomatları ile Adaların Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi konusunda yapılan görüşmeler de çıkmaz da kaldı³⁰.

Bulgar Hükümeti Talat Bey ile yaptığı anlaşmaya rağmen savaşa girmekte acele etmemiştir. Bir ittifak antlaşması imzalarsa da Bulgar Hükümeti tarafsızlığını kullanarak mümkün olduğu kadar fazla taviz istemektedir. Buna göre Bulgaristan Osmanlı Devleti ile birlikte savaşa girmek için şu şartları öne sürmüştür: Doğu Makedonya'nın ve Edirne'deki Karaağaç kasabası ile tren istasyonunun kendilerine verilmesini, Meriç'e kadar olan Bulgar sınırının Svilengard'a Cisri Mustafa Paşa'ya kadar uzatılmasını ve bütün Bulgar göçmenlerinin yerleştirilmelerini istemektedir. Kabulü mümkün olmayan bu şartlar üzerine Fethi Bey ve Mustafa Kemal, Bulgar Harbiye Nazırı General Kovachev [Stiliyan Kovachev][1860-1939]ve Genelkurmay Başkanı Zhekov [Nikola Zhekov][1865-1949] ile görüşürler. Sofya'ya gelirken İstanbul'da imzalanan ateşkese ait haritaları beraberinde getiren Mustafa

²⁵Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. 2, K. IV,TTK Yay., Ankara 1991, s. 668- 669.

²⁶BOA, HR. SFR. 04. 877/83, 1, 25 Temmuz 1914, Sofya Sefiri Ali Fethi Bey'den Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya.

²⁷Sarıay, *agm*, s. 263.

²⁸Sarıay, *agm*, s. 263.

²⁹Osmanlı hükümeti adına Talat Bey ile Bulgaristan adına Başbakan Radoslavof arasında imzalanan bu anlaşma Padişah Mehmet Reşat [1844-1918] tarafından da tasdik edilmiştir. Yedi maddeden oluşan bu ittifaka göre; her iki taraf birbirlerinin sınırlarına saygı gösterecek, taraflardan biri herhangi bir Balkan ülkesinin saldırısına uğrarsa, diğer taraf müttefikinin talebi üzerine saldırgan devlete savaş ilan edecek, taraflardan biri müttefikinin muvafakatini almadan bir başka Balkan ülkesiyle savaşa girer ve müttefiki de bu savaşa katılmak istemezse müttefikini gözetir bir tarafsızlık içinde bulunacaktır. İttifak, savaş sonuna kadar geçerli olacak, mevcudiyeti ve maddeleri gizli kalacaktır. Bu gizli ittifak Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya bulunduğu tehlikeye yönelik Bulgaristan'a herhangi bir yükümlülük getirmemekteydi. Sadece Yunanistan üzerinde caydırıcı bir etki söz konusuydu. Sarıay, *agm*, 265.

³⁰ Karal, *age*, s. 389.

Kemal, Bulgar isteklerinin anlaşmaya³¹ aykırı olduğunu gösterir. Mustafa Kemal'e göre, Bulgar Kralı Ferdinand, Balkan Savaşı sonunda Sırlara ve Yunanlılara saldırarak Edirne'yi kaybetmiştir ve şimdi fırsattan yararlanarak bir şeyler kazanmak istemektedir³².

2.Çanakkale Deniz Savaşları'nın Balkan Devletlerindeki Tesiri

Balkanlar, I. Dünya Savaşı boyunca harbin geleceği konusunda önemli bir belirleyici coğrafyadır. İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Boğazı'nı zorlaması ve bu operasyonun gerçekleşmesi halinde Balkan milletlerinde İtilaf Devletleri lehine bir etki bırakacağından, Çanakkale Cephesi her iki muharip taraf için oldukça önemliydi. Diğer taraftan İtalya'nın İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa katılması üzerine hesaplar Bulgaristan üzerine yoğunlaşmıştır. Bulgaristan'ın kararı, ülkenin hem Boğazlar'a hem de daha yenilmemiş bulunan Sırbistan'a olan stratejik konumundan dolayı İttifak ve İtilaf Devletleri açısından çok önemliydi³³. Ancak Çanakkale'deki İtilaf Devletleri'nin taarruzları ve Balkan devletlerini kendi safına çekme teşebbüslerine rağmen İttifak Devletleri Balkanlarda ciddi bir tedbir almamıştı.İtilaf Devletleri Bulgaristan'ı kendi safında savaşa sokarak Osmanlı Devleti, Romanya ve Yunanistan'ı tehdit edebilir ve baskı altında tutabilirdi³⁴.

Ali Fethi Bey 21 Mart 1915 tarihli ve 141 numaralı raporunda, Çanakkale Boğazı'nın İtilaf Devletleri tarafından bombalanmasının Balkanlardaki tesirinden bahsetmektedir. Bu tahriratında Fethi Bey, Osmanlı Devleti'nin Çanakkale'deki son başarısı, Bulgaristan'da iyi bir etki bıraksa da İtilaf Devletleri'nin devam eden taarruzları Bulgar kamuoyunda gittikçe Osmanlı Devleti aleyhine bir tutum oluşturduğunu belirtmiştir. Ayrıca İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Boğazı'na taarruza başlaması üzerinden bir ay geçmesine rağmen, İttifak Devletleri'nin Balkanlarda olası bir tehlikeye karşı hiçbir tedbir almadıklarını ilave etmiştir. Bununla birlikte İtilaf Devletleri'nin bu taarruzları devam etmesi yalnız İstanbul'u tehdit etmekle kalmayıp aynı zamanda Balkan milletlerinde İttifak Devletleri aleyhine bir etki bırakacağından bu tehlikeye karşı mutlaka bir önlem alınması gerektiği Fethi Bey tarafından Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya arz edilmiştir³⁵.

Nitekim Hariciye Nazırı Said Halim Paşa 25 Mart 1915 ve 135 numaralı telgrafında, 21 Mart tarihli Atina gazetelerinde, Bulgaristan'ın tarafsızlıktan çıkarak Yunanistan ile ittifak antlaşması imzaladığından bahsettiğini ve Bulgaristan'ın Yunanistan ile ittifaka meyilli olup olmadığını bildirilmesini istemişti³⁶. Said Halim Paşa'nın bu telgrafına Fethi Bey cevap olarak, Bulgaristan'ın Yunanistan ile ittifakını, Bulgar Hükümeti'nin inkâr ettiğini yazmıştı. Fakat Avusturya-Macaristan'ın, Sırbistan'a karşı askerî harekât yapmadıkça bu ve bunun gibi söylentilerin çıkmasının doğal olduğunu aktarmıştı. Nitekim Fethi Bey bir süreden beri ifade etmiş olduğu ancak hiçbir neticeye ulaşmamış Sırbistan üzerine yapılacak askerî harekât, bu gibi tehlikelerin önünü alacağından, İttifak Devletleri kuvvetlerinin Balkanlarda bir araya gelmek için teşebbüslerde bulunmaları gerektiği kanaatini özellikle Hariciye Nezareti'ne iletmişti³⁷.

Diğer taraftan Fethi Bey 29 Mart 1915 ve 158 numaralı raporunda, Bulgar Başbakanı Vasil Radoslavof'un³⁸ Bulgar Millî Meclisi Sobranya'da Bulgaristan'ın şimdiye kadar olduğu gibi bundan böyle de şiddetle tarafsız kalmaya devam edeceğini ve Bulgaristan'ın şimdiye kadar hiçbir taraf ile siyasi taahhüt altına girmediği gibi bundan sonra da girmeyeceği beyanatını Hariciye Nezareti'ne bildirilmişti. Nitekim Bulgar Hükümeti, Bulgaristan'a teklifte bulunan devletlerin hep kendi hesaplarını yaparak Bulgaristan'ı kendi maksatları için kullanmak istediklerini düşünmektedir. Bu vaatler gerek İtilaf Devletleri'nden gerekse İttifak Devletleri'nden gelsin Bulgar Hükümeti'ni

³¹Bu istekler, Balkan Savaşı'ndan sonra Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında İstanbul'da imzalanmış olan protokole aykırıdır. Bu protokolün beşinci maddesinin c fırcasında "bütün müşterek hudut boyunca 15 kilometrelik bir mıntıka dahilinde emlakın ihtiyârî olarak müteakiben mübadelesinde ittifak edildiği" kaydı vardır. *Tarihte Türk- Bulgar İlişkileri*, s 89.

³²Turan, "Sofya'da Türk Askerî Ataşesi Mustafa Kemal...", s 141. Okyar, a.g.e.,s. 216.

³³Ayşe Özkan, *Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na Sırlar (1878-1918)*, IQ Kültür Yayıncılık, İstanbul 2013, s 342.

³⁴Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, C. 3, K. II*,TTK Yay., Ankara 1991, s. 230.

³⁵Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), Hariciye Nezareti (HR), Sofya Sefareti (SFR. 04.)404/39, 2, 21 Mart 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya.

³⁶BOA. HR. SFR. 04.281/69, 2, 25 Mart 1915, Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

³⁷BOA, HR. SFR. 04.281/69, 1, 26 Mart 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya.

³⁸1913-1918 yılları arasında Bulgaristan Başbakanı olan Radoslavof, I. Dünya Savaşı'nda Bulgaristan'ın Almanya ile ittifak yapması gerektiğini savunmuş ve Bulgaristan'ın İttifak Devletleri tarafında savaşa girmesinde önemli bir rol oynamıştır.

tarafsızlığından çıkarmayacakları gibi Bulgaristan menfaatleri ihlal edilinceye kadar tarafsız kalmakta ısrarcı idi³⁹.

2.1. Çanakkale'nin İngiliz ve Fransızlar Tarafından Bombalanması ile İlgili Bulgar Basınında Çıkan Haberler

Kampana Gazetesi 20 Şubat 1915 tarihli nüshasında, Boğazlar meselesi, Türkler için ne kadar önemli ise Bulgaristan ve Romanya için de aynı derece öneme sahip olduğunu yazdıktan sonra yazısına şu suretle devam etmiştir: *Boğazların Düvel-i Muazzama'dan birinin eline geçmesi, Bulgaristan'ın istikbâli ve Romanya'nın istikbâl-i iktisadiyyesi üzerine fevkalade mühim te'sîrât icra edecektir. Türkiye bugün nispeten zayıf bir halde olduğu için, Boğazların onun elinde kalması bizim menfaatimiz noktasından pek ziyade mültezemdır. Onun için biz bu cidalde Türklerin muvaffak olmasını temenni ederiz. Zira bu hususta onların muvaffakiyeti bizim muvaffakiyetimiz demektir. Bizde Boğazlar ile İstanbul'a garb veya şimal Düvel-i Muazzama'sından birinin yerleşmesine meserretle iltizâm etmekte olanlar, Bulgaristan'ın menfaatini ve onun emel-i milliyesini düşünmeyenlerdir*⁴⁰.

Preporeç Gazetesi Boğazların zorlanması ile ilgili yazısında, İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale Boğazı'nda attıkları top seslerinin, Bulgaristan arazisinde de işitildiğini ve bu top seslerinin Bulgaristan için bir uyarı olması temennisinde bulunmuştu. Preporeç Gazetesi ayrıca, Bulgaristan'ın gerek doğuda ve gerek batıdaki milli emellerini etkileyecek olan bu top seslerinin anlamını, Bulgar Hükümeti idrak etmezse, Bükreş Antlaşması neticesinde Bulgaristan ne hale düşmüşse, Boğazların İngiliz ve Fransız donanmaları tarafından zapt edilmesinden sonra da aynı duruma düşeceğini yazmıştı.⁴¹

Rusya yanlısı olarak bilinen Mir Gazetesi, Boğazların zorlanmasıyla ilgili yazısında şu ifadeler yer almıştı:

Bazı gazeteler Çanakkale bombardımanının nümâyîş ve lâtife olduğunu iddia ediyorlar. Bu hareketin lâtife mi yoksa harbin yeni bir safhası olduğu yakında meydana çıkacaktır. Vaktiyle mağlup olmuş Osmanlıların imdadına yetişen ve onların İstanbul'da kalmalarını sağlamak için Rusya ile uğraşan İngiliz ve Fransız donanmaları, bu defa Rusya'ya açmak üzere Boğaz istihkamlarını birer ıskat etmeleri, İstanbul efkâr-ı umumisinde ne te'sîrât hâsıl edeceğini herkes idrak eder. Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov ve Edward Grey'in [1862-1933]⁴² beyanatları ve Çanakkale'nin bombardımanı arasında bir irtibat olduğuna hiç şüphe etmemelidir. Bu hareket gayet etraflı düşünülmüş bir plandır ki, ancak şimdi mevz'-i icraya vaz'î edebiliyor. Boğazların zorlanması, Balkanlarda bir heyecana sebep olmaması mümkün değildir. Dün Bulgar toplarının tarâkası aks eden yerlerde, bugün İngiliz ve Fransız sefâin harbiyesinin top sedaları tanin-i endâz oluyor. İhtimal ki yakında Fransız ve İngiliz askerleri, vaktiyle Bulgar askerinin istila ettiği ve oradan Marmara'ya doğru ilerleyen yorgun düştüğü sahile ineceklerdir. Bütün bu halin neticesinde bir şey tezâhür ortaya çıkıyor ki, o da bu mücadele-i uzmâda Balkan devletlerinin hala elleri bağlı dilsiz seyirci gibi kalıp kalmayacakları meselesidir. Balkanlar artık ateş almıştır. Eğer Balkan milletleri kendi menfaatlerini düşünüyorsa ve istikballerini ebedi bir tehlikeye sürüklemek istemiyorlarsa, bu mücadeleye iştirak etmemeleri mümkün değildir. Balkan milletleri bugün kendi arasında mevcut ihtilaf ve nizâyı terk ve Bükreş Antlaşması'nı ortadan kaldırıp millet-i esâsât-ı adilesi üzerine yeni ittifak etmeleridir. Bugün onların cümleten menfaati, İtilaf-ı Müselles ile birlikte olduğunu hiç kimse inkâr edemez⁴³.

Son olarak Dnevnik Gazetesi Boğazların zorlanması ile ilgili yazısında, İstanbul'un Ruslar tarafından zapt edilmesinin Bulgaristan için doğuracağı zararları iktisadî ve siyasî olarak ele almıştır. Dnevnik Gazetesinin bu yazısında şu ifadeler yer almıştır:

İstanbul'un Ruslar tarafından zapt olunmasının Bulgaristan için tevlid edeceği zararlardan en hakikisi, Bulgaristan'ın iktisadiyen mahvolmasıdır. Zira Türkiye, bizim mahsulât-ı ziraiyye ve sanayimiz için önemli pazardır. Bizim yağımız, peynirimiz, etimiz vesaire erzakımız hep şark zevk-i selimine göre ihzâr olduğu için, ancak Türkiye gibi şark

³⁹BOA, HR. SFR. 04.281/73, 2, 29 Mart 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya.

⁴⁰BOA, HR. SFR. 04. 460/40, 6, Sofya Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne.

⁴¹Aynı Belge.

⁴²1905-1916 yılları arasında İngiltere Dışişleri Bakanı.

⁴³Aynı Belge.

memleketlerinde pazar revâc buluyor. Kezâlık bizim mahsulât ve ma'mûlât -ı sanayimiz de yalnız Türkiye'de müşteri buluyor. Türkiye Anadolu sahilinden çıkarıldığı zaman, bizim bütün o mahsulât ve mamulatımız diğer bir pazar buluncaya kadar Bulgaristan dahilinde kalacaktır. Halbuki bu yeni mahreç, bizden birçok yeni vukuf ve ma'mûlât isteyeceklerdir ki, bunun istihsalı o kadar kolay bir şey değildir⁴⁴.

Yeni komşunun bize ducâr edeceği felaket-i iktisadiyeden maada bizim için büyük bir felaket-i siyaside hazırlayacaktır. O taktirde bizim siyaset-i hariciyemiz, münhasıran Rusya tarafından idare olunacak ve nazırlarımız körcesine Rusya'ya tabi olan mutaassıp Rusofillerden ibaret bulunacaktır. Yeni hududumuz da, Rusya'nın hudud muhafızları bulunacak ve onlar karşısında bizimkilerin hiçbir ehemmiyeti olmayacaktır. Artık bizim istikbalimizin ne olacağı pek kolay anlaşılıyor. Hayat-ı siyasiye-i dahiliyemizde vatanın istiklalini muhafaza etmek isteyenler ile vatanı bir Rusya vilayeti hükümetine koymaya çalışanlar arasında mücâdelât-ı şiddet çıkacağı gibi, hanedanlık vesaire gibi meseleler de bu mücâdelâtı teşdid edecek ve bu suretle dahil-i memlekette büyük iğtişâş zuhur edecektir. İş bir kere bu hale gelindikten sonra, bu karışıklıkların teskini için Arnavutluk'un olduğu gibi haricen fevt ve müdahalesine ihtiyaç hasıl olacaktır. Artık bu hale düşmüş ve kuvvetli bir Sırbistan ile Rusya arasında sıkışmış kalmış olan Bulgaristan'ın istiklali ne olacağı teemmül olunsun!⁴⁵

Bizde bazıları İngiltere'nin muavenetinden ümidvar olarak müteselli olmak istiyorlar. Ve İngiltere'nin bizim mahvımıza razı olmayacağını söylüyorlar. Halbuki Rusya, Boğazlara el koyduktan sonra bizim İngiltere'ye ne faydamız olur ki, bizi muhafazaya gayret etsin! Yoksa sırf bir maksad-ı insaniyet uğruna mı İngiltere bizim için Rusya ile muharebe edecek? Bu ümide bel bağlamak ahmaklıktır. Velhasıl Türkiye, Bulgaristan için yegâne pazardır. Ve Bulgaristan bu pazarın idamesi için hiçbir fedakârlıkta bulunmamaktadır. Türkiye'yi Düvel-i Muazzama'dan hangisi zapt ederse etsin, bunun neticesi bizim iktisadiyen mahvolacağımız olacaktır⁴⁶.

Çanakkale Boğazı'nın İngiliz ve Fransız donanmaları tarafından zorlanma girişimi Bulgaristan basınında türlü türlü yorumlara sebep olmuştu. Bu konuda Rusofil (Rusya yanlısı) gazeteler ile hükümete yakın gazeteler birbirlerine zıt fikirler ileri sürmüştü. Yarı resmi Narodni Prava ile Utro gazeteleri bu konuda bir düşünce ileri sürmemişlerse de hükümete yakın Kampana ve Dnevnik gazeteleri, Boğazlar ile İstanbul'un Türklerin elinde kalması, Bulgaristan için çok hayati olduğu yolunda bir fikir ileri sürmüşlerdi. Rusya yanlısı ve muhalif partilere yakın olan Preporeç gazetesi ise Boğazlar ile İstanbul'un Fransız ve İngilizlerin eline geçmesini, dolaylı olarak oralarda Yunan hakimiyetinin kurulması gibi sayarak, bunu Bulgarlık menfaatine aykırı bulmuş ve hükümeti uyarmaya çalışmış ise de bu hususta açık bir fikir ileri sürmemişti. Mir Gazetesi, bu konuda daha cesurca davranıp, Boğazlar ile İstanbul'un Türklerin elinden alınması için Balkan hükümetlerinin ittifak etmelerinin gerekli olduğu yolunda bir fikir ileri sürmüştü⁴⁷.

3. Bulgaristan'ın I. Dünya Savaşı'na Girişi: Sofya Merkezli Türk-Bulgar Görüşmeleri

Bulgaristan şimdiye kadar savaşa girmeyerek muharebelerde hangi taraf galip gelirse o taraf lehine tarafsızlığını terk edeceği anlaşılmaktadır. Ancak Bulgaristan için milli bir mesele olan Makedonya'daki menfaatlerini ancak İttifak Devletleri tarafında savaşa girmesi ile elde edebilirdi. Bu husus İstanbul'a müzakerede bulunmak üzere gönderilen Bulgar delegeleri Naum Tyufekchiev, Doktor Tochkov ve Colonel Zhekov'a da açıkça söylenmişti. Fakat Bulgaristan her ne kadar İttifak Devletleri lehine tarafsızlığını sürdürse de Osmanlı Devleti için Bulgaristan ile olan sınırın yeniden düzenlenmesi oldukça zordu. Zira Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin elinde ancak İstanbul'un müdafaası ve emniyeti için gerekli mıntıka kalmıştı. Fakat karşı tarafta yer alabilecek bir Bulgar tehdidinin önüne geçmek amacıyla Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dimetoka Osmanlı Devleti'nde kalmak üzere yeni bir sınır düzenlenmesi yapılacağını gündeme getirmişti⁴⁸. Diğer taraftan Bulgaristan'a terk edilecek arazi konusunda, Osmanlı karar vericileri arasında zaman zaman farklı görüşler olduğu görülmektedir. Örneğin İstanbul Bulgar Sefiri N. Kolushev, Sadrazam Said Halim Paşa'ya, Midye-Enez hattının Bulgaristan'ın tarafsızlığına karşılık

⁴⁴ Aynı Belge.

⁴⁵ Aynı Belge.

⁴⁶ Aynı Belge.

⁴⁷ Aynı Belge.

⁴⁸ BOA, HR. SFR. 04.260/62, 24, 16 Haziran 1915, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

kendilerine verilmesinden bahsettiğinde, Said Halim Paşa karşılık olarak “muharebe ediniz galip gelerseniz alırsınız” diye kesin bir cevap vermişti⁴⁹.

Bulgar Hükümeti tarafsızlığından daha çok Osmanlı Devleti'nin faydalandığını iddia ediyor ve buna karşılık arazi talep ediyordu. Ayrıca Bulgar Maliye Nazırı D. Tonçeff, Fethi Bey'e Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'a muhtaç olduğunu ve şimdiye kadar Bulgar Hükümeti'nin Osmanlı mühimmatı ve levazımının geçişine izin verdiğini ve Bulgaristan'ın Almanya ve Türkiye ile ittifak etmesinin Slavlığa karşı hıyanet gibi anlaşıldığından, bunun mümkün olmadığını, ancak ileride durum daha müsait bir şekil alıp Türkiye'den talep ettikleri tavizler gerçekleşirse, bu ittifakı Bulgar milletine açıklayarak Osmanlı Devleti ile ittifakın Bulgaristan'ın menfaatine olduğunu ispat edeceğini söylemişti⁵⁰.

Nitekim bu aralar Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne benzin ve petrol vermekten kaçınıyor ve tren yollarında zorluklar çıkartarak Osmanlı Devleti'ni bu tavizlere zorluyordu. Gerek İtilaf Devletleri'nin teklifleri gerekse Rusya yanlısı gazeteler vasıtasıyla, Bulgar Hükümeti'nin Osmanlı Devleti aleyhine tahrik edildiği bu zamanda, Osmanlı Hükümeti için Bulgaristan'ın isteklerini reddetmek oldukça güçtü. Nitekim Fethi Bey, Sırbistan harekâtının ertelenerek, Bulgaristan'ın harbe Osmanlı Devleti ile birlikte girmesini temin etmek için Dedeağaç civarının Bulgaristan'a verilmesini ve bu minvalde müzakere yapılmasını Enver Paşa'ya bildirmişti⁵¹.

1915 yılı Temmuz ayına gelindiğinde Osmanlı Hükümeti, Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey vasıtasıyla Bulgaristan'a, Osmanlı Devleti'nin mühimmatını geçirmesi, Osmanlı Devleti'nin müttefikleriyle ittifak etmesi ve harbe girmesi şartıyla, Edirne'nin müdafaasını gerektiren arazi Osmanlı Devleti'nde kalmak üzere, Meriç Nehrinin sağ sahilinden oluşan bir sınır teklif etmişti. Ancak Bulgaristan, sadece Osmanlı mühimmatının geçirilmesine razı olmuştu ve Osmanlı Devleti'nin müttefikleriyle ittifak ve harbe girmeleri şartlarının şimdilik mevzubahis edilmeyeceği cevabını vermişti. Bu teklif üzerine Halil Bey, müzakereye devam etme imkanının olmadığını ve bu şartlar olmazsa müzakerelerin hiçbir neticeye ulaşmayacağını beyan etmesi ile Bulgar Hükümeti bu tekliflerini geri alıp müzakereye devam etmek istediklerini tekrar bildirmişlerdi. Öte yandan Bulgar Hükümeti Halil Bey'e, Kırkkilise'nin (Kırklareli) Bulgaristan'a terkinden bahsetmişlerse de bu kesin olarak reddedilmişti. Bunun üzerine Başbakan Radoslavof'a Osmanlı Devleti'nin teklifine uygun bir hal çare bulması teklif edilmişti⁵².

Ayrıca 18 Temmuz 1915 tarihli Enver Paşa'nın Fethi Bey'e göndermiş olduğu telgrafta, Osmanlı Devleti tarafından teklif olunan şartlardan Bulgaristan'ın harbe girmesi ile birlikte terk edilecek arazinin, Bulgaristan harbe başladıktan sonra teslim edileceği, Almanya'nın yükümlülüğünde olacağı da bildirilmişti⁵³.

Hariciye Nazırı Said Halim Paşa 19 Temmuz 1915 tarihli ve 277 numaralı telgrafında Fethi Bey'e, Bulgaristan İstanbul Sefiri N. Kulushev'in arazi terki hususunda resmi bir teklifte bulunarak Midye-Enez hattının Bulgaristan'a verilmesinden bahsettiği bildirilmiştir. Nitekim Bulgaristan'ın maksadı, böyle bir teklif ile müzakereye girilerek hissiyata göre Meriç hattını elde etmeye çalışmaktı. N. Kulushev'in bu teklifinin şimdilik reddedilmesinin uygun olmayacağından Osmanlı Devleti, bu araziye terk ettiği zaman Bulgar Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'ne ne gibi fayda sağlayacağını öğrenmek istenmişti. Bunun üzerine Kulushev, Bulgar Hükümeti ile görüşmek üzere Sofya'ya gitmişti. Said Halim Paşa, N. Kulushev'in İstanbul'a döndüğünde müzakereye ne kadar erken başlanırsa Osmanlı Devleti için o derece iyi olacağından, Sofya'da önemli bir değişikliğe meydan vermeden mümkün mertbe geçiştirilmesini Fethi Bey'den istenmişti⁵⁴.

Diğer taraftan Bulgaristan, Almanya ile bir anlaşma imzalamaya karar verdiğini ve Berlin'e müzakere etmek üzere miralay rütbesinden bir askerî yetkiliyi gönderildiğini Başbakan Radoslavof, Fethi Bey'e bildirmiş ve Fethi Bey'de 24 Temmuz 1915 tarihli ve 365 tarihli rapor ile bunu Hariciye Nezareti'ne bildirmişti⁵⁵.

3.1. Türk-Bulgar Hudut Mukavelesi ve Kırkkilise'nin Terki Meselesi

⁴⁹ Aynı Belge.

⁵⁰ BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 23, 17 Haziran 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁵¹ BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 23, 17 Haziran 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁵² BOA, HR. SFR. 04.260/62, 29, 14 Temmuz 1915, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

⁵³ BOA, HR. SFR. 04.260/62, 30, 18 Temmuz 1915, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

⁵⁴ BOA, HR. SFR. 04.260/62, 31, 19 Temmuz 1915, Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

⁵⁵ BOA, HR. SFR. 04.260/62, 28, 24 Temmuz 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya.

Fethi Bey'in 7 Ağustos 1915 tarihli ve 354 numara ile Enver Paşa'ya gönderdiği raporunda, halk nazarında mevkiini kuvvetlendirmek için Kırkkilise'yi elde etmeyi bizzat Kral Ferninand'ın istediği bildirilmişti. Bu talep ile aşırı ileri giden Bulgaristan, ilk müzakereye başladığında böyle bir maksadı bulunmamaktaydı. Her ne kadar İtilaf Devletleri'nin Bulgaristan'a karşı takip ettiği siyaset, Bulgarların taleplerini arttırmasına sebep olmuşsa da Kırkkilise için Bulgar Hükümeti'nin tamamen fikir değiştirerek Osmanlı Devleti'ne karşı savaşması zor olduğundan, Kırkkilise'yi vermemekte kesin bir şekilde ısrarcı olunması gerektiği Fethi Bey tarafından Enver Paşa'ya bildirilmişti⁵⁶.

Enver Paşa'nın 7 Ağustos'ta Fethi Bey'e göndermiş olduğu telgrafta, daha önce Halil Bey'in teklif ettiği Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'nin mühimmatını geçirmesi, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifak etmesi ve Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti ile birlikte harbe iştirak etmesine karşılık, Kırkkilise'nin doğu tarafından birkaç kilometre arazi, Meriç Nehri'nin tamamı ve bu nehrin batı sahilindeki bütün arazi ile birlikte tren yolu, Bulgar Hükümeti tarafından istendiği belirtiliyordu⁵⁷.

Diğer taraftan İstanbul Almanya Sefiri Wangenheim Sofya'dan geçtiği sırada Başbakan Radoslavof ile görüşerek Kırkkilise'de ısrarcı olunmaması gerektiğini söylemişti. Nitekim İstanbul'daki Bulgar delegeleri Naum Tyufekchiev, Doktor Tochkov ve Colonel Zhekov'da da böyle bir eğilim olmasına rağmen bugün Bulgar delegesi Doktor Tochkov Kırkkilise'de ısrar etmek üzere kesin emir almıştı ve bu teklifi bir gün sonra resmen Osmanlı Hükümeti'ne tebliğ edecekti⁵⁸.

Bulgar Hükümeti'nin Kırkkilise'de bu kadar ısrarcı olmasının sebebi, İtilaf Devletleri'nin kendilerine daha geniş ve belirli teklifte bulunmaları ve Kırkkilise'nin bizzat Kral tarafından istenmesiydi⁵⁹. Öte yandan Başbakan Radoslavof ile görüşen Fethi Bey, gelecekte iki tarafın dostluğunu temin etmek için Kırkkilise'den vazgeçilmesini ve Kırkkilise'nin dahil olduğu bir müzakerenin neticeye ulaşmayacağını Radoslavof'a iletmişti. Nitekim Radoslavof, Kırkkilise'nin Kral tarafından talep edildiğini, harbe girmek ve muhalifler ile kamuoyunu ikna etmek için buna ihtiyacı olduğunu söylemişti. Osmanlı Devleti tarafından Kırkkilise'yi terk etmeme konusunda yapılan ısrar üzerine Radoslavof, Kral Ferdinand ile bu konuda görüşeceğini belirtmiştir ve Kral Ferdinand nezdinde Osmanlı Devleti'nin menfaatini savunacağını vaat etmişti⁶⁰. Bununla birlikte Radoslavof, Halil Bey'in şimdiye kadar kesin bir teklifte bulunmadığını ve yalnız müzakereler ile vakit geçirdiğini Fethi Bey'e aktarmıştı. Bunun üzerine Fethi Bey, kesin bir teklif yapılmasını İstanbul'a bildireceğini cevaben bildirmişti⁶¹.

Öte yandan Başbakan Radoslavof, İtilaf Devletleri'nin teklifleri hakkında Fethi Bey'e malumat vermişti. Bu malumat, İngiliz donanmasının zorlamasıyla Makedonya, İtilaf askeri tarafından işgal edileceği ve daha sonra Bulgaristan'a verileceğinden ibaretti. Ancak Sırbistan ve Yunanistan'ın bunu kabul edeceklerine dair hiçbir malumat, Bulgar Hükümeti'ne ulaşmayıp aksine Sırp'ların eski iddialarında ısrarcı olduklarına dair deliller ulaşmıştı⁶².

Nitekim Enver Paşa'nın 9 Ağustos 1915 tarihinde Fethi Bey'e gönderdiği telgrafta, Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti lehine harbe girmesinin Türkiye için çok faydalı olacağını belirtmiştir. Daha sonra Enver Paşa, Halil Bey'in bir gün sonra Bulgaristan'a, önceki teklifi tekrar edeceğini aktarmıştır. Yani Bulgaristan'ın Osmanlı cephanesini geçirmek, müttefikleriyle ittifak edip Alman Genelkurmayı'nın uygun gördüğü anda harbe girmek ve harbe girdikleri anda buna karşılık Bulgaristan'a teslim edilmek üzere Edirne civarında Arda Köprüsü'nden Ahor köyüne kadar Karaağaç'tan beş kilometre kadar uzaktan geçmek üzere bir muhit ile Edirne'nin ve Meriç Nehri'nin batısında⁶³ kalan bütün araziye Bulgarlara vermek ve kanalizasyon hakkını tamamen Bulgarlara vermektir⁶⁴.

Enver Paşa'nın asıl anlamak istediği, Başbakan Radoslavof, savaşa girmeye karar vermiş mi yoksa vakit kazanmak mı istiyordu. Ayrıca Bulgaristan'ın İtilaf Devletleri ile savaşa girme ihtimalinin ne kadar kuvvetli idi. Enver Paşa, Bulgaristan'ın İtilaf Devletleri lehine harbe girme ihtimali varsa bu halde Kırkkilise'yi de vererek Bulgaristan'ı Osmanlı Devleti lehine savaşa sokma taraftarıydı. Ancak ilk önce

⁵⁶BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 032, 7 Ağustos 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁵⁷BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 33, 7 Ağustos 1915, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

⁵⁸Aynı Belge.

⁵⁹Aynı Belge.

⁶⁰BOA, HR. SFR. 04.260/62, 34, 7 Ağustos 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁶¹Aynı Belge.

⁶²Aynı Belge.

⁶³Bu yerlerin konumu aşağıda verilen haritada işaretlenmiştir.

⁶⁴BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 36, 9 Ağustos 1915, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

Halil Bey'in teklifinde ısrarcı olunmasını beyan ederek, o müzakere de kesilirse o zaman Kırkkilise'nin terk edilmesi fikrindeydi. Dolayısıyla Enver Paşa, bu vaadiyle Bulgaristan'ın harbe gireceğine inanıyordu. Ancak Bulgar Hükümeti, harbe girmek niyetinde mi yoksa vakit mi kazanmak istiyor, bunu Fethi Bey'den öğrenmek istiyordu. Çünkü Enver Paşa, Radoslavof vakit kazanmak fikrindeyse, Osmanlı Devleti ne teklif etse yine bir bahane bulup müzakereleri uzatacağını düşünüyordu⁶⁵.

Fethi Bey, Enver Paşa'nın 9 Ağustos'taki telgrafına aynı gün cevap vermişti. Fethi Bey bu raporunda, Bulgaristan'ın savaşa dahil olup olmayacağı, Alman Genelkurmayı'nın Sırbistan hakkındaki kararına ve Osmanlı Devleti tarafından terk edilecek araziye bağlı olduğu bildirilmişti. Dolayısıyla Türk-Bulgar müzakerelerinin bir an önce neticeye bağlanması Fethi Bey tarafından Enver Paşa'ya iletilmiş ve şimdilik Bulgarların Osmanlı Devleti aleyhine harbe girme ihtimalinin bulunmadığı da beyan edilmişti. Diğer taraftan Almanya'nın Sırbistan üzerine harekete karar verdikten sonra bazı başarılar ihtimal olduktan sonra Bulgar ordusunun hareketinin muhtemel olduğu belirtiyordu⁶⁶.

Resim 2.1: Edirne ve Civarını Gösteren Harita

Kaynak: BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 103.

Fethi Bey 10 Ağustos 1915 tarihli ve 367 numaralı raporunda, Başbakan Radoslavof ile olan mülakatını Enver Paşa'ya tebliğ etmişti. Buna göre Radoslavof, Kral Ferdinand ile arasındaki görüşmede Kral'ın Kırkkilise'de ısrarcı olduğunu, ancak Halil Bey'in teklifini beklediğini ve cevabını ondan sonra vereceğini Fethi Bey'e bildirmişti. Nitekim Halil Bey'in teklifinin henüz İstanbul'dan bildirilmediğinden Fethi Bey, Halil Bey'in vereceği teklifi Radoslavof'a bildirmişti. Bu tekliften Radoslavof memnun görünmekle birlikte İstanbul'dan alacağı malumat üzerine bir sonraki gün cevap vereceğini ve Doktor Tochkov'un İstanbul'da müzakereleri sürdürmesi için kalmasını istediğini Fethi

⁶⁵ Aynı Belge.

⁶⁶ BOA, HR. SFR. 04.260/62, 35, 9 Ağustos 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

Bey'e bildirdi. Nitekim müzakereler Enver Paşa'nın istediği yolda gittiği ve neticeye ulaşacağına ümit olduğu kendisine arz edilmişti⁶⁷.

Radoslavof, Halil Bey'in son teklifinden sonra Miralay Zhekov ve Doktor Tochkov'u Sofya'ya gelmelerini istemişti. Bir gün önce Doktor Tochkov'a İstanbul'da kalması gerektiğini söyleyen Radoslavof, şimdi onu Sofya'ya çağırmişti. Nitekim bu davetin nedeni Radoslavof'a sorulduğunda Halil Bey'in son teklifi üzerine başka esaslar üzerinde müzakere etmek için şimdilik İstanbul'daki müzakereye son verdiğini ve Karaağaç'ın dahi terk edilmemesinin Kral tarafından pek memnun karşılanmadığı söylenmişti. Müzakerelere devam edilmekle birlikte Radoslavof iki güne kadar yeni esasları belirten bir teklifi göndereceğini Fethi Bey'e ilave etmişti⁶⁸.

3.2. Başbakan Radoslavof'un Tyufekchiev Vasıtasıyla Enver Paşa'ya Gönderdiği Teklif

Başbakan Radoslavof, İstanbul'da müzakereye son verdiğini söylemesine rağmen Tyufekchiev vasıtasıyla Enver Paşa'ya yeni bir mektup göndermişti. Bu mektupta Bulgar Hükümeti'nin Kırıkilise'den vazgeçtiği belirtiliyordu. Ancak buna karşılık Tunca sınırının ayrıldığı yerden itibaren Avarız'a kadar Tunca'nın batısı Bulgarlarda kalmak üzere buradan Meriç'e varan ve Meriç'i takip eden bir sınır hattı teklif edilmişti. Nitekim Radoslavof, bu mektup ile teklif ettiği hudut son olarak şöyle kararlaştırıldı: Tunca sınırı Has Köy ve Üsküdar civarından geçerek Mustafa Paşa Osmanlı Devleti'nde kalmak üzere Meriç Nehrine ulaşacak. Diğer taraftan Arda tren yolu köprüsü Bulgarlarda kalmak üzere Arda'ya gelerek buradan Karaağaç Osmanlı'da kalmak üzere Bosna Köy güneyinden Meriç'e varacak ve Meriç Nehri yatağı değil, sol kenarı geçici hudut olacak ve hudut kesinlik kazanıncaya kadar nehri kullanmak Bulgaristan'a ait olacaktı. Bu yeni sınır hattını Radoslavof, Kral Ferdinand'a kabul ettireceğini Tyufekchiev'e bildirmişti. Nitekim Radoslavof, bu yeni teklifiyle Makedonya haricinde toprak kazanabileceğini Kral Ferdinand'a göstermek istemişti. Diğer taraftan Enver Paşa, Colonel Zhekov İstanbul'dayken kendisine Sırbistan'ın ortadan kaldırılmasını teklif etmişti ve bunu Radoslavof'u gördüğünde bu konu hakkında ne düşündüğünü sormasını Fethi Bey'den istemişti. Çünkü Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın Rusya'ya karşı hareketinin sona ermek üzere olduğu ve Bulgaristan'ın harbe girişi temin edilir edilmez Sırbistan üzerine harekât edileceği yazılmıştı⁶⁹.

16 Ağustos ve 383 numaralı tahriratında Fethi Bey, Kral Ferdinand'ın Kırıkilise'de ısrarının devam ettiğini ve Tyufekchiev'in Enver Paşa'ya takdim ettiği mektubun Kral'ın bilgisi dışında yazıldığını belirtiyordu. Her ne kadar Tyufekchiev Sofya'ya geldiğinde Enver Paşa ile yaptığı son görüşmeyi Hükümetine bildirirse de Kral'ın bu mektuptan haberi olduğu Fethi Bey tarafından bilinmekteydi. Diğer taraftan Sırbistan harekâtı hakkında Başbakan Radoslavof'un ne düşündüğü kendisine sorulduğunda, Alman ve Avusturya-Macaristan ile müzakerelerde sona yaklaşıldığı ve her şeyin İstanbul ile olan müzakereye bağlı olduğu cevabı alınmıştı⁷⁰.

Nitekim Almanya'ya bir anlaşma imzalamak üzere giden Miralay Ganchev, alınan karar hakkında sözlü rapor vermek üzere Sofya'ya gelmişti. Fethi Bey'in aldığı malumata göre, bu müzakereden gerek Kral Ferdinand gerekse Bulgar Hükümeti oldukça memnun olmakla birlikte bazı önemsiz detaylar o gün kararlaştırıldıktan ve ertesi gün Sobronya'da bu mesele görüşüldükten sonra ertesi gün Miralay Ganchev Alman Genelkurmayına gidecekti. Miralay Ganchev geri döndüğünde Bulgaristan ile Almanya anlaşığı taktirde Bulgarların Osmanlı Devleti ile olan müzakeresi de sonuca ulaşacaktı. Bununla birlikte her türlü vakit kaybını ortadan kaldırmak üzere Tyufekchiev'e karşı mümkün mertebe kolaylık sağlanmasının uygun olacağı Fethi Bey tarafından Enver Paşa'ya arz edilmişti⁷¹.

Nihayet Enver Paşa, Tyufekchiev ile hudut meselesini tamamen hallettiğini 20 Ağustos tarihli telgrafla Fethi Bey'e bildiriyordu. Buna göre Tyufekchiev vasıtasıyla gönderilen Başbakan Radoslavof'un teklifi kabul edilmişti. Bu hudut, Enver Paşa'nın Fethi Bey'e daha önce söylemiş

⁶⁷BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 37, 10 Ağustos 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁶⁸BOA, HR. SFR. 04.260/62, 40, 16 Ağustos 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁶⁹BOA, HR. SFR. 04.260/62, 41, 15 Ağustos 1915, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

⁷⁰BOA, HR. SFR. 04.260/62, 40, 16 Ağustos 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁷¹Aynı Belge.

olduğu hudut olup yalnız Karaağaç Bulgarlarda kalmak üzere Orta Karaağaç arazisini ortadan kesen ve Meriç kıvrımını bu suretle birleştiren bir hattan ibaretti⁷².

3.3. Mukavelenin Nihayetinde Çıkan Anlaşmazlık

Türk-Bulgar müzakerelerinde Radoslavof'un Tyufekchiev vasıtasıyla Enver Paşa'ya gönderdiği teklif kabul edilmesine rağmen anlaşmanın imzalanacağı zaman da birtakım problemler çıkmıştı. Antlaşmanın taslağına göre hudut Paşa Çayırı güneyinden Meriç'in batısına geçerek bu nehrin altı kilometre doğrusundaki sırtları takiben İpsala ve Enez'i Bulgarlara bırakarak denize ulaşmaktadır.⁷³Fakat Bulgar Hükümeti tarafından Sofya Sefareti'ne gelen yazılarda sözü edilen bu yerlerin yani Meriç'in batısının onlara terk edileceğine dair hiçbir işaret yoktu. Nitekim Bulgarlar tarafından teklif olunan bu yeni hudut, Tyufekchiev ile yapılan müzakerelerde de uygun görülmesi mümkün değildi. Çünkü Doğu Trakya'nın gerek iktisadi gerekse askerî olarak doğrudan doğruya Bulgarların kontrolüne geçmesinden bahsedilen bu arazi, gelecekte Türk tarafı için Edirne'nin savunma imkanını ortadan kaldıracak gibi batıdan gelecek bir istilaya karşı bu hattı müdafaaya imkân bırakmıyordu⁷⁴.

Enver Paşa, Çanakkale'de olduğu için mukavelenin nihayetinde çıkan anlaşmazlık ile İstanbul'a geldiğinde ilgilenmeye başladı. 28 Ağustos 1915'te Fethi Bey'e göndermiş olduğu telgrafında, bu antlaşmada hudut, Radoslavof'un imzasıyla Tyufekchiev'in kendisine getirdiği hudut olduğunu ifade ediyordu. Hatta Enver Paşa'ya bu hududu Radoslavof'un çizdiği de söylenmişti. Nitekim Enver Paşa, Radoslavof'un yeniden pazarlığa girişmeyerek son teklifine sadık kalacağını düşünüyordu. Zira Osmanlı Devleti, teklif edilen bu sınır hattı ile Edirne'nin müdafaasını bile terk ediyordu ve buna rağmen Bulgar Hükümeti kendisinden yeni bir taviz isteyerek Meriç Nehri'nin doğu sahilinde kalan araziyi de istemektedir⁷⁵.

Bulgar Hükümeti bu yeni teklifini, mektupta hududun tarifi münasebetiyle her iki sahilinde yazılmasından istifade ederek gündeme getirmişti. Bulgar Hükümeti her iki sahil ellerinde bulunmadıkça kanalizasyon ve vapurların yanaşması için gerekli olan iskeleleri inşa edemeyeceklerini ileri sürerek sahilin her iki kısmını istemektedirler. Bunun üzerine Bulgar Hükümeti'nin bu iddiasına karşılık, Osmanlı Hükümeti'nin bu konuda Bulgaristan'a her türlü kolaylığı sağlayacağı, Fethi Bey tarafından Radoslavof'a teklif edilmiş ve mukaveleye buna dair bir madde ilavesi hususu Enver Paşa'ya arz edilmişti⁷⁶. Nitekim Enver Paşa, Bulgarlara Meriç Nehrinde her türlü kolaylığın sağlanacağı ve böyle bir maddenin mukaveleye ilavesini uygun görmüştü⁷⁷. Ancak Radoslavof, Fethi Bey'in son teklifini kabul etmemiş ve hiç olmazsa Meriç Nehri'nin sol sahilinde kalan araziden iki kilometrelik hattın kendilerinde kalmasını istemiş ve son teklifinden vazgeçerek yeni iddialarda bulunmuştu. Bulgaristan Hükümeti'ne ne kadar verilse daha o kadar talep ediyordu ve Osmanlı Devleti Edirne'nin müdafaasını bile terk etmesine rağmen Bulgar Hükümeti isteklerini arttırıyor ve Meriç Nehri'nden sadece kendisi faydalanmak istiyordu⁷⁸.

Nihayet Enver Paşa, Sırbistan üzerine düzenlenecek ortak harekâtı bir an evvel temin etmek için Meriç Nehri'nin doğu sahilinden iki kilometre arazi terkini kabul ettiğini Fethi Bey'e bildirmişti. Bununla birlikte Enez'in kurtarılmaya çalışılması yine aynı telgraf ile iletilmişti. Nitekim bütün bu fedakarlıklar Bulgaristan'ın harbe girmesini temin etmek içindi. Bundan dolayı arazinin tahliyesi ancak Bulgaristan'ın harbe girdiği anda olacaktı. Ancak mukaveleye bu şartın konulması hususunda ısrar edilmemesi yine Fethi Bey'e bildirilmişti. Son olarak Enver Paşa, arazi terkine razı olduklarını Radoslavof ile doğrudan doğruya görüşmesini Fethi Bey'den istemişti ve bu fedakârlığın son olduğunu da kesinlikle söylemesini istemişti⁷⁹. Ayrıca İstanbul Alman Sefiri Müsteşarı Baron von Neurath mukavelenin imzasının hızlanması için Sofya'ya geleceği ve son müzakereden haberdar olduğu için kendisiyle görüşebileceği Fethi Bey'e bildirilmişti⁸⁰.

⁷²BOA, HR. SFR. 04.260/62, 44, 20 Ağustos 1915, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

⁷³BOA, HR. SFR. 04.260/62, 50, 24 Ağustos 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁷⁴BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 52, 24 Ağustos 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁷⁵BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 57, 28 Ağustos 1915, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

⁷⁶BOA, HR. SFR. 04.260/62, 55, 29 Ağustos 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁷⁷BOA, HR. SFR. 04.260/62, 60, 30 Ağustos 1915, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

⁷⁸BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 52, 24 Ağustos 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁷⁹BOA, HR. SFR. 04.260/62, 65, 31 Ağustos 1915, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

⁸⁰BOA, HR. SFR. 04.260/62, 64, 31 Ağustos 1915, Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

Diğer taraftan 31 Ağustos'ta Fethi Bey'e Bulgaristan'ın son arzusunun kabul edildiğine dair Enver Paşa tarafından telgraf çekildikten sonra, Tyufekchiev de aynı gün Enver Paşa'ya her şeyin kabul olacağına dair bir telgraf göndermişti. Bunun üzerine Enver Paşa, Bulgaristan'a yeni teklifin yapılmamasını, sadece vapur ve iskele yapılması için Bulgarların ihtiyacı olan Osmanlı tarafındaki araziden en fazla iki kilometrelik bir arazi verilmesini Fethi Bey bildirmişti. Dolayısıyla Enver Paşa bu teklifi ile Meriç Nehri doğusunun tamamen değil yalnızca Bulgaristan'ın vapur ve iskele yapmak istediği yerleri verme niyetindeydi. Bununla birlikte eğer Bulgaristan, kanalizasyon inşaatı için Osmanlı Devleti tarafındaki sahil boyunca bir inşaat yapması gerekirse buna heyet-i fenniye kadar arazi lüzum görürse aynı şart dahilinde arazi verileceği yine aynı telgraf ile yazılmıştı⁸¹.

Ancak Fethi Bey 1 Eylül 1915 tarihli raporunda, Radoslavof'un iki kilometre arazi verileceğini öğrendiğini iletmişti. Zira Avusturya-Macaristan İstanbul Sefiri gerekse Sofya Sefareti gerekse Talat Bey ile görüştüğünden sonra Osmanlı Devleti tarafından iki kilometre arazinin verileceğini Sofya'daki Avusturya-Macaristan Sefirine bildirmiş ve o da Radoslavof'a söylemişti. Dolayısıyla Enver Paşa'nın son teklifinin (Meriç'in doğu sahilinden iki kilometre arazi terk etmek yerine sadece Bulgarların iskele yapmak istediği yerlerin verilmesi) Radoslavof'a söylenmesinin faydasız olduğu ve İstanbul Bulgar Sefirinin de bütün şartların kabul edildiğini gerek Kral Ferdinand'a gerekse Radoslavof'a bildireceği Enver Paşa'ya yazılmıştı. Fethi Bey asıl meselenin arazinin ne zaman tahliye edileceği ve Bulgaristan'a verilecek olan arazinin Osmanlı Devleti ahalisi ve ordusu üzerinde yapacağı tesirlerin dikkate alınması gerektiği yine Enver Paşa'ya arz edilmişti.⁸²

Enver Paşa söz konusu bu iki kilometre arazinin verileceğini kimseye söylemediğini, Avusturya-Macaristan Sefiri ile de iki aydır görüşmediğini ve Talat Paşa'nın da bu konuda hiçbir şey söylemediği Fethi Bey'e bildirilmişti. Diğer taraftan Enver Paşa, Bulgar Sefiri N. Kulushev ile hiç görüşmediğini ve kendisinin hiçbir işe memur olmadığı belirtilmişti. Nitekim müzakerelerde sorun arazinin tahliyesinde kaldıysa bu konuda başka telgraf göndereceğini ve işin neticelenmesinin mümkün olduğu belirterek bu konudaki tespitleri Fethi Bey'den kendisine yazmasını istemişti⁸³.

Enver Paşa 1 Eylül tarihli telgrafla Fethi Bey'e, Sofya Alman Sefareti ile Radoslavof arasında bir görüşme yapıldığını ve buna göre Meriç Nehri'nin sol taraflarının en geniş olduğu zaman sol sahilin vardığı hattan itibaren iki kilometre arazi Osmanlı Devleti tarafından terk edilecek ve mukavelenin imzasından on beş gün sonra da Dimetoka Bulgaristan'a terk edileceği kararlaştırıldığı bildirilmişti. Ayrıca yine bu görüşmede hudut komisyonu da o tarihte vazifeye başlayacağı ve mukavelenin imzasından otuz beş gün sonra da Meriç Nehri'nin batı sahili tamamen Bulgaristan'a teslim edileceği kararı alınmıştı. Öte yandan Meriç Nehri'nin doğu sahilinin teslimi de hudut komisyonunun görevini tamamladıkça yavaş yavaş teslim edileceği ve mukavelenin imzasından on beş gün sonra Bulgaristan'ın seferberlik ilan etmesi Almanya ile imzalayacakları askeri antlaşmaya ekleneceği kararlaştırılmıştı⁸⁴.

Enver Paşa, Radoslavof ile Alman Sefareti arasında görüşülen bu hususlardan, arazinin teslim zamanı hakkında kararlaştırılanları kabul ediyordu. Ancak Meriç Nehri'nin doğusunda terk edilecek iki kilometre arazi için nehrin en geniş olduğu noktayı başlangıç olarak kabul etmediğini, bunun yerine Meriç Nehri yatağından yani sınır hattından, iki kilometre araziyi terk etmeye razı olduğunu Fethi Bey'e bildirmişti. Bununla birlikte bu husus Radoslavof'a bildirilmemişse ondan önce Tyufekchiev ile bu meselenin (Meriç Nehri doğusunda Bulgaristan'ın iskele, vapur ve kanalizasyon inşaatı gibi sınır hattında gerekli olan arazi Bulgar Hükümeti'ne vermek şartı) halledilmesi Fethi Bey'e yazılmıştı. Nitekim bu hudut olmadığı takdirde yine Fethi Bey'e şu hududu kesin olarak teklif etmesini istemişti; Mustafa Paşa ve Edirne Osmanlı Devleti'nde kalmak üzere hudut bundan sonra bu hattan sonra güney kenarını iki yüz metre takip ederek Meriç Nehri'nin dirsek yaptığı noktaya gelecek buradan itibaren Karağaç'a kadar Meriç'in sol sahilini takip edecek daha sonra kabul edilen hat ile Timurtaş'tan (Demirdeş) tekrar Meriç'e varacak bu noktadan itibaren Paşacayı'nın batı hizasına kadar Meriç'in sol sahilini takip edecek ve bundan sonra hudut Meriç Nehri yatağı yani sınır hattına iki kilometre mesafeden paralel olarak geçmek üzere Enez'in kuzeyinde Meriç'in batı kolunun Çataltepe kuzey batısında dirsek yaptığı yere kadar inecektir. Bu dirseği takip ederek Enez Osmanlı

⁸¹BOA, HR. SFR. 04.260/62, 66, 1 Eylül 1915, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

⁸²BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 63, 1 Eylül 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁸³BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 70, 2 Eylül 1915, Harbiye Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

⁸⁴BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 69, 1 Eylül 1915, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

Devleti'nde kalmak üzere Küçük Ada istikametinde körfezi geçerek denize varacak sırtların hattı özellikle Meriç'in iki kilometreden yakın kaldığı yerler Osmanlı Devleti'nde kalacaktır⁸⁵.

Nitekim Fethi Bey 2 Eylül tarihli ve 425 numaralı tahriratında, arazinin tahliyesi ile hudutların büyük çoğunluğunda anlaşmaya varıldığını bildirmişti. Yalnız Mustafa Paşa ve çevresinin Osmanlı Devleti'nde kalmasını Bulgar Hükümeti kabul etmemişti. Teklif ettikleri yeni hudut ise, Doğancı'nın güneyinden ve Meriç Nehri'nden iki kilometre kuzeye bir noktaya kadar nehri takip ederek buradan itibaren Meriç'in sol sahili kuzeyinden en az bir buçuk en fazla iki kilometre mesafeden geçerek Karaağaç'a gelecektir. Timurtaş'tan itibaren en fazla iki kilometre doğuda Meriç'in sol sahilini takip edecek ve Enez Osmanlı Devleti'nde kalacaktır. Fethi Bey bu hududu Enver Paşa'ya iletmışti ve kabul olup olmayacağını hemen bildirilmesini talep etmişti. Diğer taraftan tahliye meselesinde tren hattının 25 Eylül 1915'te yani mukavele tarihinden yirmi beş gün sonra Bulgar memurlarına teslim edileceği Fethi Bey tarafından kabul edilmiş ve bu hususun uygun olup olmadığı bildirilmesi istenmişti⁸⁶.

4. Türk-Bulgar Hudut Mukavelesinin Maddeleri ve Antlaşmanın İmzalanması

Fethi Bey 2 Eylül 1915 tarihli Enver Paşa'ya gönderdiği 427 numaralı raporunda, Türk-Bulgar Hudut Mukavelesi'nin maddeleri bildirilmiştir.

Birinci madde: Hududa dair olup 1 Eylül tarihli telgraf ile tarif edilen huduttan farklı olarak Tatarköy'den (Konstantinov) başlayan hudut Çiftlik Köşk'e kadar Doğancı'yı takip edecektir. Buradan 130 rakımlı tepenin zirvesine kadar gelerek oradan hatt-ı müstakim üzerinden garba doğru döner ve Hacı Köy ve Sövgün mevkiilerinin altından geçerek 253 rakımlı tepenin zirvesine vâsıl olur. Paşa mahalli ve Üsküdar Bulgaristan'a terk edilecek ve Doğancı Üsküdar arasındaki hatt-ı icimâi Doğancı'yı Türkiye'de bırakmak üzere Meriç nehrinin sol sahil şimalinde iki kilometre kadar takip eder. Bu noktadan itibaren Karaağaç yazısıyla C harfine kadar hudut tahdid-i hudut komisyonu tarafından asgari bir buçuk kilometre azami iki kilometre mesafe tahliye olunacaktır. Buradan Karaağaç'a ulaşan hat Demirtaş'a kadar devam ederek yeniden Meriç Nehri'ni keserek sol sahile ulaşacaktır. Bu noktadan itibaren en fazla iki kilometre arazi yeniden sol sahili takiben denize ulaşacaktır ve ikinci maddede mezkûr kavâid mucibince tahdid-i hudut komisyonu tarafından tayin olunacaktır.

İkinci madde: Biri Alman birisi Avusturya diğeri İsveçli olmak üzere üç askeri üyeden oluşun bir tahdid-i hudut komisyonu kurulacaktır. Bu komisyonun vazifesi coğrafi ve iktisadi konulara uygun olarak Meriç Nehrindeki hudutta en fazla iki kilometre nehirlerin sol sahilini takip etmek ve Enez mevkiini Türkiye'ye bırakmak üzere hududu temin etmektir. Bu komisyon görevini mukavele imzalandıktan on beş gün sonra ve mümkün mertebe hızlı olarak görevini sona erdirecektir.

Üçüncü madde: Tren yoluna dair olup, mukavele imzalandıktan beş sene müddetle Osmanlı Devleti bu hattı kullanabilecektir.

Dördüncü madde: Şark Şimendifer Kumpanyası'nın Bulgaristan'a devredileceğine dairdir.

Beşinci madde: Bu madde Bulgar tarafından teklif olunmuştur. Bulgaristan kendi arazilerinde kazacakları bir kanal için, Meriç sınır hattı oluşturuluncaya kadar Bulgar Hükümeti Meriç Nehri'nden istifade edebilecektir.

Altıncı madde: Terk edilen arazideki halk iki memleket arasında yürürlükte olan antlaşmadaki hukuktan faydalanacaktır.

Yedinci madde: Bu mukavele tasdik tarihinden itibaren geçerlidir. Mukavelenin onaylanmasına yetkili kişilerin Sofya'da imza tarihinden sekiz gün sonra yürürlüğe girecektir.

Ayrıca gerek mukavelenin uygulanması gerekse Osmanlı Devleti'nin tren yolundan istifadesi gibi konulara dair bir ek oluşturulacaktır. Bu ekte Dimetoka 10 Eylül 1915'te yani mukavelenin imzalandığı tarihten on beş gün sonra Edirne Valisi ve Dimetoka Kumandanı tarafından Bulgaristan'ın Hasköy ve Dedeağaç Kumandanlığından oluşundan bir komisyona teslim edilecek ve arazi terki hakkında resmi bir tutanak düzenlenmesi ile tahdid-i hudud komisyonu vazifeye başlayacaktır. 25 Eylül'de tren yolu Bulgar memurları tarafından teslim edilecektir. 30 Eylül'den itibaren hudut

⁸⁵BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 69, 1 Eylül 1915, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

⁸⁶BOA, HR. SFR. 04.260/62, 68, 2 Eylül 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

komisyonunun belirlediği arazi Türk memurları tarafından tahliyesi ve Bulgar memurları tarafından teslimi bir an evvel gerçekleştirilecektir⁸⁷.

Diğer taraftan bu rapor Enver Paşa ile birlikte Hariciye Nezaretine de gönderilmişti. Nitekim bu maddelerde düzenlenmesi veya ilave edilmesi gereken hususlar varsa bunların Fethi Bey'e bildirilmesi istenmekteydi. Bununla birlikte bütün bu tarihler Bulgar Hükümeti'nin Almanya ve Avusturya-Macaristan ile imzalayacağı ittifak anlaşmasına göre tertip edilmişti. Bu mukavele imzalanır imzalanmaz Türkiye-Bulgaristan arasındaki mukavele de bir an evvel imzalanacaktı⁸⁸.

Ayrıca Fethi Bey 3 Eylül ve 428 numaralı tahrirâtı ile dünkü tarihle gönderdiği raporundaki tarihleri belirten yeni bir rapor göndermişti. Buna göre tren yolunun Bulgar memurlarına teslim olunacağı 25 Eylül, Alman ordusunun Sırbistan'a karşı harekete geçeceği güne denk geldiğini ve arazinin Bulgarlar tarafına teslim edileceği 30 Eylül günü de Bulgaristan'ın Sırbistan'a karşı harekete edeceği gün olduğu belirtilmişti. Dimetoka'nın teslim edileceği 10 Eylül günü de Bulgaristan'ın seferberlikten birkaç gün önce olacağı yine aynı tahrirâtla yazılmıştı⁸⁹.

Nihayet Enver Paşa gerek hudut gerekse tren yolunun teslimi hakkındaki Fethi Bey'in 2 Eylül tarihli tahrirâtını kabul ettiğini bildirerek itirafnamenin derhal imzalanmasını yazmıştır⁹⁰. Nitekim Fethi Bey'in 7 Eylül 1915 ve 423 numara ile Said Halim Paşa'ya göndermiş olduğu tahrirâtında Türk-Bulgar Hudut Mukavelesi'nin⁹¹ [6 Eylül 1915] Avusturya ve Alman Sefirleri huzurunda, Fethi Bey ve Radoslavof tarafından imzalandığı bildirilmişti. Bununla birlikte Almanya, Avusturya ve Bulgaristan Sefirleri arasında da bir İttifak ve Muavenet Antlaşması imzalanmıştır. Aynı zamanda Alman Karargâh-ı Umumisinde Almanya, Avusturya ve Bulgaristan arasında bir askeri antlaşma imzalanmıştır. Metni gizli tutulan mukavelelerin maddeleri Bulgaristan'ın Sırbistan aleyhine harbe girmesine⁹² karşılık Makedonya'dan bir kısım arazi ile birlikte Sırbistan'dan Morava Nehrine kadar olan arazinin Bulgaristan'a verilmesi ile ilgili olduğu teyit edilmişti. Ayrıca askeri mukavele gereğince 28 Eylül'den itibaren Bulgar ordusunun Sırbistan'a karşı harekât için Alman Genelkurmayı'nın emrine hazır olması şartı da bulunmaktadır⁹³.

Bu anlaşmadan sonra Bulgaristan 12 Ekim 1915 tarihinde Sırbistan'a savaş ilan etti. Böylece iki ateş arasında kalan Sırbistan, daha sonra da İtilaf Devletleri yanında savaşa giren Romanya yenilmiş ve Balkanlardan geçen Berlin-Viyana-İstanbul bağlantısı kurulmuştur. Bulgaristan'ın savaşa girmesi ve Osmanlı Devleti'nin de kuvvet sevk etmesi ile 1916 yılında Galiciya'da Rus orduları durdurulmuş, Romanya ateşkes imzalamaya mecbur kalmıştır. Berlin-Viyana-İstanbul bağlantısının kurulmasından sonra Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan Osmanlı Devleti'ne güvenli bir şekilde askeri yardımlar gelmeye başlamıştır⁹⁴.

Sonuç

Bulgaristan'ın I. Dünya Savaşı'nda tarafını belirlemede, yani iki muharip taraftan hangisine yöneleceği meselesinde esas noktayı, Makedonya'daki menfaatleri belirlemektedir. İki muharip taraftan hangisi Bulgaristan'ın Makedonya'daki menfaatlerini temin ederse, Bulgaristan o taraf lehine harbe girme niyetinde idi.

II. Balkan Savaşı ile Bulgaristan'ın topraklarının çoğu Yunanistan, Sırbistan ve Romanya'nın eline geçmişti ve bu devletler İtilaf Devletleri'ne meyilli idi. İtilaf Devletleri Bulgaristan'ı kendi tarafına çekebilmek için Yunanistan, Sırbistan ve Romanya'dan toprak alıp Bulgaristan'a vermek

⁸⁷BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 72, 2 Eylül 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁸⁸BOA, HR. SFR. 04.260/62, 73, 3 Eylül 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁸⁹BOA, HR. SFR. 04. 260/62, 74, 3 Eylül 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

⁹⁰BOA, HR. SFR. 04.260/62, 75, 3 Eylül 1915, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sofya Sefiri Fethi Bey'e.

⁹¹Türk-Bulgar Hudut Mukavelesi hakkında ayrıca bkz. Angel Dobrav, "1915 Yılında Bulgar-Türk Sınırının Düzeltilmesi", *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Bulgar İlişkileri*, ATASE Yay. Ankara, 2005. Ali Ata Yiğit, "Çanakkale Savaşlarının Ortaya Çıkardığı Stratejik Bir Zorunluluk: Osmanlı-Bulgar Hudut Tashihi Antlaşması", *Bilig*, S. 63 (2012).

⁹²Bulgaristan'ın I. Dünya Savaşı'na girişini, Fethi Bey 9 Ekim 1915 tarihli ve 468 numaralı tahrirâtında Hariciye Nezaretine bildirmiştir. Bu rapora göre, Bulgaristan Hükümeti İttifak Devletleri ile yapmış olduğu anlaşma gereği Sırbistan'a saldırmak üzere hazırlıklarını tamamladığını ve Sırbistan'a karşı hücum edeceği yazılmıştı. *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2013s 231.

⁹³BOA, HR. SFR. 04.260/62, 81, 7 Eylül 1915, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya.

⁹⁴Sarıay, "Savaşın İttifaka: I. Dünya Savaşı'nda Türk-Bulgar İlişkileri" s. 269.

zorunda idi. Aynı zamanda Avusturya-Sırbistan ihtilafı başladığı zaman Sırbistan ve Bulgaristan arasındaki husumet devam ediyordu. Bulgaristan bu husumetin kalkması için Sırbistan'ın adım atmasını bekliyordu. Ancak Sırbistan, Bulgaristan ile doğrudan doğruya müzakere girmekten kaçınmış ve bütün dikkatini Avusturya-Macaristan üzerine toplamıştı. İtilaf Devletleri, Sırbistan ile Bulgaristan arasındaki bu gerginliği gidermek için teşebbüste bulunmuşsa da Sırbistan, Bulgaristan lehine arazi terk etmeye razı olmamıştı. Nitekim bu şartlar dairesinde İtilaf Devletleri'nin Bulgaristan'ı kazanması oldukça zordu.

Bulgaristan, Bükreş Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti ile iyi münasebette bulunmanın Bulgar milli politikasına uygun olduğunu ve Makedonya'daki menfaatlerini Osmanlı Devleti ve İttifak Devletleri ile beraber hareket ederek elde edebileceğini düşünmektedir. Ancak Bulgar Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin, ittifak teşebbüslerine rağmen savaşa girmekte acele etmemiş, en uygun koşulları temin edene kadar tarafsızlığını sürdürmüştür.

Bulgar Hükümeti, bu buhrandan savaşa dahil olmadan, tarafsızlığını kullanarak milli hedeflerine ulaşmak istemektedir. Öyle ki bütün muhalif partiler, gazetelere bir beyanname vererek, Bulgaristan'ın hem tarafsız kalması hem de bu tarafsızlık karşısında bazı tavizler elde etmek üzere Rusya ile müzakerelere girişmesi gerektiğini savunmuşlardı. Muhalif fırkaların bu tür yollara başvurmalarının nedeni, Bulgar Hükümeti'nin Almanya ve Avusturya hükümetleriyle sürdürdüğü siyasete karşı, Rusya lehine bir kamuoyu oluşturmak ve hükümetin siyasetini değiştirmesi için millet tarafından bir baskı oluşturmaktır.

Bulgar Hükümeti, tarafsızlığından daha çok Osmanlı Devleti'nin faydalandığını iddia etmiş ve tarafsızlığına karşılık, Midye-Enez hattının kendisine verilmesini istemiştir. Bulgaristan'ın maksadı, böyle bir teklif ile müzakereye girerek, hissiyata göre Meriç hattını elde etmeye çalışmaktır. Nitekim gerek İtilaf Devletleri'nin teklifleri gerekse Rusya yanlısı gazeteler vasıtasıyla Bulgar Hükümeti'nin Osmanlı aleyhine tahrik edildiği bu dönemde, Bulgaristan'ın isteklerini reddetmek Osmanlı Devleti için oldukça güçtü.

Osmanlı Hükümeti, Edirne'nin müdafaasını gerektiren arazi kendisinde kalmak üzere Bulgaristan ile yeni bir sınır hattının oluşturulmasına razı olmuştur. Osmanlı Devleti bu fedakârlığına karşılık, Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey vasıtasıyla, Bulgaristan'dan, Osmanlı mühimmatını geçirmesi, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifak etmesi ve harbe girmesini istemiştir. Ancak Bulgaristan, sadece Osmanlı mühimmatının geçirilmesine razı olmuş ve diğer şartların şimdilik mevzubahis edilmeyeceğini Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. Bununla birlikte İtilaf Devletleri'nin Bulgaristan'a karşı takip ettiği siyaset, Bulgaristan'ın taleplerini arttırmasına sebep olmuştur. Zira İtilaf Devletleri, Boğazları zorlamak suretiyle Yunanistan, Romanya ve hatta Bulgaristan'ı Osmanlı Devleti ve müttefikleri aleyhine tahrik etmektedir.

Nitekim Çanakkale Boğazı'nın İtilaf Devletleri tarafından bombalanması, Balkanlardaki dengeyi değiştireceği gibi, bu halin gerçekleşmesi halinde, Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti, Romanya ve Sırbistan'ın da Avusturya-Macaristan üzerine yürüme tehlikesi vardı. Osmanlı Devleti'nin Çanakkale'deki başarısı, Bulgaristan'da iyi bir etki bıraksa da İtilaf Devletleri'nin devam eden taarruzları, Bulgar kamuoyunu gittikçe Osmanlı Devleti aleyhine çevirmektedir. Ayrıca İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Boğazına taarruza başlamaları üzerinden birkaç ay geçmesine rağmen, İttifak Devletleri, Balkanlarda olası tehlikeye karşı hiçbir tedbir almamışlardı. İtilaf Devletleri'nin bu taarruzlara devam etmesi yalnız İstanbul'u tehdit etmekle kalmayıp, aynı zamanda Balkan milletlerinde İttifak Devletleri aleyhine bir etki bırakacağından, bu tehlikeye karşı bir önlem alınması elzemdi. İtilaf Devletleri'nin Balkan milletlerini, İttifak Devletleri aleyhine harbe girmeye ikna etmeden önce, Sırbistan üzerine askerî harekât düzenlemek suretiyle, bu tehlikenin önü alınabilirdi. Zira Sırbistan'ın bertaraf edilmesi ile Berlin-Viyana-İstanbul bağlantısı kurulacak, Avusturya-Macaristan Sırbistan'daki kuvvetlerini Rusya'ya karşı kullanabilecek ve Sırbistan'ın bertaraf edilmesi ile Romanya baskı altında tutulabilecekti.

Nitekim Bulgar Hükümeti, I. Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri tarafında girmesine karşılık, Osmanlı Devleti'nden Midye-Enez hattı ile birlikte Kırkkilise'nin de kendisine bırakılmasını istemiştir. Bulgar kamuoyunu ve muhalifleri ikna etmek için Kırkkilise'yi elde etmeyi bizzat Kral Ferdinand istemiştir. Bu talep ile aşırı ileri giden Bulgaristan, ilk müzakereye başladığında böyle bir maksadı yoktu. Her ne kadar Bulgaristan, Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmek istiyorsa da sınırın Bulgaristan lehine düzenlenmesi oldukça zordu. Zira Balkan Savaşları neticesinde Osmanlı Devleti'nin elinde, ancak İstanbul'un müdafaası ve emniyeti için gerekli olan mıntıka kalmıştı.

Osmanlı Hükümeti'nin asıl anlamak istediği, Bulgaristan savaşa girmeye karar vermiş mi yoksa vakit kazanmak mı istiyordu. Osmanlı Hükümeti, Bulgaristan'ın İtilaf Devletleri lehine harbe girme ihtimali varsa, bu halde Kırkkilise'yi de vererek Bulgaristan'ı Osmanlı lehine harbe sokma taraftarıydı. Ancak Osmanlı Devleti ilk önce Halil Bey'in önceki teklifinde ısrar ederek, o müzakere de kesilirse o zaman Kırkkiliseyi'yi terk etmek düşüncesinde idi.

Gelecekte iki tarafın dostluğunu temin etmek için Kırkkilise'nin dahil olduğu bir müzakerenin neticeye ulaşması güçtü. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin Kırkkilise'yi terk etmeme konusunda yaptığı ısrar üzerine, Başbakan Radoslavof, Kral Ferdinand ile bu konuda göreceğini ve Kral nezdinde Osmanlı Devleti'nin menfaatini savunacağını vaat etmişti. Radoslavof, İstanbul'a müzakerede bulunmak üzere gönderilen Naum Tyufekchiev vasıtasıyla, Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Kral Ferdinand'ın Kırkkilise'den vazgeçtiğini bildirmişti. Nitekim bundan sonra Bulgaristan ile yapılan müzakereler, Osmanlı Devleti'nin istediği yolda, yani Midye-Enez hattı üzerinden sürdürülmüş ve 6 Eylül 1915 tarihinde Osmanlı-Bulgar Hudut Tashihi Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Türk-Bulgar sınırı Bulgaristan lehine yeniden düzenlenmiş ve Dimetoka Bulgaristan'a bırakılmıştır. Dimetoka'yı Bulgaristan'a bırakan Osmanlı-Bulgar Hudut Tashihi Antlaşması, aynı zamanda Bulgaristan'ın Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifakını da sağladı. Böylece Bulgaristan'ın savaşa İttifak Devletleri safında dahil olması ile Sırbistan'dan geçen yol denetim altına alındı ve Berlin-Viyana-İstanbul bağlantısı kuruldu.

BİBLİYOGRAFYA

1- Arşiv Kaynakları

HR. SYS. (Hariciye Nezareti Siyasi Kısım)

BOA, HR. SYS. 2401/15, 1.

HR. SFR. 04. (Hariciye Nezareti Sofya Sefareti)

BOA.HR. SFR. 04. 260/62, 12-13-15-16-17-18-22-23-24-28-29-30-31-32-33-34-36-40-44-50-52-55-57-60-63-64-65-66-69-70-72-73-74-75-81.

BOA.HR. SFR. 04.281/69, 1-2.

BOA. HR. SFR. 04.281/73, 2.

BOA.HR. SFR. 04.404/39, 2 .

BOA.HR. SFR. 04. 877/83, 1-2-3-4.

BOA.HR. SFR. 04.260/62, 68.

2. Telif ve Tetkik Eserler

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 2, K. IV, TTK Yay., Ankara 1991.

DELİORMAN, Altan, *Mustafa Kemal Balkanlarda*, 2. Baskı, Bayrak Basım/Yayımlar/Tanıtım, İstanbul 2009.

ERYAMAN, Ayşe, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ı Müttefik Olarak Kendi Safına Çekme Girişimleri", *Savaş Araştırmaları Uluslararası Kongresi, Bildiriler Kitabı*, Çanakkale, 2015, s. 93- 119.

HOWARD, Harry, *Türkiye'nin Taksimi Bir Diplomasi Tarihi (1912-1923)*, Çev. Salih Sabit Togay, TTK Yay., Ankara 2018.

HRISTOFF, A. *Büyük harbe Tarihi Bir Bakış ve Bulgaristan'ın Harbe İştiraki*, Çev. M. Murat, İstanbul Askeri Matbaa, 1932.

ERYAMAN, Ayşe, *Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Türk-Bulgar İlişkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, "Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci", *Erdem*, C: 11, S31, Mayıs 1999, s.139-153.

NARİNÇ, Ökkeş, *Bulgar Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşında Bulgaristan ve Türk Bulgar İlişkileri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2020.

ÖZKAN, Ayşe, *Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na Sırp (1878-1918)*, IQ Kültür Yayıncılık, İstanbul 2013.

SANCAKTAR, Fatih, “Ali Fethi (Okyar) Bey’in Bulgaristan Sefirliği Dönemindeki Faaliyetleri (Ekim 1913-Aralık 1917)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27/81 (2011), 577-602.

SARINAY, Yusuf, “Savaşın İttifaka: I. Dünya Savaşı’nda Türk-Bulgar İlişkileri, *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

TETİK, Ahmet, *Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal’in Raporları (Kasım 1913-Kasım 1914)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.

TURAN, Ömer, “Balkan Savaşlarından Kurtuluş Savaşı’na Kadar Uzanan Süreçte Türk-Bulgar İlişkileri (1912-1920)”, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Bulgar Askerî-Siyasi İlişkileri*, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

Cilt/Vol.: 1-Sayı/Issue: 1
Haziran 2023/June 2023

Başvuru/Submitted: 1 Haziran/June 2023
Kabul/accepted: 16 Haziran/June 2023

<https://tarihtetkikleri.com>

DOI Number: 10.5281/zenodo.8048500

Araştırma Makalesi

Altı ayda bir yayınlanan hakemli, tarih dergisi
A refereed history journal published every six months

Askerî Tarih Belgelerine Göre Van'da Ermeni İsyanı Günlüğü*

Güzin ÇAYKIRAN**

Özet

Van, coğrafi konumu itibarıyla İran'a sınır ve kuzeyden Rusya'ya yakın bir vilayetti. Ayrıca vilayet merkezi, Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu yerleşim yerlerinden biriydi. Dolayısıyla coğrafi konum ve nüfus faktörü Ermenilerin Van'da kolayca teşkilatlanmasına olanak tanımıştı. Bunun bir sonucu olarak da Osmanlı topraklarında Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman vilayet dâhilinde bulunan Ermeniler topyekûn isyan etmişti. İsyan ilk olarak Aralık 1914'te Van'ın çeşitli bölgelerinde başlamış ve çevreden Van şehrine doğru yayılmıştı. Nitekim Van'da 20 Nisan 1915'de Ermeniler, Müslüman mahallelerine ateş açarak isyanı başlatmışlardı. Ermenilerle Osmanlı birlikleri arasında 26 gün şiddetli müsademeler olmuştu. Bu müsademeler sırasında Müslümanların birçoğu katledilmişti. Arşiv belgelerine göre 17 Mayıs 1915'te Ermenilerin Van merkezde tatbik ettikleri bu katliamı tarih işitmemişti. 17 Mayıs'tan 18 Mayıs akşamına kadar Müslümanlara yönelik *sahne-i kıtal* devam etmiş ve Van'dan kaçamayan Müslümanların birçoğu baltalar ve testerelerle parça parça edilerek katledilmişti. Neticede 20 Mayıs 1915'te de Rus müfrezeleri Van'a girmişlerdi. İşgalle birlikte Van'dan yaklaşık 100.000 Müslüman da mülteci durumuna düşerek Bitlis istikametine göçe başlamıştı.

Çalışmada Ermenilerin Van şehrinde başlattıkları isyan, askerî tarih belgeleri (harp raporları) ışığında *gün gün* ele alınacak ve bu isyanın Müslümanlar ve Ermeniler üzerindeki etkileri ortaya konulacaktır. Çalışmanın ana kaynaklarını, Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi'ne ait belgeler, Ermenice kaynaklar ve literatürde yer alan çeşitli çalışmalar oluşturacak ve bu çalışmalar, mukayese yöntemiyle analiz edilerek çalışma ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Van Vilayeti, Ermeni Komiteleri, 1915 Van İsyanı, 24 Nisan 1915, Ermeni Sevk ve İskânı, 1915 Olayları.

The Armenian Revolt in Van: Insights from Military History Documents

Abstract

Due to its geographical location, Van was a province bordering Iran and in close proximity to Russia from the north. Additionally, the provincial centre had one of the highest Armenian populations among settlements. Consequently, the geographical location and population factor facilitated the easy organization of Armenians in Van. When the First World War broke out in the Ottoman lands, the Armenians in the province initiated a mass revolt. The rebellion initially started in various parts of Van in December 1914 and spread from the surrounding areas to the city of Van. On April 20, 1915, Armenians began the rebellion in Van by opening fire on Muslim neighbourhoods. Fierce battles between the Armenians and Ottoman troops lasted for 26 days. During these battles, numerous Muslims were massacred. According to archival documents, the massacre committed by Armenians in

* Bu çalışma, 26-27 Mayıs 2022 tarihlerinde, Türk Tarih Kurumu tarafından Van Yüzüncü Yıl Üniversitesinde düzenlenen "Van'da Katliam, Yıkım ve İşgal: Tehcire Giden Yol" adlı sempozyumda bildiri olarak sunulmuştur.

** Dr., Askerî Tarih Uzmanı; Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), guzincaykiran@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8524-8405.

the centre of Van on May 17, 1915, was unprecedented in history. From May 17 until the evening of May 18, the massacre of Muslims continued, and many Muslims who were unable to escape from Van were brutally slaughtered with axes and saws. Finally, on May 20, 1915, Russian detachments entered Van. As a result of the occupation, approximately 100,000 Muslims from Van became refugees and started migrating towards Bitlis.

In this study, the daily progression of the rebellion initiated by the Armenians in the city of Van will be examined, shedding light on military history documents (war reports), and the impact of this rebellion on both Muslims and Armenians will be revealed. The primary sources of the study will be the documents belonging to the Archives of the Ministry of National Defence Archives and Military History Department, Armenian documents, various studies in the literature, and these sources will be analyzed using a comparative method.

Keywords: Van Province, Armenian Committees, 1915 Van Rebellion, 24 April 1915, Armenian Relocation and Resettlement, 1915 Events.

Giriş

Van'da Ermenilerin ilk örgütü, Varak Manastırı'nda Hırimyan Hayrik(MıgırdiçKhrimyan)¹ tarafından 1872 yılında kurulan Birlik ve Kurtuluş Örgütü idi.“Ya hürriyet ya ölüm” sloganıyla faaliyet gösteren Birlik ve Kurtuluş, kısa sürede Van ve civarında yayılmıştı. Örgüt üyelerinden olan Karapet İzacanyan, Mayıs 1872'de Rus Kafkas Genel Valisi'ne bir mektup göndererek Ruslardan yardım talep etmiş ve Van'da Rus konsolosluğunun açılmasını istemişti. Aynı zamanda bu dönemde Varak Manastırı'nda çıkarılan Van Kartalı gazetesiyle de Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi bir propaganda yürütülmeye başlanmıştı.²1878'de ise bir grup Ermeni genç, “savunmasız Ermenileri, Türklere ve Kürtlere karşı korumak” adı altında Kara Haç Örgütü'nü kurmuştu.³

93 Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetiyle birlikte Van'da Ermeniler, İlericiler Birliği ve Silahtar Cemiyeti, Siyasal Kulüp gibi örgütler kurulmuştu. Bu örgütlerin teşkilatlanmasında Van'da Rus Konsolosu Ermeni asıllı Konstantin Gamsarakan ile Varak Manastırı'nda görevli Hrimyan Hayrik'in çabaları etkili olmuştu.⁴1885 yılında ise eğitimci Mıgırdiç Portukalyan tarafından Van'da Armenakan⁵ Komitesi kurulmuştu. Demokrat ve liberal olan komite,Taşnaklarla1896'da Van'da Ermeni isyanını örgütlemişti.⁶ Kafkas Ermenileri tarafından kurulan Devrimci Hınçak Komitesi, Doğu Anadolu, Rusya ve İran sınırında meskûn Ermenileri örgütleyerek bağımsız bir Ermeni devleti kurmayı amaçlamaktaydı.⁷ Aynı şekilde Taşnaksutyun Komitesi de bağımsız bir Ermeni devleti için halkı silahlandırarak devrimci eylemler gerçekleştirmişti.⁸ Ermeni yazar Hagopyan'a göre bu örgütler,baskıya karşı örgütlenen egemenlik teşkilatlarıydı.⁹ Osmanlı Devleti'nin doğusunda Van, bu

¹Hrimyan, 1858'de İstanbul'dan Van'a gelmiş, burada Varak Manastırı'na bir yatılı okul açmış ve İstanbul'da neşrettiği Van Kartalı'nı burada basmaya devam etmişti. Teodik Teodoros Lapçinciyan, *Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*, çev. S. Malhasyan ve A. İncidüzen, Bırzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 110.

² Dilek Akgümüş, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Ayaklanmaları” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, C 12, S. 23, 2013, s. 24.

³Kurucuları arasında Mıgırdiç Portukalyan da yer almaktadır. Jean-Louis Mattei, Mıgırdiç Portukalyan ve “Armenia”Gazetesi (Terörizmden Şüpheli İllümlüğe), *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 42, 2012, s. 53; Afşin Burak Umar, *Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) Kısa Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 33-34.

⁴ Önce İstanbul Ermeni Patriki daha sonra da Ecmiadzin Katogikosu olmuştur. Umar, *agt*, s. 25, 35.

⁵ Dikkat edilirse Armenakan Partisi, diğer Ermeni örgütlenmelerinden farklı olarak antik çağlarda Doğu Anadolu bölgesi için kullanılan Armenia ismini kullanmıştır. Partinin yayın organı olan Armenia gazetesinin Marsilya'da neşredilmeye başlandığı dikkate alınırsa Batı dünyasının bölgeyi Ermenilere atfetme çabasından etkilenmiş olabileceği değerlendirilmesini yapmak mümkündür.

⁶ Umar, *agt*, s. 36.

⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 431.

⁸ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara 1983, s.133.

⁹ Մ.Տ. Յակոբեան, *Թրքահայաստանի Կորուսումը [Türk Ermenistanı'nın Kaybı]*, Տպարան Սեփական, Երևան 1967, էջ 152; Güzin Çaykırın, *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)*, Hece Yayınları, Ankara, 2021, s. 57.

teşkilatların başlıca merkeziydi.¹⁰ Diğer bir deyişle “Ermenilik cereyanı ve komitacılık ruhunu anlamının en ziyade tetkik edilecek sahası Van vilâyeti” idi.¹¹

Sonuç olarak Ermenilerin Van'da bu şekilde örgütlenmesinin ana nedeni, anlaşılacağı üzere Van'ın İran ile sınır ve kuzeyden Rusya'ya yakın olması idi. Bu minvalde komiteci Ermeniler, İran sınırından Van'a kolayca silah ve mühimmat taşımak için üç yol belirlemişlerdi. Bu yolların başlangıç noktası Rusya ve İran toprakları, varış noktası ise Osmanlı topraklarıydı. Bu güzergâhlarda Ermeni komiteleri, silah ve mühimmat nakli yaptıkları gibi komitelerine eleman da temin edebilmişlerdi. Dolayısıyla bu yollarla Rus ve İran Ermenileri, Van Ermenileri ile irtibatlarını kolayca sağlamışlardı.¹²

Görüldüğü üzere 19. yüzyıldan itibaren Van, Ermeniler için bir örgütlenme merkezi olmuştur. Bunun bir sonucu olarak da Osmanlı Devleti'nin en müşkül zamanlarından biri olan Birinci Dünya Savaşı'nda devlete isyan etmişlerdir. 1914'te Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman Ermeni komiteleri, Erzurum'da VIII. Taşnak Kongresi'nde savaşın gidişatına göre Rusya'nın yanında yer alacaklarına dair bir karar almışlardı.¹³ Bu karar doğrultusunda da Taşnaksutyun Komitesi, Rusya'dan aldığı direktifler doğrultusunda Van'da Ermeni isyanını tertiplemek için kılavuz niteliği taşıyan Kişisel Savunma Talimatnamesi'ni yayınlamıştı.¹⁴ Bu kapsamda Ermeniler, Taşnaklı Aram Manukyan, ArşakVramyan ve İşhan¹⁵ önderliğinde Van ve çevresinde silahlanarak isyan hazırlığına başlamışlardı.¹⁶ Bu isyan hazırlığı, Rusların 1 Kasım 1914'te Doğu Cephesi (Kafkas Cephesi)'nden Osmanlı topraklarına taarruza başlamasıyla¹⁷ birlikte fiiliyata dökülmüş ve 20 Aralık 1914'te Ermeniler, Van'ın Karçikan (Reşadiye) ve Gevaş kazalarında genel bir isyan başlatmıştı.¹⁸ İsyân sonra daha da büyüyerek Şatak (Çatak), Havasor(Gürpınar), Tımar ve Erçek nahiyelerine yayılmıştı.¹⁹ Bu esnada 20 Aralık 1914'te ile Rus Çarı II. Nikolayile Ecmiadzin Katokigosu V. Kevork arasında bir görüşme gerçekleşmiş ve Çar, Katogikos'a hangi toprakları talep ettiklerini sormuştu.²⁰ Dolayısıyla isyanın başladığı dönemde meydana gelen bu görüşmenin Van'daki Ermeni isyanını tetiklemiş olabileceği değerlendirilebilir.

Çalışmada 1915 yılında Van'da Ermenilerin çıkarmış olduğu isyan ele alınmıştır. 1915'teki Van Ermeni isyanı hakkında çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak Van merkezde gerçekleşen isyan, *gün gün* askerî tarih raporları çerçevesinde kaleme alınmıştır. Böylece Doğu Cephesi'nde Ruslarla savaş halinde olan 3'üncü Osmanlı ordusunun Ermeni çeteleri karşısında yaşadığı müşkülâtın daha iyi anlaşılacağı değerlendirilmektedir. Çalışmanın başlıca ana kaynağını Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde tutulmuş askerî raporlar oluşturmaktadır. Ayrıca konu hakkında Ermeni kaynakları ve diğer çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Osmanlıca belgeler, isyanın daha iyi anlaşılabilmesi için mümkün olabildiği kadar günümüz Türkçesine çevrilerek kullanılmıştır. Çeviriler sırasında Van ve çevresinde gerçekleşen isyanda geçen kimi yer isimlerinin günümüz karşılığı bulunamamıştır. Bundan dolayı yer isimlerinin yanına soru işareti konulmuştur.

1.Van Ermeni İsyanı: 20 Nisan–17 Mayıs 1915

¹⁰ Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE) BDH-2820-69-2-54.

¹¹ Orhan Turan, “Van'da Bir İngiliz Konsolos Vekili: Bertram Dickson'ın Taşnak Cemiyeti Üzerine Değerlendirmeleri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 65, 2020, s. 137.

¹² Hasan Oktay, “Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü (1896-1915)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.5, (Bahar 2002), <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=301>, son erişim tarihi: 28.03.2021.

¹³ BDH-2811-26-28 (18 Eylül 1914); *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, c. 31/S.81, 1982, s. 61; Kemal Çiçek, “VIII. Taşnak Kongresi: Ermenilerin Karar Anı”, *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2014, s. 69.

¹⁴ Justin McCarthy, Esat Aslan, Cemalettin Taşkıran ve Ömer Turan, *1915 Van'da Ermeni İsyanı*, çev. Batuhan Yoğun, T&K Yayınları, İstanbul 2018, s. 198.

¹⁵ Mevlüt Yüksel, “Amerikan Board Misyonerlerinden Elizabeth Freeman Barrows Ussher'in Mektuplarında 1915 Van Ermeni İsyanı ve Osmanlı Kayıtları”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 67, 2020, s. 572-573.

¹⁶ BDH-528-2061-22-10.

¹⁷ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, c. 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s.101.

¹⁸ BDH-4-23A-5.

¹⁹ BDH-2820-69-3-1, 18, 33.

²⁰ Nejla Günay, “Rusya'nın Osmanlı ve İran Topraklarındaki Ermeniler ve Kürt Aşiretleriyle İlişkisi”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 56, 2017, s. 68.

1915 Nisan'ında Van'da takriben 10.000 isyancı Ermeni vardı.²¹ Bunların birçoğu asker firarisiydi ve muntazam bir şekilde teşkilatlanmışlardı.²² Bu isyancılar, Aram Manukyan tarafından organize olunmuştu.²³ Van'daki Osmanlı askerî varlığı ise toplamda 1.650 kişilik jandarma ve askerî birlikler idi. Görüldüğü üzere bu kuvvetler, Ermeni isyancıları karşısında oldukça yetersizdi. Çünkü bölgede bulunan 3'üncü Osmanlı ordusu, Ruslarla savaş halindeydi. Nitekim 20 Nisan 1915'te Ermeni isyanı başladı.²⁴

“20 Nisan 1915:Büyük bir kısmı asker firarisi olan ve organize bir şekilde hareket eden ihtilalciler, Müslüman mahallesinde ve karakollara ateş etmeye başladı. Hamitağa Kışlası kapısında bulunan komiteciler öldürüldü. Başkale-Havasar (Gürpınar)-Mamuratürreşad?[telgraf hattının]telleri kesildi.

20/21 Nisan 1915: Müsademe her tarafta şiddetlendi. Ermeni mahallesinden Hamitağa Kışlası altına kadar açılan dehlizlerden kışlanın altına yerleştirilen lağım²⁵ infilak ettirildi, yalnız kışlanın duvarlarının çatlamasına sebep oldu. Kışladaki müfreze orada barınamayarak²⁶ terke mecbur oldu. İhtilalciler kışlayı işgal etti.

21 Nisan 1915: Şehrin her tarafında ateş şiddetle devam ediyor, şehir dâhilindeki esas durum, kaza dâhilinde Müslümanlar toplu olarak bulunuyor ve kale nispeten şehre hâkim olduğundan ihtilalciler burayı ele geçirmeye çalışıyor. Kaleye sahip olmak üzere komitecilerden seçilmiş 800 Ermeni kaleye hücum etti fakat hücum, kale önünde eridi. Şehrin, Bağlar kısmında bulunan Ermeniler ise oralardaki Müslümanlara nispeten toplu olduklarından o taraftaki Müslüman hanelerine taarruz ediliyor. Yürümekle muvaffak oldukları Müslüman hanelerini sakiniyle imha ediyorlar. Ayrıca şehrin dışındaki yolların dışarıdan gelecek müfrezelerin girişine mani olmak üzere gerekli görülen yerleri ihtilalciler tarafından tahkim edildiği görülüyor.

21/22 Nisan 1915: İhtilalciler bombalarla Müslüman hanelerini, Düyûn-ı Umûmiyye, Posta, Rejive birçok Osmanlı dairesini yakıp tahrip ettiler. Havasar tarafında yapılan takibatta bulunan jandarma müfrezelerinden 30 kişilik bir müfreze şehre girmeyi başardılar. Muradiye kazasıyla Tımar nahiyesi arasında bulunan Gürzot köyünde toplanan 700 ihtilalci Muradiye kaymakamı tarafından tepelendi. Erçek tarafındaki asilerle Muradiye ve Saray'a gelen müfrezeler arasında pek şiddetli müsademe devam ediyor. Bugün şehirde askerden 20 nefer şehit ve mecruh vardır.

22 Nisan 1915: Şehrin her tarafında ateş şiddetle devam ediyor. Hariçteki köylerden²⁷ ihtilalcilere sürekli olarak kuvvet takviyesi yapılıyor. İhtilalcilerin ellerinde bulunan silahların küçük çaplı Türk mavzeri, Rus mantellileri olduğu ve pek külliyetli bomba bulunduğu anlaşıldı. Sürekli devam eden müsademelerde pek ziyade cephaneye sarf ettiklerine nazaran ayrıca fişek imal etmekte oldukları da tahkim edildi. Kuvayı inzibatiye (jandarma kuvvetleri) arasında topçu neferi tefrik olunarak metruk toplardan istifade edilmeye başlandı. Bu suretle ihtilalcilerin taarruzu nispeten durdurulabildi. Saray'ın kuzeyindeki Akgiz? köyüne bir Rus süvari müfrezesi ilerledi. O taraftaki muharebe devam ediyor. İran/Kotur Boğazı'nın yanlarındaki yollardan kuvvetli bir düşman²⁸ müfrezesi ilerleyerek İran/Kotur'a giden her iki taraftan Ermeni çetelerinin dâhile sevki maksadının takip edildiği anlaşıldı. Kotur civarında bulunan 700 kişilik Türk Müfrezesi biraz geri çekildi.

23 Nisan 1915: Yukarı ve aşağı şehirde müsademe devam ediyor. İç şehirde kuvayı inzibatiye ihtilalcilerden birkaç hane zapt etti. Başkale'den 100 kişilik bir jandarma kuvveti merkeze geldi. Tımar nahiyesinden yakındaki müfreze ile merkeze gelmekte olan Muradiye kaymakamı, Kasmalı Gedigi'nde? içtima ile oraları işgal etmiş olan ihtilalciler karşısında ilerleyerek tevkif etti. Erçek

²¹ McCarthy vd., *age.*, s. 227.

²² BDH-2820-69-3-1; Çaykırın, *age.*, s. 139.

²³ Սերգեյ Վարդանյան, “Վանը Միջնադարից Մինչև XX. Դարի Սկիզբը [Ortaçağ'dan XX. Yüzyıla Kadar Van]”, *Պատմության և Գիտության Հանդես [Tarih-Filoloji Dergisi]*, 3, 2010, էջ 30; McCarthy vd., *age.*, s. 220.

²⁴ BDH-528-2061-23-10; BDH-528-2061-23-11; Çaykırın, *age.*, s. 139.

²⁵ Yer altında açılmış üstü örtülü yol, hendek, tünel.

²⁶ BDH-528-2061-23-11.

²⁷ BDH-528-2061-23-12.

²⁸ Raporlarda geçen düşman ifadesi Ermeniler için değil, Ruslar için kullanılmıştır.

nahiyesinde Müslüman köylerine taarruz eden asilerden bir kısmı uzaklaştırıldı. İran dâhilinde bulunan Ermeni çetelerinin Van'a geçmek üzere hududun her tarafını tazyik ettikleri görüldü.²⁹

24 Nisan 1915:Şehrin her tarafında müsademe devam ediyor. Van-Saray yolu üzerinde ve Van'a yakın Hoş Gediği'nde? yolu kesen asiler, Saray'dan ve Van'dan sevk olunan müfrezelerle dağıtıldı. Havasor tarafından baskı gören komiteciler, Şatak civarında toplanarak hâkim mıntıkaları işgal ve tahkim ederek merkez kasabayı tahdit etmekte oldukları ve o tarafın tehlikeye düştüğü anlaşıldı. Hizan'dan KarkarDeresi ile Gevaş'a gönderilen müfreze, Hududyis? ve Tap?köyleri önünde 100 kadar Ermeni ihtilalcisinin ateşine maruz kaldı. Neticede müsademede ihtilalciler tepelendi.

26/27 Nisan 1915:Şehir de müsademe devam ediyor. Kuvayı inzibatiye birkaç haneyi ihtilalcilerden zapt etti. Zapt olunan hanelerden birçok maktuller görüldü. Maktuller teşhis edilemedi. Şapkalarına ve elbiselerine göre Rusya'dan geldikleri anlaşıldı. Van'ın binaları kerpiçten yapıldığı için top delip geçiyor. Evin dış kısmı harap olunca alt kısmında mazgallar açılarak müdafaa ediliyor. Kuvayı inzibatiyede cephaneye pek az kaldı. Gönderilen cephaneye henüz varmadı. Bundan dolayı asiler toplandıkları yukarı mahalleye Ereğ Dağı önlerinde kazdıkları siperlere hücum ediliyor. Havasor taraflarından gelerek şehre girmeye teşebbüs eden ihtilalcilerden bir kısmı NurgühGediği'nde? kuşatılarak 24 saat zarfında meydana gelen³⁰ müsademede 49'u maktul olarak ele geçirildi. Diğerleri firara muvaffak oldu. Kotur Deresi'nde ilerlemekte olan çoğunluğu süvari 1.500 kişilik düşman müfrezesi karşısında bulunan müfrezemiz iki günlük muharebeden sonra Razi Boğazı'na?çekildi.Erçek nahiyesinde takipte bulunan müfreze, Kotur müfrezesini takviyeye gönderildi. Hududun Karadere mevkiinden dâhile girmeye teşebbüs eden 50 atlıdan ibaret Ermeni çetesinden 3'ü telef edilerek uzaklaştırıldı.³¹

28/29 Nisan 1915: Bir iki gün iç şehirde uğraşıldı. Ereğ Dağı tarafında bulunan asiler kuşatılmaya çalışılıyor. Şehir dâhilinde şimdiki kadar meydana gelen müsademe de 173 yaralı ve 60 şehit vardır. Bitlis'ten ve Gevaş'tan sevk edilen müfrezeler Gevaş'ın Narik (Yemişlik), Pagan (Bağlama) ve civar köylerinde bulunan asilerle müsademe etmiş ihtilalcilerin elebaşlarındansekizi ölü olarak ele geçirildi. Pervari'den Özüm yoluyla Müküs (Bahçesaray) nahiyesine sevk edilmiş müfreze Özümlilerin ateşine maruz kalmış menâat-i mevkiyesi (arazi sarplığı) hasebiyle sığınak olan Özüm'i işgal eylemiştir. Kotur Deresi'nden ilerleyen düşman, taarruzuna devam etti. Ermeni çetelerini dâhile sevk ettikten sonra dönüş yaptı. Bu çeteleri takip³² etmek üzere Kotur'dan takip müfrezeleri gönderildi. Muradiye'den Tımar nahiyesine gönderilen müfreze, 150 kadar isyancıyı tepeleyerek Van'a dört saat mesafeye yaklaştı. İran'da hücum eden Rus kuvvetine karşı Musul üzerinden İran'a sevk edilen 1'inci Kuvayı Seferiye Dilman'a ulaştı. Ruslar Silloköyü? Doğusunda ki tepeleri tahkim ediyor. Bir kısım kuvvetinde Hantahtı mıntikasına ilerlediği anlaşıyor.

30 Nisan/1 Mayıs 1915:Şehirde müsademe devam ediyor. Asilerin havaya uçurduğu iki hanede Türk efradı vaktiyle çıkarılmış olduğundan hiçbir hasara neden olmadı. Yalnız lağım bulmak üzere uğraşan nefer şehit oldu. Birkaç hane daha işgal edildi. Şehrin doğusunda ve yakınında Sinike Köyü? işgal edildi. Van-Bitlis Caddesi üzerinde bazı hâkim noktayı işgal ederek Van'a ulaşımı kesmeye çalışan asiler uzaklaştırıldı. Ereğ Dağı'nın kuzeyindeki dereye toplanan asiler üzerine giden müfreze, asilerden ancak 20'sini ölü ele geçirebildi. Yağmur ve kar müfrezenin hareketine engel oldu.

2/3 Mayıs 1915:Şehirde ateş devam ediyor. Yukarı mahalledeki ihtilalciler dağıtıldı. Sinike köyüne ilerleyen Türk müfrezesi 15 haneyi işgal etti. Haçboğan mahallesinde meydana gelen taarruzda mevki ele geçirildi. Neticede 23 şehit 27 yaralı verildi. Gevaş kazası köylerinde müsademe devam ediyor. Şatak'a gönderilen müfrezenin Vaviran (Çeper Dağı)Dağı'nda³³ müstahkem mevkilere yerleşmiş olan asilerle meydana gelen taarruzda başarılı olarak mevzii zapt ve 41 ihtilalcı ölü ele geçirilerek Şatak (Çatak)'a girdi.

4/5 Mayıs 1915:Şehirde ehemmiyetsiz derecede müsademe devam etti. Bağlar civarında pek şiddetli oldu. Neticede birkaç hane işgal edildi. 19 şehit ve 23 yaralı vardır. Havasor nahiyesinin

²⁹BDH-528-2061-23-13.

³⁰BDH-528-2061-23-14.

³¹BDH-2820-69-3-64(65).

³²BDH-528-2061-23-15.

³³BDH-528-2061-23-16.

Kos köyünde? bulunduğu haber alınan 42 kişilik bir Ermeni çetesini müfrezeler tarafından kuşatılarak 30'u ölü elde edildi. Muradiye kazasının Gürzot Köyü kilisesine taarruz eden asiler müfrezeler tarafından kuşatıldı. Üç gün devam eden müsademede asiler kaçıyor, 14'ü kurtuluyor. Kalanı tepeleniyor. Müfrezeden iki şehit, 14 yaralı vardır.

6/7/8/9 Mayıs 1915:Şehirde müsademe devam ediyor. 1'inci Kuvayı Seferiye ve Seyyar Jandarma Tümeni Hantahtı'ndan doğuya uzanan sırtları tahkim ediyor. İran/Hoy güneyindeki Rus kuvvetleri ilerliyor. Muradiye istikametinden Ermeni çetelerini takviye eden Rus müfrezeleri Hoy'a ilerliyor. Karadere'den hududa ilerleyen Ermeni çeteleri kuvvetli Rus müfrezeleri tarafından himaye edilmektedir. Diyadin tarafından dolaşan Ermeni çeteleri, Rusların himayesi altında Erciş istikametinde dâhile sarkmış ilerliyor.³⁴Van kasabası civarında Şuşati? Ve Kobati? köylerinden uzaklaştırılıp Yedikilise (Bakraçlı köyü) mevkiinde mühimmat toplayan asilerden 22'si öldürülmüş, kalanı Erek Dağı etrafında kaybolmuştur. Dâhille alakası kesilen bu asiler takip edilmektedir. Kilise içindeki bombalar ateş aldığından kilisenin bir kısmı asilerle havaya uçmuştur. Erzurum'dan gönderilen Erzurum, Erzincan Seyyar Jandarma taburlarıyla cebel takımı Van'a ulaştı.

10/11/12 Mayıs 1915:İç şehirde, Bağlar mevkiinde ve Erek mevkiinde müsademe devam ediyor. Şehirde güçlkle 11 hane zapt oldu, 15 şehit ve 45 yaralı verildi. Karadere'den hududa tecavüz eden düşman ilerliyor. Saray hududuna ilerleyen düşman Koçkan Ulya ve Suğla köylerini işgal etti. Kotur'dan ilerleyen düşman bir tabur piyade ve bir top ile Razi sırtlarına doğru ilerliyor. 1'inci Kuvayı Seferiye düşman karşısında Van Jandarma Tümenini terk ederek Becirga?-Gevaş-Başkale yolunu takiben 12 Mayıs 1915'te Van'a hareket etti. Zira Van'a Ruslar birkaç koldan yaklaşmakta ve asiler, Van'da onlara mukavemet etmekte idi.

13 Mayıs 1915: Van'ın durumu tehlikeye girdi. Tahliye mecburiyeti hasıl olmaktadır. Çete halinde Van merkez kasabasına giren Rus ve Ermeniler merkez kasabada halen mukavemet etmektedirler. Bugün hasta ve yaralılarla memur ve ahali ailelerinin bir kısmı bütün eşyalarını terk ederek 20 kayık Tatvan'a ve bir kısmı da Havasor istikametine sevk edildi.³⁵Gevaş yolunun temini için bir topla bir tabur piyade Van'dan Gevaş istikametine gönderilerek Şivegah? sırtlarını işgal etti. 150 süvariden ibaret bir bölükte Tımar nahiyesindeki Tamisli Gediği'ne? sevk edildi. Abaga(Çaldıran)'dan ilerleyen düşman müfrezesi Bargiri (Muradiye)'yi işgal etti. Gürşaman'dan ilerleyen üç tabur piyade iki bölük süvariden ibaret düşman müfrezesi ileri harekâta devam ediyor. Süvariler, Muradiye merkezine girmiş akşama doğru Bezirmahir(Bendimahi?) köprüsünü zapt ederek hattı ricatları *Geylan Haydaranlı* aşireti köylülerinden bir kısım halkın *pek feci bir katliama maruz kaldığını* tahkik etti. Karadere'den ilerleyip Koçkan'ı işgal eden düşman yalnız kendi kuvvetlerini ileri sürdü.

14 Mayıs 1915: Bugün şehirde asilerle hafif müsademe oldu. Bezirmahir köprüsünü işgal eden düşman süvarisi Van istikametinde caddeyi takip etmektedir. Dün gece Gürzot'u işgal eden düşman müfrezesi üçsaat sonraya kadar köyden hareket etmiştir.

15 Mayıs 1915:Şehirde müsademe şiddetlendi. Bağlarbaşı'nda asilerin işgal ettiği birkaç hane top ateşiyle tahrip edildi. Erek Dağı güneyinde Tut Deresi'nde? müfrezelerle 32 kişilik çete arasında meydana gelen müsademede çete tamamen imha edildi.³⁶Düşmanın iki tabur piyade iki bölük süvari Canik-Van caddesini takip etmektedir. Bugün akşama Canik civarına müteşebbisi maruzdur. Gürzot'tan ilerleyen bir tabur piyade ve bir bölük süvari saat 08:30 evvelde Derecik istikametine geçmiştir. Karadere'den Abaga'ya yönelen düşman müfrezesi Noşar (Sağmal köyü)'a geldi. Bu durum karşısında merkez vilayete müfrezelerin asiler karşısında durabilmesi mümkün olmadığından Hoşab istikametinden çekilmeye karar verdi.

16 Mayıs 1915:Düşman iki koldan Van'a yaklaşmaktadır. Çocuk, kadın, erkek, ihtiyar, malul binlerce Vanlı Müslüman karadan yaya olarak Hoşab istikametine yürüyüşe geçti. Van-Hoşab Caddesi bir feci hal aldı. Kucaklarda narin kolları arasında taşımaktan aciz kalan anneler namuslarını canavarlar elinden kurtarmak için ciğerlerini terke razı gösteriyor. Yürümekten bitap kalan ihtiyar, malul kadın ve erkek yol kenarında terki hayat ediyor. Irz ve namusunu her şeyini feda ederek çırıl çplak kaçmakta olan alıştıkları uzun bir seferin tevliid ettiği afetten ayakları

³⁴ BDH-528-2061-23-17.

³⁵ BDH-528-2061-23-18.

³⁶ BDH-528-2061-23-19.

şişmiş aç kızlar, çılgın sesli anneler, ümitsizlik içinde ihtiyarlar bu vahli bir hal almış facianın içinde yürümekten bitap kalmış parçalanmış, yarılmış ayaklarını artık sürüklemeye dermanı kalmamış yardım isteyen mecnun bakışlı çocuklar velhasıl ölüme doğru yürüyen³⁷ bu sebil beşerin maruz kaldığı felaket tasvir ve tasavvurun fevkindedir. Bu suretle çekilmeye karar veren Van dâhili müfrezesi Van hükümeti ve Müslümanlar, Gevaş yolunun temini için bir müfreze sevk ettikten sonra bütün kuvvetler 17 Mayıs 1915'te çekilmeye karar verdi. Düşman Havasor'da bulunan jandarma fırkasına mensup iki tabura taarruz etti. Kuvayı Seferiye kumandanı mezkûr taburlarının Çoh'a? çekilmesini emretti ise de büyük bir kısmı Gevar'a geldi.

17 Mayıs 1915:Müfrezeler, Van merkez kazasını tahliye etti. İhtilalciler, Rus taarruz kollarının Van'ı takviye ettiklerinden haberdar değillerdi. Bu hareketin bir plan olduğunu tahkik edemeyecekleri mevkiden kaçma maksadının Türkler tarafından takip edildiğini ihtilalciler bildiler, dönüşte büsbütün yersiz kalmaları için bütün Müslüman mahallesini yaktılar. Her tarafı bombalarla imha ve tahrip ettiler. Van'da kalmış olan bir kısım Müslüman aciz kadın ve erkek baltalarla testerelerle parça parça edildiler. Amerikan yetimhanesine iltica edenler bile faciadan ve şecaatten kendilerini kurtaramadılar. 17 Mayıs 1915'te Ermeniler, Van merkez kasabasında yaptıkları bu katliamı tarih işitmemiştir. 19 Mayıs 1915'akşama kadar bu katliam sahnesi devam etti. 20 Mayıs 1915'te Rus müfrezeleri Van'a dâhil oldu. Budan sonra çeteler hücum ederek³⁸ahalinin takibi ve imhası başladı. Kuvayı Seferiye pek uzun dolaşmalardan ve dağlardan Van Gölü güneyine gelebildi. Ermenilerin bu ihtilalinden Ruslar, pek büyük istifade ederek Muş Ovası'nı istila ve süvarileriyle Muş önüne kadar dayandılar. Diğer taraftan Van'ın güneyinden Bitlis Boğazı'na kadar ilerlediler. Dolayısıyla Ermeniler bu hareketlerle bir Türk kolordusunun perişan olmasına (...?)Van ve Bitlis gibi iki vilayetin istila edilmesine ve asıl 3'üncü Ordunun büyük bir kısmının gerisinde bulunan Rus kuvvetlerine karşı 3'üncü Orduyu pek uzun ve pek büyük harekât icrasına sebebiyet verdi ki Haziran(1915) ortasında başlayan sağ cenah harekâtı bunun sonucudur. Van Ermeni köylerinden bir kısmı hükümete itaat ederek bu harekati telin etti. Örneğin Van'ın yakınında İskele köyü sakini adına Heyet-i İhtiyariye'nin vilayete³⁹ gönderdiği mektup hükümetin itaatkâr halkına karşı tavır ve hareketiyle komiteye bağlı olmayan halkın almış olduğu duruma güzel bir örnektir."⁴⁰

Günlük raporlara göre 26 günlük şiddetli müsademelerden sonra 1.854 komiteci Ermeni ölmüştü. Osmanlı askerinin kaybı ise 140 şehit ve 282 yaralı idi. Ermeni yazar Martirosyan'a göre 70 yaralı, 58 Ermeni ölmüştü.⁴¹ Sahakyan'a göre ise350 Ermeni fedai ölmüş, Osmanlı askerinden de1.000 kadarı hayatını kaybetmişti.⁴²Yine raporlardan anlaşıldığına göre Osmanlı birlikleri tarafından Van, yeterince takviye edilememiştir. Zira birliklerin bir kısmı Rus kuvvetlerine karşı muharebe halinde bir kısmı da Gevaş, Şatak ve Tımar nahiyesine bağlı köylerde Ermeni isyanını bastırmakla meşguldür. Dolayısıyla bu durum Van merkezde güvenlik açısından bir zafiyet oluşturduğu gibi Osmanlı birliklerinin gücü de ikiye bölünmüştür.⁴³İsyan sırasında başka bölgelerden sevk edilen birlikler de zamanında Van'a ulaşamamıştır. Günlük raporlara dikkat edilirse isyanın ortalarına doğru Osmanlı birliklerinin bölgeye sevk edildiği anlaşılacaktır. Cephane yetersizdir. Ayrıca Ermeni komitecilerin birçoğu asker firarisi, ki bu durum isyancıların askerî tecrübeye sahip olması anlamına gelmektedir.

Nitekim birçoğu Osmanlı Ermenisi, Rus işgaline karşı yaşadıkları toprakları savunması gerekirken şehrin anahtarını Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Nikolay Yudenic'e teslim etmişlerdi. Böylece vilayetin idaresi de Ermeni Aram Manukyan'a verilmişti.⁴⁴ Fakat Temmuz

³⁷BDH-528-2061-23-20; Çaykırın, *age.*, s. 140-141.

³⁸BDH-528-2061-23-21.

³⁹BDH-528-2061-23-22.

⁴⁰ Başkumandanlık Vekâletine Van isyanı sonrası *Van İhtilali Ahiri* adıyla sunulan rapor. BDH-528-2061-23-23.

⁴¹Յ. ՏէրՄարտիրոսեան, *ՄեծԴէպքերըՎասպուրականում1914-1915Թուականներին [1914-1915 Yılları Arasında Van'da Büyük Olaylar]*, Արարատ, Երեւանի, 1917 <http://www.digilib.am/book/2100/2550/19999/Մեծ%20Դէպքերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին> , son erişim tarihi: 01.06.2023.

⁴² Ռ. Օ. Սահակյան, “ՎասպուրականիՀայությանԳոյամարտը 1915 Թվականին [1915'te Van'da Ermeni Mücadelesi]”, 1995. [http://hpj.asj-oa.am/5236/1/1995-1\(19\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/5236/1/1995-1(19).pdf) son erişim tarihi: 12.02.2020.

⁴³ Akgümüş, *agm.*, s. 30.

⁴⁴ՏէրՄարտիրոսեան [Ter Martirosyan], 1917, <http://digilib.aa.am/book/2100/2550/20052/Մեծ%20Դէպքերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին>, son erişim tarihi: 01.06.2023.

1915'te Rusların Van'dan çekilmeye⁴⁵ başlamasıyla birlikte Rus General Yudenic, Van ve çevresinde bulunan Ermenilerin Kafkasya'ya göç etmesi emrini vermişti. Bu minvalde Van ve çevresinden yaklaşık 150.000-200.000 Ermeni, Erivan başta olmak üzere Kafkasya'ya göç ettirilmişti. Bu göç sırasında hastalık ve açlıktan 50.000, Kürtlerin göç kabilelerine saldırmasından 40.000 Ermeni hayatını kaybetmişti.⁴⁶ Ayrıca Van'ın işgaliyle birlikte 102.808⁴⁷ Müslüman da mülteci durumuna düşmüştü. Diyarbakır'da toplanan bu mülteciler; Urfa, Antep ve Adana'ya gönderilmişlerdi.⁴⁸

Ruslar, Ağustos 1915 sonuna doğru Van'a tekrar hâkim olmuşlar ve vilayetin idaresini bu defa Ermenilere değil Rus General Pavel Voronov'a vermişlerdi.⁴⁹ Dolayısıyla Van isyanı sonrası Vanlı Ermeniler, hem yaşadıkları topraklardan hem de Van'ın idaresinden uzaklaştırılmışlardı. Öte yandan Osmanlı Devleti, Van'da isyanın başlamasıyla birlikte 24 Nisan 1915'te Ermeni komitelerini kapatma kararı almış ve üyelerini tutuklamıştı. Ayrıca 17 Mayıs 1915'te Van işgal edilince Doğu Cephesi'nin güvenliği sağlamak amacıyla 27 Mayıs 1915'te savaş alanlarından bir kısım Ermeni ve ailelerinin Halep ve Musul vilayetlerine sevkine karar vermişti.⁵⁰ Sonrasında bu sevk faaliyeti, Anadolu'nun birçok vilayetine yayılmıştı. Zira bir Osmanlı raporuna göre, *Çanakkale Boğazı'nın sukutu (düşmesi) ile beraber Bursa, Erzurum gibi ateş hattında bulunan bir mevki, Sivas'a geçirdi. Gerek böyle bir halde gerek Karadeniz'de vuku bulacak bir taarruzun karşısında Konya'nın vaziyeti Erzincan'ın vaziyetinden farklı olmayabilirdi.*⁵¹ Dolayısıyla devletin herhangi bir bölgesinde meydana gelebilecek bir durum ülkenin her yerini etkileyebilecek bir etkiye ve öneme sahipti.

Nitekim Van isyanıyla birlikte Osmanlı Devleti, Ermeni komitelerine ve bunlara yardım ve yataklık eden Ermenilere karşı tavır değiştirmiş ve devletin toprak bütünlüğünü tehlikeye sokabilecek her bir faaliyet için ciddi önlemler alabilmiştir.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi, hiç şüphesiz en hareketli ve en büyük kayıpların yaşandığı cephelelerden biridir. Ve bu cephenin yarılması Van'ın Ruslar tarafından işgali ile başlamıştır. Ruslar, Van'ı işgal edince şehrin idaresini geçici de olsa Ermenilere vermiştir. Fakat bu çok kısa sürmüştü. Buna göre Van'da bulunan Ermeniler, Ruslar tarafından Kafkasya'ya göç ettirilmiş, Van'ın idaresine de Rus yöneticiler atanmıştı. Öte yandan Osmanlı Devleti, Van isyanıyla birlikte Ermenilerin devletin toprak bütünlüğünü nasıl tehlikeye düşürdüğünü müşahede etmiş ve Ermeni komitelerini kapatarak üyelerini tutuklamıştı. Ayrıca komiteci Ermenilerin aileleriyle birlikte devletin güney vilayetlerine sevkine ve gittikleri yerlerde iskân edilmesine karar vermişti. Görüldüğü üzere Van'da geniş çaplı olarak Ermeniler tarafından başlatılmış olan isyan, Osmanlı Devleti'nin Ermeni milleti üzerindeki tutumunu da değiştirmiştir. Günlük raporlar dikkate alındığı zaman isyanın şiddeti, azımsanmayacak derecede etkilidir.

Sonuç olarak Van'ı işgal eden Rus birlikleriyle birlikte sevinç gösterileri düzenleyen ve kiliselerde çanlar çalan Osmanlı vatandaşı Ermeniler, gerçekte Van'daki isyandan sonra Anadolu'ya veda sürecini başlatmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Belgeleri

⁴⁵ 5 Ağustos 1915'te Rus birlikleri Van merkezden Erçek'e çekilmişler, Van valisi Cevdet Bey'de 10 Ağustos 1915'te Mamuratülaziz'den Van'a gelmişti. BDH-2827-99-4

⁴⁶ Nejla Günay ve Güzin Çaykiran, "Rusların 1915 Yılında Van Vilayeti ve Çevresinden Ermenileri Kafkasya'ya Göç Ettirmesi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C 14, S.27, 2020, s.141.

⁴⁷ Erol Kaya, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum Mültecileri", *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Erzurum*, C.I, Y. Aslan ve T. Başak (Editörler), ER-VA Yayınları, Erzurum 2019, s. 97

⁴⁸ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S.31/81, Aralık 1982, s.229.

⁴⁹ Ռ. Սահակյան, «Միլիցիայի կազմակերպումը վանի նահանգում (1915 թ. Հոկտեմբեր – 1916 թ. Սեպտեմբեր) [Van Vilayeti'nde Milis Örgütü (Ekim 1915 - Eylül 1916)]», *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 2, 2018, էջ49.
<https://artsakhib.am/2019/09/05/միլիցիայի-կազմակերպումը-վանի-նահանգ/>(Erişim Tarihi: 2.05.2021).

⁵⁰ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. I, ATASE Yayınları, Ankara 2005, s.127-133.

⁵¹ BDH-528-2061-20-2.

MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör-Dosya-Fihrist-Eki

2820-69-2-54, 2811-26- 28, 528-2061-22-10, 4-23A-5, 2820-69-3-1, 18, 33, 2820-69-3-1, 528-2061-23-10, 528-2061-23-11, 528-2061-23-12, 528-2061-23-13, 528-2061-23-14, 528-2061-23-15, 528-2061-23-16, 528-2061-23-17, 528-2061-23-18, 528-2061-23-19, 528-2061-23-20, 528-2061-23-21, 528-2061-23-22, 528-2061-23-23, 2820-69-3-64(65), 2827-99-4, 528-2061-20-2.

Telif ve Tetkik Eserler

AKGÜMÜŞ, Dilek, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Ayaklanmaları”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, C 12, S. 23, 2013, s. 23-47.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. I, ATASE Yayınları, Ankara 2005.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, C 31, S. 81, Aralık 1982.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, C. 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

ÇAYKIRAN, Güzin, *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)*, Hece Yayınları, Ankara 2021.

ÇİÇEK, Kemal, “VIII. Taşnak Kongresi: Ermenilerin Karar Anı”, *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2014.

GÜNAY, Nejla, “Rusya'nın Osmanlı ve İran Topraklarındaki Ermeniler ve Kürt Aşiretleriyle İlişkisi”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 56, 2017, s. 61-80.

GÜNAY, Nejla ve Çaykırın, Güzin, “Rusların 1915 Yılında Van Vilayeti ve Çevresinden Ermenileri Kafkasya'ya Göç Ettirmesi”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C 14/S.27, 2020, s.133-150.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara 1983.

KAYA, Erol, “I. Dünya Savaşı'nda Erzurum Mültecileri”, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Erzurum*, C I, (Ed.Y. Aslan ve T. Başak), ER-VA Yayınları, Erzurum 2019.

LAPÇİNCİYAN, Teodik Teodoros, *Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*, çev. S. Malhasyan ve A. İncidüzen, Bizzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2012.

ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, Յ. Տէր, *ՄեծԴէպքերըՎասպուրականում1914-1915Թուականներին[1914-1915 Yılları Arasında Van'da Büyük Olaylar]*, Արարատ, Երևանի, 1917 <http://www.digilib.am/book/2100/2550/19999/Մեծ%20Դէպքերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին>, son erişim tarihi: 01.06.2023.

MCCARTHY, Justin, Aslan, Esat, Taşkıran, Cemalettin ve Turan, Ömer, *1915 Van'da Ermeni İsyanı*, çev. B. Yoğun, T&K Yayınları, İstanbul, 2018.

MATTEI, Jean-Louis, Mıgırdıç Portukalyan ve “Armenia” Gazetesi (Terörizmden Şüpheli İlimliğa), *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 42, 2012, s. 47-76.

OKTAY, Hasan, “Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü (1896-1915)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.5, (Bahar 2002), <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=301>, son erişim tarihi: 28.03.2021.

- ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Ռ. Օ., “Վասպուրականի Հայություն Գոյամարտը 1915 Թվականին [1915'te Van'da Ermeni Mücadelesi]”, 1995. [http://hpj.asj-oa.am/5236/1/1995-1\(19\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/5236/1/1995-1(19).pdf), son erişim tarihi: 12.02.2020.
- ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Ռ., “Միլիցիայի Կազմակերպումը Վանի նահանգում (1915 թ. Հոկտեմբեր – 1916 թ. Սեպտեմբեր) [Van Vilayeti'nde Milis Örgütü (Ekim 1915 - Eylül 1916)]”, *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 2, 2018, էջ 149-160 <https://artsakhib.am/2019/09/05/միլիցիայի-կազմակերպումը-վանի-նահանգ/son-erişim-tarihi: 02.05.2021>.
- TURAN, Orhan, “Van'da Bir İngiliz Konsolos Vekili: Bertram Dickson'ın Taşnak Cemiyeti Üzerine Değerlendirmeleri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 65, 2020, 131-160.
- UMAR, Afşin Burak, *Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) Kısa Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.
- ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, Սերգեյ “Վանը Միջնադարից Մինչև XX. Դարի Սկիզբը [Ortaçağ'dan XX. Yüzyıla Kadar Van]”, *Պատմա-Բանասիրական Հանդես [Tarih-Filoloji Dergisi]*, 3, 2010, էջ 20-33. <https://artsakhib.am/wp-content/uploads/2019/10/Սերգեյ-Վարդանյան-Վանը-միջնադարից-մինչև-XX-դարի-սկիզբը.pdf>, son erişim tarihi: 02.05.2021.
- ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Մ.Տ., *Թրքահայաստանի Կորուստը [Türk Ermenistanı'nın Kaybı]*, Տպարան Սեվան, Պեյրուբ 1967.
- YÜKSEL, Mevlüt, “Amerikan Board Misyonerlerinden Elizabeth Freeman Barrows Ussher'in Mektuplarında 1915 Van Ermeni İsyanı ve Osmanlı Kayıtları”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.67, Ocak 2020, s. 563-600.

EKLER

Ek-1: Ermenilerin Van'daki İsyanına Dair Tutulan Günlük Raporlar (20 Nisan-17 Mayıs 1915)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
الحمد لله رب العالمین

شعبه

نومرد

۱۷

۱۷ / ۱۷ / ۱۹۱۴ ده

کتابخانه مصلحه درام ایروان . در سه سرتی بوی اوزرینه
و دانه بقیه خسته کدخدیه بوی ساید عصف
ارغوانه ملزولک ~~تخت~~ خانجیلده

A	۱۲
D	۱۰۲۹
E	۲۹-۱۴

خامه و قند بقیه کوره قهقهه سینه چارنده
استد زخم ایروان را قندیه قهقهه استیک اولدورده
و خاتمه ایروان آملدورده .

فزانده قارق . و سه کوشه کوشه ملزله (خودوی) (خواب) قرقه
اولده بوزند . این اختلاط است مدومه قارده . نیمه مدومه
اختلاطیه تیلده .

۱۷ / ۱۷ / ۱۹۱۴ ده

کودوم مصلحه درام ایروان . قوق اقباطیه بر قوق خانده
ضبط ایروان . ضبط اولدورده بوجوم مقوله کولده . مقوله

تستیه ایروان . شایسته ایروان و ایروان قوقا
دانت ایروان کویجه به به باید ایروان . ضعیف ده لوب کویجه . اوست

تس قوقا اولدورده آنته شوره ساری نه آسیده نه
قوق اقباطیه به جینی نه بیله آنته کولده . کویجه جینی نه کوقا و ایروان .

بیشه دوله ای صولک ایروان کولده بوقا کولده . (اره ک) خانده
انگوش قاز و قوقا سیراه جهیم ایروان .

خامه . چندانده کولده کولده ایروان قوقا کولده
(نور کوق) کولده ایروان ایروان بیکه ده ساقه لوق و قوقا

شعبه

نومرد

۱۸

دختر این خطه بیاره این بیوک سوزس جانیک - دله جاده می

تقیه ایچک - د - بولاده اتم جانیک جازین نیکه مایله .

گورز دنده ایرودیلیم بر خطه بیاره در بیوک سوزس ساعه سزیمه اولده دره

A	29
B	1029
C	29-20

استقامت گنک -

قره دنده - آغیبه قوم بیله دیکه مایله ایش - 29

بودیفه قایقنده در اولاده مایله ایش قایقنده

قره بیله مایله اولده قایقنده خوشایه استقامت جملله قایقنده

۱۳۱۱/۵ ده -

دیکه ایله اولده دانه باندوقده -

در صعب ، قاریه ، ارطک ، ایش ، مایله سزیم دله ایش

ایلیس قره دنده کایا اولده خوشایه جاده بیلیج قایقنده

بجیم سوزس سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم

تیکه قویقنده تایی قویله آره سزیم سزیم سزیم سزیم

میدوزرا اولده قویقنده سزیم سزیم سزیم سزیم

تاید قویله ایش - قویقنده سزیم سزیم سزیم سزیم

دیش قویقنده سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم

ایلیس آقده آقده سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم

سای نایسده سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم

تاید قویله سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم

سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم

سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم

سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم سزیم

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

Cilt/Vol.: 1-Sayı/Issue: 1
Haziran 2023/June 2023

Başvuru/Submitted: 20 Haziran/June 2023
Kabul/accepted: 26 Haziran/June 2023

<https://tarihtetkikleri.com>

DOI Number: 10.5281/zenodo.8083684

Araştırma Makalesi

Altı ayda bir yayınlanan hakemli, tarih dergisi
A refereed history journal published every six months

“Âyende ve Revende’ye- Kudüs ile el Halil’i Ziyaret Edenlere”: Cenin’de Lala Mustafa Paşa’nın Zevcesi Fatma Hatun İmaretî

Şerife Eroğlu MEMİŞ*

Özet

Sultan I. Selim’in fethinden hemen sonra Bilâdü’ş-Şam’da kurulan imaretler, bölgenin Osmanlı yönetimine entegrasyonunda sosyal ve siyasi işlevler yerine getiren simgesel yapılar olarak algılanmışlardır. H. 962/M. 1554’te Selimiye, Sultan Süleyman tarafından restore edildiğinde uygulamanın ikinci ve kesin aşaması çoktan başlamıştı. Yaklaşık yarım yüzyıl boyunca, birbiri ardına gelen ve kesinlikle Osmanlı damgası taşıyan vakıf külliyele, bölgeye barınma ve yemek yeme imkanları sağladı. Bilâdü’ş-Şam’da bu çabanın bir parçası olarak değerlendirilebilecek Fatma Hatun’un inşa ettiği vakıf külliye âyende ve revendeye, Kudüs ile el-Halil’i ziyaret edenlere benzer hizmetleri sunmaktaydı. Külliye, 25 Zilhicce 974/3 Temmuz 1567 tarihinde tanzim edilen vakfiye ile kayıt altına alınmıştı.

Çalışmada, Bilâdü’ş-Şam’ın Osmanlı muhayyilesine entegrasyonunun önemli kurumlarından birini teşkil eden bu külliye vakfiyesi bakımından incelenecektir. Vakfın imaretine ilişkin çeşitli kaynaklarda mevcut bilgilere yer verilecektir. Sonrasında, vakfa ait 997/1588-89 ve 998/1589-90 numaralı müfredât defterleri dikkate alınarak, vakfın 16. yüzyılın sonundaki durumu değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Cenin, Bilâdü’ş-Şam, hac, imâret, vakıf, vakfiye.

Abstract

“To those who pass by, to those who visit Jerusalem and Hebron”: Lala Mustafa Pasha’s Wife Fatma Hatun’s Public Kitchen in Jenin

Imarets (public kitchens) established in *Bilâd al-Sham* right after the conquest of Sultan Selim I were perceived as symbolic structures that fulfilled social and political functions in the integration of the region to the Ottoman administration. When Selimiye was restored by Sultan Suleiman in 1554, the second and definitive phase of implementation had already begun. For nearly half a century, successive *waqf* complexes, certainly bearing the Ottoman traces, provided the region with shelter and food. The *waqf* complex endowed by Fatma Hatun, which can be considered as a part of this effort in *Bilâd al-*

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/Türkiye, serife.memis@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2880-8602.

Şerife Eroğlu Memiş-Cenin'de Lala Mustafa Paşa'nın Zevcesi Fatma Hatun İmaret

Sham, offered similar services to passers-by, to those who visited Jerusalem and Hebron. The complex was registered with the *waqfiyya* that was drawn up on 25 Zilhijja 974/3 July 1567.

The study aims to examine the Fatma Hatun's *waqf* complex, which is one of the important institutions of the integration of the region with the Ottoman imagination, in terms of its *waqfiyya*. In this context, the information available in different sources regarding the public kitchen of the *waqf* will also be included. Afterwards, the status of the *waqf* in the late 16th century will be evaluated by taking into account the *waqf*'s *müfredât* registers dated 997/1588-89 and 998/1589-90.

Key words: Jenin, *Bilâd al-Shâm*, hajj, public kitchens, *waqf*, *waqfiyya*.

Giriş

“Ve kal'a içi serâpâ misafirhânedir. Ve tâ vasatında bir câmi-i rûşeni ve bir minaresi mevzûnu var. Serâpa resas ile puşîde bir câmi-i dilküşâdır. Ve hareminde 'aşaran fe-'aşr bir havzu 'azîmi var. Ve imâretinin nimeti âyende ve revendeye birer nân ve birer tas çorba ve her ocağa birer şem'i rugani bûimtinandır. Eğer müte'ayyin kimesneler gelirse simât-ı Muhammedî çekilüb üç gün mihmandarlık idüb her re's hassana birer torba şa'îr ve alef mukarrer bir evkâfi kavîdir. Ve kâ(r)gir binâ şahrah kemerlerin iki canibi yüz dükkandır. İki başında demir kapulardır.”¹

Evliyâ Çelebi'nin H. 1072/ M. 1671 tarihinde ziyaret ettiği ve seyahatnamesinin 9. cildinde bahsi geçen “Evsâf-ı Kal'a-i Cenîn” kısmından iktibas edilen yukarıdaki anlatıda, Cenin Kalesi içerisinde bulunan imarete gelen ve geçenlerin bir ekmek ve birer tas çorba ve her ocağa birer zeytinyağının karşılıksız olarak verildiğinden bahseder. Eğer herkesçe bilinen kişiler imarete gelirse, onlara Muhammed sofrası² kurularak üç gün süre ile mihmandarlık edildiği, her birine birer torba arpa ve hayvan yemi tayin edildiği ve bu imaretin güçlü bir vakıf olduğu anlatılır. Bu kargir binanın iki yanında yüz dükkân bulunduğunu ve iki başında da demir kapıların olduğunu ekler.

Nablus'un 26 km güneydoğunda yer alan Cenin şehrinde inşa edilen bahse konu imaret 25 Zilhicce 974/3 Temmuz 1567 tarihinde Sultan Kansu Gavri'nin oğlu Mehmet Bey'in kızı ve Lala Mustafa Paşa'nın zevcesi Fatma Hatun tarafından vakfedilmiştir. Vakfiyesinde imarete ilişkin şartlar şöyle yazılmıştır:³

“Fatma Hatun'un yapmış olduğu imâretde günde yirmi beş tas çorba pişirilerek, muhtaç olan âciz fukarâya günde bir defa akşamları tevzi olunması şart kılınmıştır. Bazı imâret ve tekkelerde olduğu gibi sabahları verilmemesi de istenmiştir. Bu husus için üç rûtl koyun eti tayin etmiştir. İki günde bir defa iki rûtl piriñç tayin etmiştir, diğer günde yarım keyl buğday pişirilmesini şart koşturmuştur. Eğer bunlardan birisi zor olursa o zaman onun yerine diğerinin pişirileceği belirtilmiştir. Bu fakirlere verilecek ekmek için yedi batman un tayin etmiştir. Bunlar ekmek yapıp her fakire bir ekmek verilecektir. İki fakire bir tas yemek verilecektir. Ayrıca, her tasta koyun etinden iki parça bulunacaktır. Yemek pişirmek için her gün yirmi beş batman odun tayin etmiştir. Bir çeyrek batman tuz, her gün bir batman nohut tayin etmiştir. Bu vesikada geçen batman ve rûtdan maksat; batman Şam batmanıdır, rûtl da 600 dirhemdir. Bunların ikisi de şer'îdir.”

Vakfiyenin Fatma Sultan imaretine ilişkin yukarıda yer verilen kısmında ihtiyaç sahibi fakirlere günde bir defa akşamları 25 tas çorba pişirilerek dağıtılması şart kılınmıştır. Ancak diğer bazı imaret ve tekkelerden ayrı olarak sabahları çorba dağıtılmaması da vakfiyede özellikle belirtilmiştir. Şart kılınan bu çorbanın hazırlanabilmesi için ise miktarları belirtilerek koyun eti, piriñç, buğday ve yemeklerin hangi sıra ile pişirileceği kaydedilmiştir. Her fakire bir ekmek ve iki fakire bir tas çorba

¹ Evliyâ Çelebi, *Şeyhânâme*, C. 9 (1671– 72), Devlet Matbaası, İstanbul, 1935, s. 451-52.

² Kaynaklarda, *Simâtü'l-Halil* ifadesi Halilürrahman Sofrası için kullanılmaktadır. Bkz. Şerife Eroğlu Memiş, “XVIII. Yüzyılda El-Halil Kentinde Bir Sofra: Simâtü'l-Halil.” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 40, S. 69, s. 188–233. Burada ise, *Simât-ı Muhammedî* kavramı ile üç günlük ücretsiz şekilde imarete yemek yenilerek, konaklanması ifade edilmektedir.

³ VGMA, 747: 304/221.

Şerife Eroğlu Memiş-Cenin'de Lala Mustafa Paşa'nın Zevcesi Fatma Hatun İmaret

dağıtılacak şekilde tayinat yapılmıştır. Her tas çorbaya koyun etinden iki parça eklenmesi de istenilmiştir. Ekmek ve çorba hazırlanması için de un, tuz, nohut gibi diğer imaret mutfağına alınacak ürünlerin miktarları da belirtilmiştir. İmaretlerin ekseriyetinde olduğu gibi Fatma Hatun imaretinde de pirinç ve bulgur çorbası yıl boyunca fakirlere ikram edilen temel yemeklerdi.

Singer'ın “Osmanlı İmparatorluğu İmaretlerinin ‘Michelin Rehberi’” başlıklı çalışmasında Fatma Hatun'un Cenin'de yaptırdığı imareti “mütevazi” imaretler arasında değerlendirilir.⁴ İlgili çalışmada Singer, farklı imaretlerde sunulan yemekler arasındaki benzerlik ve farklılıkların araştırılması için 15. ila 17. yüzyıllar arasında kurulmuş birkaç imaretin yemek listelerine yakından bakar. Günümüzün Michelin Rehberi⁵ örnek alınarak imaretin günlük öğün sayısı, öğünlerin vakti, günlük yemekler, ilave yemek, bayram yemeği, yemeğin verildiği yer, yemeği yiyenler gibi çeşitli ölçütlere bakılarak imaretler derecelendirilmiştir. Buna göre imaretler tek kepçe ile 4 kepçe arasında sıralanmıştır. Bu rehberde “tek kepçeyle” derecelendirilen imaretler ya pek yaygın olmayan yahut da daha ziyade küçük, taşra kurumlarıdır. Bu nevi mütevazi iki imareten birisi olarak güney Suriye şehirlerinden Kuneytra'da yer alan ve Şam beylerbeyliğinde bulunmuş Lala Mustafa Paşa (ö. 1580) tarafından yaptırılmış imaret zikredilir.⁶ Diğeri ise yine Bilâdü's-Şam'da, Cenin'de bulunan ve son Memluk Sultanı Kansu Gavri'nin torunu ve Lala Mustafa Paşa'nın zevcesi Fatma Hatun (ö. 1577) tarafından 1562-1577 yılları arasında yaptırılan ve bu çalışmanın da konusunu oluşturan imaret olarak zikredilir. Nispeten küçük şehirlerde kurulan bu iki imaretin banilerinin yüksek mevkili bir Osmanlı devlet görevlisi ile bir soylu karısı olmalarına rağmen ne Lala Mustafa Paşa ne de Fatma Hatun Osmanlı hanedanından olmamasına dikkat çeker. Zira bu iki imaret yukarıda da belirtildiği üzere et ilaveli pirinç yahut bulgur çorbası ile ekmekten oluşmak üzere günde yalnızca bir öğün yemek çıkarıyordu.

Meier ise 16. yüzyılda Osmanlı'nın Bilâdü's-Şam'ın güneyine yönelik takip ettiği politikalarda bölgenin Osmanlı idealine entegre olmasında hac organizasyonunu gündeme getirir. Sultan I. Selim'in 1517'de Suriye, Mısır ve Hicaz fetihlerinden sonra hac yollarının ve kervanların idare ve organizasyonu Osmanlı hakimiyetine geçmiş ve Osmanlı sınırları üç kıtaya yayılan bir imparatorluk karakteri kazanmıştır. Fetihden sonraki yarım asırda, hac ibadetinin güven ve rahatlık içinde yerine getirilmesi için imparatorluk merkezi tarafından önemli sayıda girişimde bulunulmuştur. Bilhassa Kanuni Sultan Süleyman'ın 16. yüzyıl ortalarında Bilâdü's-Şam'da yürüttüğü faaliyetleri Osmanlı devlet ve yönetim anlayışını geliştirmek noktasında bölgenin bir bütün haline gelmesinde çok önemli rol oynadığını belirtir. Mekke, Medine, Kudüs ve el-Halil ile birlikte kutsal yerlere yapılan hac ziyareti için artan destek, bir hayır kurumları ve binaları ağına yol açmış ve imparatorluğun bu Osmanlı vizyonunu yaratmada etkili olmuştur. Tüm bu kutsal mekanlarda İslami vakıflar özellikle önemli bir rol oynamıştır.⁷ 16. ve 17. yüzyılda bu idealin bir parçası olarak Bilâdü's-Şam'daki imaretlere ilişkin bir tablo sunan Meier, bunlar arasında kaydettiği Lala Mustafa Paşa'nın 970/1562 tarihli vakfiyesinde sadece Kuneytra'daki tesisin Mısır ile Şam arasında seyahat edenler ve Kudüs ile El Halil'i ziyaret edenler için kurulduğunu belirtilir. Mevcut çalışmanın konusunu teşkil eden ve bu bağlaşıklık vakıf örgütlenmesinde önemli bir diğer ayağı oluşturan Fatma Hatun Vakfı imaretinden de yararlanıcılar olarak bölgeden gelen-geçenler öncelikle zikredilmiştir.⁸

⁴ Amy Singer, “Osmanlı İmparatorluğu İmaretlerinin ‘Michelin Rehberi’”, *Haydi Sofraya! Mutfak Peneceresinden Osmanlı Tarihi* içinde, der. Amy Singer, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s. 73-97.

⁵ Singer, Michelin Rehberi'ni iyi restoranları değerlendiren ünlü Fransız rehber olarak tanımlar. Bkz. Singer, “Osmanlı İmparatorluğu İmaretlerinin”, s. 80.

⁶ Lala Mustafa Paşa ve Kuneytra'daki vakfına ilişkin detaylı bilgi için bkz. VGMA, 747: 274/219; 269/216; 303/220; Halil ibn-i Ahmed Mardam, (ed.), *Kitâb Waqf al-Wazir Lala Mustafa Basha wa Yalîhi Kitâb Waqf Fâtîma Hatun*, Matba'atu't Terakkî, Şam 1925; Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut 1982.

⁷ Şerife Eroğlu Memiş, *Osmanlılaşma ve Yerel Ağlar Arasında Kudüs'te Vakıf, Toplum ve Devlet (1703-1831)*, Libra Kitap, İstanbul 2021.

⁸ Astrid Meier, “For the Sake of God Alone? Food Distribution Policies, Takiyyas and Imarets in Early Ottoman Damascus”, *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire* içinde, der. Nina Ergin, Christoph Neumann, Amy Singer, Eren Yay., İstanbul 2007, s. 145-146.

Osmanlı Bilâdü’ş-Şam’ındaki bu yeni vakıflar aynı zamanda da bu odak noktalarını “asi bedevilere ve diğer sorun çıkararlara ve yol kesip, soygun yapanlara” karşı güvence altına alma amacını taşıyordu.⁹ Belli ki, bunlar Şam’dan Mısır’a giden kervan yolunun önemli bir ayağı olan bu bölgede seyyahlar için konaklama ve yeme-içme ihtiyacını karşılayan kurumlardı. Memlukler döneminde ise imparatorluğun iki başkentini birbirine bağladığından büyük önem taşıyan bir geçiş yoluydu. Dahası, Müslümanlar için önemi Mekke ve Medine’den sonra kutsiyet bakımından üçüncü sırada yer alan Kudüs ve el-Halil’e erişim sağlamaktaydı. Bu nedenle bölge, Osmanlıların egemenliklerini sağlamlaştırmaya yönelik ilk çabalarında özel bir rol oynadı.

Öte yandan, Fatma Hatun’un külliyesini müstakil olarak konu edinen çalışmalar oldukça sınırlıdır. İto tarafından kaleme alınan makalede son Memluk prensesi Fatma Hatun’un kurduğu vakıf ve aile tarihi üzerinde durulmuştur.¹⁰ Daha genel bir şekilde son dönem Memluk ve erken dönem Osmanlı Bilâdü’ş-Şam’ında kadınlar tarafından kurulan vakıflara ilişkin de sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır.¹¹ Osmanlı fethi sonrası bölgenin Osmanlı yönetimine entegrasyonunu konu edinen çalışmalar ise çoğunlukla siyasi ve askeri meselelere odaklanmışlardır.¹² Ayrıca, Fatma Hatun’un imaret vakfının kadınların vakıf kurma pratikleri bakımından ender örneklerden biri oluşu da bu çalışmanın konusunun Fatma Hatun İmaretinde belirleyici olmuştur. Bu bağlamda mevcut literatüre mütevazî bir katkı sunmayı amaçlayan çalışmada öncelikle, bölgenin imparatorluk merkezine entegrasyonunun önemli kurumlarından birini teşkil eden Fatma Hatun vakıf külliyesinin vakfiyesi incelenecektir. Vakfın imaretine ilişkin çeşitli kaynaklarda mevcut bilgilere yer verilecektir. Sonrasında, vakfa ait müfredât defterleri dikkate alınarak vakfın 16. yüzyılın sonundaki durumu değerlendirilecektir.

1. Fatma Hatun Külliyesi Vakfiyesi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde 747 no’lu defterin 304. Sayfa ve 221. sırasında kayıtlı Fatma Hatun Vakfı’na ait vakfiyenin bir diğer nüshası Şam’daki Dâiretü’l-Evkâfû’l-İslâmiyye’de muhafaza edilmektedir.¹³ 1922 yılında Şam’daki Şeriat Mahkemesi’nde doğrulanmış vakfiye, 1925 yılında vâkife ve kocası Lala Mustafa Paşa’nın neslinden Ahmed Merdam Bey tarafından yayınlanmıştır.¹⁴ İto’ya göre, Şam Kalesi’nde muhafaza edilen vakfiyelerin yer aldığı defter Selim Paşa zamanında, muhtemelen isyan sırasında yandığından, Şam’da muhafaza edilen belgelerin o dönemde İstanbul’da muhafaza edilen sicilden çoğaltıldığını belirtmek gerekir.

Fatma Hatun’un vakfiyesi aslında 26 Zilhicce 974/4 Temmuz 1567 tarihlidir: yani kocası Lala Mustafa Paşa’nın Şam valiliği sırasında kaydedilmiştir. Vakfiyede Lala Mustafa Paşa vâkife Fatma Hatun’un vekili olarak yer almış ve sonrasında da vakfa müteveli olarak tayin edilmiştir. İki kısımdan oluşan Fatma Hatun İmaret Vakfı’nın vakfiyesinin ilk kısmı Cenin’de inşa edilen cami külliyesinin vakfına ilişkin şartları içerirken, ikinci kısmı Fatma Hatun’un Şam’daki aile türbesinin vakfı ile ilgilidir.

⁹ Meier, “For the Sake of God Alone?”, s. 137.

¹⁰ Takao Ito, “The Last Mamluk Princess, Her Endowment, and Her Family History”, *Journal of the Society for Near Eastern Studies in Japan*, Vol. 54 (2019), s. 55-74.

¹¹ Örn. bkz. Michael Winter, “Mamluks and Their Households in Late Mamluk Damascus: A Waqf Study”, *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, (ed.) Michael Winter and A. Levanoni, Leiden and Boston 2004, s. 297-316; Yehoshua Frenkel, “Awqâf in Mamluk Bilâd al-Shâm”, *Mamluk Studies Review* 13/1, s. 149-166; Yossef Rapoport, “Women and Gender in Mamluk Society: An Overview”, *Mamluk Studies Review* 11/2, s. 1-47.

¹² Örn. bkz. Doris Behrens-Abouseif, *Egypt’s Adjustment to Ottoman Rule*, Leiden 1994; Linda T. Darling, “Investigating the Fiscal Administration of the Arab Provinces After the Ottoman Conquest of 1516”, *The Mamluk-Ottoman Transition: Continuity and Change in Egypt and Bilâd al-Shâm in the Sixteenth Century*, S. Conermann ve Gül Şen (ed.) Göttingen 2016, s. 147-176.

¹³ VGMA, 747: 304/221; Meier, “For the Sake of God Alone?”, s. 140.

¹⁴ Ito, “The Last Mamluk Princess”, s. 59.

Şerife Eroğlu Memiş-Cenin'de Lala Mustafa Paşa'nın Zevcesi Fatma Hatun İmaret

Fatma Hatun ve Lala Mustafa Paşa'nın soyundan gelen ve ailesinin tarihini anlatan iki kitabın yazarı Temim Me'mun Merdam Bey, Fatma Hatun'un Cenin'den geçtiğini, burayı beğendiğini ve bölgede bulunan daha küçük ve eski bir caminin yerine gezginlerin konaklamaları ve ibadet etmeleri için bir cami yapmaya karar verdiğini anlatır. Caminin inşasının iki yıl sürdüğünü belirtir.¹⁵

Vakfiye Allah'a hamd ve Hazreti Peygamber'e salât u selâm getirilerek başlar. Tasadduk edenlerin mükafâtlarının zikredildiği ayet-i kerimelere de yer verilen bu kısımda vakıf kurmaktaki dini gayeler sıralanır. Sonrasında vâkife Fatma Hatun muhâderâtın medârı iftihârı, yeryüzündeki hatunların en şerefli olarak tanıtılır. Fatma Hatun'un Memluk sultanlarından Kansu Gavri'nin oğlu Mehmed Bey'in kızı oluşu hasebiyle pek çok medhi muhtevi elkablarına da yer verilir. Sonrasında vakfın kuruluşunda kocası Emîrî'l-Ümerâ Vezir Mustafa Paşa'nın vekâleti ile kendi mülkünden olan akarları sıralanır. Vakfa gelir sağlayan bu akarlar; buldukları mevki, nev'i, genişliği, muhteviyatı, sınırları vb. pek çok tanımlayıcı detaylı bilgi ile etraflıca anlatılır. Buna göre, Fatma Hatun'un bu külliye için vakfettiği 36 akar Tablo 1'de şöyle gösterilmektedir:

Tablo 1: Cenin'deki Vakıf Külliye için Vakfedilen Akarlar

No.	Mülk Nev'i	Bulunduğu Yer	Hissesi/Boyutu
1	Köy	Leccun Sancağına tâbi' Cenîn köyü	1
2	Hamam	Cenîn	1
3	20 dükkan	Cenîn (vâkıfenin inşa ettiği)	1
4	Köy	Safed tevâbi'inden Cîra'ya tâbi' Hurfeys köyü	1
5	Köy	Cîre'ye tevâbi'inden Seyyâre köyü ve mezra'ası	1
6	Mezra'a	Cîre nâhiyesinde Mensûre mezra'ası ve arazisi	1
7	Mezra'a	Cîre nâhiyesinde Seydi Vakkas civarında Hüseyniye mezra'a ve arazisi	1
8	Köy	Safed'de Tibnîn'e tâbi' Aynâtâ köyü	1
9	Mezra'a	Tibnîn'e tâbi' Sardâ mezra'a ve arazisi	1
10	Mezra'a	Tibnîn'e tâbi' Hûratâ mezra'a ve arazisi	1
11	Mezra'a	Tibnîn'e tâbi' Kurbâ mezra'a ve arazisi	1
12	Köy	Safed tevâbi'inden Akka nâhiyesi Birve	1
13	Köy	Safed tevâbi'inden Taberiye nâhiyesi Muceydil	1
14	Köy	Safed tevâbi'inden Taberiye nâhiyesi İksâl	1
15	Köy	Şam tevâbi'inden İklim-i Şumar'a tabi Zerberiyye	1
16	Köy	Şam tevâbi'inden İklim-i Şumar'a tabi Erzi köyü	1
17	Mezra'a	Şam tevâbi'inden İklim-i Şumar'a tabi Yehûdiye	1/8
18	Mezra'a	Şam tevâbi'inden İklim-i Harnûb'a tâbi' Kandifâne	1/8
19	Köy	Şam tevâbi'inden İklim-i Harnûb'a tâbi' Besâyâ	½
20	Köy	Şam tevâbi'inden İklim-i Harnûb'a tâbi' Cevir	13/48
21	Mezra'a	Şam tevâbi'inden İklim-i Harnûb'a tâbi' Fehhâra	½
22	Mezra'a	Şam tevâbi'inden İklim-i Harnûb'a tâbi' Hâkimiye	1/3
23	Köy	Şam tevâbi'inden İklim-i Harnûb'a tâbi' Hasarût	1/6
24	Köy	Şam tevâbi'inden İklim-i Harnûb'a tâbi' Ma'niya	½
25	Köy	Şam tevâbi'inden İklim-i Hammâra tâbi' Mecdel	1/2
26	Köy	Şam tevâbi'inden Guta nahiyesine tâbi' Kefr Mudîra	½
27	Köy	Şam civarında Darya Kubrâ köyü	2 faddân
28	Köy	Hama tevâbi'inden Barin nâhiyesinde Tell-i Zehap köyü	38 faddândan 31+3/4 faddân hissesi

¹⁵ Ito, "The Last Mamluk Princess", s. 59.

Şerife Eroğlu Memiş-Cenin'de Lala Mustafa Paşa'nın Zevcesi Fatma Hatun İmaretı

29	Köy	Hama'da Barın tevâbi'inden Bavris köyü	21 faddânın 18 faddânı
30	Mezra'a	Hama'da Barın tevabiinden Tellimatamir mezreası	1
31	Mezra'a	Hama'da Barın tevâbi'inden Saklîb mezra'ası	1
32	Köy	Hama'da Barın tevâbi'inden Lurenfesâ köyü	1
33	Köy	Hama tevâbi'inden Decâciye köyü	1
34	Köy	Humus tevâbi'inden Kusayr Zafarûn köyü	½
35	Köy	Nablus tevâbi'inden Benî Sa'ab nahiyesinde Beyt Yafa köyü	½
36	Bostan	Nablus'ta Fahûre olarak bilinen sebze bostanı	1

Tablo 1'de yer alan bilgiler incelendiğinde ise; her ikisi de Fatma Hatun tarafından Cenin'de yaptırılan bir hamam (no. 2) ve yirmi dükkânlı bina (no. 3) ve Nablus'ta bir bahçe (bostan) (no. 36) dışında kalan 33 mülk akar, Bilâdü's-Şam'da bir köyün veya mezranın tamamı veya bir kısmıdır. Bu akarlar, büyük ölçüde Hama'dan Kudüs'e uzanan yol boyunca konumlanmışlardır; daha doğrusu Hama ve Humus'tan, Şam, Safed ve Cenin üzerinden Nablus'a kadar uzanıyorlardı.

Vakfiyede Fatma Hatun'un vakfettiği mülkleri ne şekilde edindiği de belirtilmiştir. Fatma Hatun'un vakıf akarlarının çoğu, dedesi Kansu Gavri'nin bıraktığı mallardan oluşuyordu.¹⁶ Bunlardan otuz altı akarın yirmi yedisi veya %75'ine tekâbül etmekteydi ve dedesinin vakıf mallarından *istibdâl* yoluyla alınmıştı. 16. yüzyılın ortalarındaki vakıf ve mülk kayıtlarını ihtiva eden ve İpşirli ve Temimi tarafından hazırlanan 522 nolu Tapu Tahrir Defteri'ne göre; Gazze, Kudüs, Safed, Nablus ve Aclun'daki on iki köy ve mezra, Fatma Hatun'un kontrolü altındaki el-Nasiri Muhammed'in vakıf mülkleri idi.¹⁷ Bu köy ve mezralardan en az sekizinin, Fatma Hatun'un *istibdâl* yoluyla elde ettiğini bildirdiği vakfiyeden tespit edilebilmektedir: Hurfeş (Tablo 1'de 4 numara), Seyyâre (veya Sinnara) (no. 5), Mensûre (no. 6), Hüseyniye (no.7), Aynâtâ (no. 8), Birve (no. 12), Müceydil (no. 13) ve İksâl (no. 14) dedesi Kansur el-Gavri, oğlu Muhammed'e kendi vakfına eklemişti. Her halükârda Fatma Hatun'un Hama ve Humus'taki vakfının yedi varlığı veya yaklaşık %20'si babasına dedesinden miras kalmıştır. Geriye kalan iki mülk veya yaklaşık %5'lik kısım -yani Nablus'ta bir köy ve bir bahçe (no. 35-36)- Fatma Hatun'un kendisi tarafından satın alınmıştır.

Sonrasında vakfiyede vakfın yönetimine ilişkin şartlara yer verilmiştir. Günlük 20 dirhem yönetim gideri olarak vakfın mütevellisine; günlük 6 dirhem vakfın kâtibine, günlük 4 dirhem de vakfın câbisine ödenmesi şart kılınmıştır.¹⁸

Vakfiyede, vakfın yönetimine ilişkin şartları, hayır şartları takip etmiştir. Bu kısımda, görev, görevli, görevin içeriği, ücreti gibi hususlar etraflıca tanımlanmıştır. Buna göre vakfın yönetim görevlileri ile cami ve imarete çalışan 37 kişinin yevmiyesi belirtilmiştir.¹⁹ Vakfiyede örneğin hatîb görevine atanacak kişinin özellikleri; "*hutbesinde âmillere vâiz, gafilleri ikaz etmesi şarttır. Hanefî mezhebinden olması lâzım değildir. Herhangi mezhepten olursa olsun hep birdir. Bu vazife mukabilinde kendisine her gün dört dirhem verilir.*" şeklinde sıralanmıştır. Vakfiyede imam olacak iki kişi; "*beş vakitte cemaate hazır olup namazı vaktinde kaldırır ve mihrapta imamlığı nevbetle yaparlar ta ki hem yorgunluk az olsun hem de sevap çok olsun. Bunlardan her birine imamlık hakkı olarak bir dirhem verilir. Bu iki imamlıktan birisi, vazifesi daha ziyade olsun diye Hatip olan kimseye verilir.*" şeklinde tanımlanır. Yine vakfiyede detaylı bir şekilde görevleri anlatılan müezzinlerin ise; "*ehli hayırdan iki kimsenin müezzin olmasını şart etmiştir ki, zikir incileri gibi sesler ile kulakların sedeflerini doldururlar. Bunlardan her birine günde ikişer dirhem verilir. Cuma, Bayram günleri Ramazan-ı şerif geceleri bunların her ikisi birlikte vazife görürler. Başka günlerde ikisinden biri vazife görür.*" şeklindedir.

¹⁶ VGMA, 747: 304/221; Ito, "The Last Mamluk Princes", s. 61.

¹⁷ Mehmet İpşirli ve Muhammed D. El-Temimi (der.), *The Muslim Pious Foundations and Real Estates in Palestine*, İstanbul 1982, s. 73-75, 212-214; Ito, "The Last Mamluk Princes", s. 61.

¹⁸ VGMA, 747: 304/221.

¹⁹ Bkz. Tablo 2.

Şerife Eroğlu Memiş-Cenin'de Lala Mustafa Paşa'nın Zevcesi Fatma Hatun İmaret

Ayrıca camide ve yolcu odalarında bulunan mum, hasır, yağ ve kandiller için her gün 5 dirhem ödenirdi. Bu maliyet günde 90 dirhemi buldu.

Cami görevlilerinden sonra imarete görev yapacak görevlilere ilişkin detaylı bilgilere yer verilmiştir. Tablo 2'de belirtilen görevlilerden imaret şeyhinin görevleri etraflıca anlatılmıştır. Buna göre; *“emin, tama' kirinden temiz, meylan pasından pâk olan bir kimse zikri gelecek imâretde şeyh olup kendisine günde üç dirhem verilir. İmaretin yemek işlerine nezâret eder, hizmete bakar, yemek pişirme ve tevzi işlerinde adalete riayet eder. Herkese usulü dairesinde âdet üzere yemek üleştirir. İstikamet ehline riayet ve itibar eder. Misafir ağırlamak hususunda tecrübeli davranır.”* şeklinde kaydedilmiştir.

Vakfın yönetiminin yüzyıllar içerisinde kimler tarafından, ne şekilde yürütüleceği hususu vakfiyede izah edilmiştir. Buna göre; Fatma Hatun sağ olduğu müddetçe vakfının mütevellisi olacaktır. Kendisinden sonra evlâdı ve evlâdının evlâdından en reşit/olgun olanına şart kılmıştır. Bu düzen üzere nesil kesilene kadar müteveli atanması talep edilmektedir.

Devamında ise, vakfiyede belirtilen görevlerin tamamının vâkıfenin evladından ehil kimselere verilmesi istenilmektedir. Aynı şekilde vâkıfenin azadlıları ve onların evlâd ve zürriyetlerinin layık olanlarına verilmesi şart kılmıştır.

Diğer vakfiyelerde de olduğu gibi, vâkıfe vakıf akar ve hayrâtının tamiratına öncelik verilmesi ve ihmal edilmemesi gerektiğini belirtmektedir.

Vakfın gelir ve hasılatından fazla bir şey kalırsa o da vâkıfe Fatma Hatun'un kendisine ait olur. Ona kimse karışamaz. Sağ olduğu müddetçe tek başına onu alır. Vefatından sonra, o gün mevcut olan evladına ve kocası muşarunileyhden hasıl olacak erkek ve kız evladına şeriatın farz ve takdir ettiği gibi ikili birli olmak üzere taksim edilmesini şart kılmıştır. Ancak kızların evlenmemiş olmaları şarttır. Kızlar evlenince hakların sakıt olup onların hisseleri kız kardeşlerine geçer. Onlardan sonra evlâdına, evlâd-ı evlâdına nesil ve sülâle boyunca nesilden nesile, şeriatın farz ve takdir buyurduğu üzere ikili birli almak üzere böylece devam edecektir. Kızlar hakkında evli olmamak şartı bakiler ise o zaman mirasta olduğu miktarda istihkakları hep devam eder. Eğer vakıf kurucusunun zürriyetinden olmayan bir yabancı ile evlenirlerse ne evlenenin ne de onun bu yabancından olan evladının istihkakı olmaz. İstihkakta vâkıfeye ve kocasına olan yakınlık/bağ baba cihetinden aranır. Eğer bir kişi olursa yalnız ona verilir, iki ve daha ziyade olurlarsa o zaman şeriatın tayin buyurduğu vech üzere ikili birli taksim ederler. Nesilden nesle, asıldan fer'a böylece devam eder. Bunlarda münkariz olup vâkıfenin veya kocasının evlât, zürriyet ve neslinden kimse kalmazsa o zaman vakfa ait bu gelir fazlası, Şam'ın batı şehir kapısı Bâb el-Câbiyye'nin dışındaki Fatma Hatun'un aile türbesinde Kur'an okunması için kullanılacaktır. Aile türbesinde okunacak olan cüz'ler muayyen miktarda olmayıp gelir fazlasının yettiği kadar okunup vâkıfenin, kocasının ve evlâdının ruhlarına bağışlanacaktır.

Tablo 2: Görevli Ücretleri ve Vakfiyede Belirtilen Diğer Şartlar

No.	Görev Adı	Maaşı (günlük)	Notlar
1	Mütevelli	20 dirhem	
2	Kâtib	6 dirhem	
3	Câbî	4 dirhem	
4	Hatîb	4 dirhem	Cenînde bulunan camide güzel sesli, zühd ve iffet sahibi bir kimsenin Hatip olup Hutbesinde âmillere Vâiz, ğafilleri iykaz etmesi şarttır. Hanefi Mezhebinden olması lâzım değildir. Herhangi mezhepten olursa olsun hep birdir.
5	2 imam	Her biri için 1 dirhem	Birisi hatîb olabilir.
6	Cuma günleri Kur'an okuyanlara Sermahfel	1 dirhem	Hatîb olan kimse bu görevi yerine getirebilir.
7	Kur'an okuyanlara sermahfel	1 dirhem	Hatîb olan kimse bu görevi yerine getirebilir.
8	2 müezzin	Her biri için 2 dirhem	Cuma günleri, bayramlarda ve ramazan gecelerinde birlikte vazifelidirler.
9	4 kurrâ (Cuma günleri aşır okuyucular)	Her biri için 1 dirhem	
10	10 kurrâ (Sabah namazından sonra Kur'an okuyucular)	Her biri için 1 dirhem	
11	Kârî (İkinci namazından sonra Kur'an okuyucu)	1 dirhem	Kur'an'dan amme ve nasr surelerini okuyacak.
12	Noktacı	1 dirhem	
13	Kayyım	3 dirhem	
14	Kandilci/ Bevvâb	3 dirhem	Cenîn'de bulunan camide görevli
15	Bevvâb/kennâs	3 dirhem	Cenîn'de bulunan caminin avlusunda görevli
16	İmâret şeyhi	3 dirhem	Yemeği işlerine ve adaletle dağıtılmasına nezaret eder.
17	İmâret vekilharcı	3 dirhem	Yemek hususunda lâzım olan havayıcı alır.
18	Kilerdâr	3 dirhem	Yemek için alınan levazımı muhafaza eder.
19	Hâfız-ı anbar	3 dirhem	
20	Aşçı	4 dirhem	
21	Aşçı yamağı	1 dirhem	
22	Buğday döğen/pirinç ayıklayan	3 dirhem	
23	Meremmetçi	3 dirhem	

Şerife Eroğlu Memiş-Cenin'de Lala Mustafa Paşa'nın Zevcesi Fatma Hatun İmaret

Vakfiyede şart ve beyan olunan şartlar uygulanamaz olur ise; o cihetin ücretinin vakfin gelir fazlasında olduğu gibi değerlendirilmesi istenilmiştir. Buna göre, evlâdına, zürriyet ve nesillerine; eğer vakıf evlâdından kimse yok ise o zaman türbede cüz okunmasına ve eğer cüz okumak da mümkün olmaz ise, o zaman yine ücretlere harcanması şart kılınmıştır.

Vakfiyede ayrıca Fatma Hatun Şam'daki aile türbesine beş akar vakfetmiştir. Tablo 3'te gösterildiği gibi Cenin'deki cami mevkûfâtının aksine, bu varlıkların çoğu Şam şehri ve çevresindeki evler gibi kentsel gayrimenkul parçalarıydı.

Tablo 3: Şam'da bulunan Türbe için Vakfedilen Akarlar

No.	Akar'ın Nev'i	Bulunduğu Yer	Notlar
1	Mekân	Şam şehri dahilinde Kiysan kapısı içinde Bostan-ı Kut civarında Yenicami Mahallesi'ne ve Yahudi Mahallesi'ne tabi bir kıta arazisinin tamamı.	"Arazinin üzeri açık geniş bir sahayı, dört taraftan sarılı zemin kat evlerini müştemildir. Her evin menafii, o sahadan geçilir yolu, iki su kuyusu, o binalara bitişik sekiz adet abdesthanesi vardır. Hepsinin kapıları o sahaya açılır. Kanevât Nehrinden gelen sudan su hakkı vardır."
2	Ev (dâr)	Arazinin güneybatısında bulunan ev.	"Bunun güneybatısında büyük bir evi, bir fırını, bir dükkânı, mezkûr yerin kible ve garbinde bir salhhaneyi ki mezkûr fırın oradadır ve fırının bütün müştemilâtı tamdır, fırın, ekmek çıkarma yeri, hamurluğu, odun koyma yeri vardır. Dükkânın da içi, önü, kapısı, şer'i menafii vardır. O gün et satmak üzere kullanılırdı. Salhanede koyun kesmek için kullanılır fırının taştan mamul büyük bir kapısı vardır."
3	2 ev (beyt)	2 numarada belirtilen evin yakınında 2 beyt.	
4	Talla?	2 ve 3 nolu mülklerin yakınında ayrı bir mülk	
5	Mekân	Şam'da Câbiye Kapısı dışında Bâbü'n-Nasır mahallesinde evlad-ı vâkıfe türbesi civarında kain mahallin aşağı ve yukarı kısımlarının tamamı.	depo ve konut; türbe bekçisi orada yaşar.

Tablo 3'te gösterilen akarlardan elde edilen gelir, şu giderleri karşılamayı amaçlıyordu: Aile türbesindeki on Kur'an okuyucusuna günlük 15,5 dirhem (reislerine 2 dirhem, dokuz kurrâya 1,5 dirhem) verilmesi şart kılınmıştır. Bu okuyucular her gün sabah namazından sonra toplanarak Kuran'dan birer cüz okurlar böylelikle üç günde bir tam hatim yapmış olurlar ve bunu türbede kubbenin altında mezarın yanında yaparlar. Sevabını vâkıfenin ruhuna, vekilinin ruhuna, evlatlarının ruhlarına hediye ederler ve diğer Müslüman ölümlere bağışlarlar. Hergün bu galleden yağ, kandil, türbenin hasırı parası olarak 1 dirhem verilmesini şart etmiştir. Yukarıda son mevkûfâtı zikrolunurken en sonunda zikretmiş olduğu suflî ve ulvî mekân türbenin hâdimine mesken olup orada sâkin olur, türbeyi açar, kapar, süpürür, temizler ve onun diğer işlerine bakar, bunun karşılığı olarak orada sâkin olur.

Şerife Eroğlu Memiş-Cenin'de Lala Mustafa Paşa'nın Zevcesi Fatma Hatun İmaret

2. İmâretin 16. Yüzyıl Sonundaki Durumu

Fatma Hatun'un Cenin'deki Külliyesi Şam'dan Kudüs'e giden yol üzerinde bulunuyordu ve bir cami, fakirler için bir imaret ve gezginler için odalar içeriyordu. Fatma Hatun'un vakfı eşi Lala Mustafa Paşa'nın vakfı gibi varisleri olan Merdam Bey ailesi tarafından birlikte yönetiliyordu.²⁰

Fatma Hatun'un Cenin'de yaptırdığı külliyenin en önemli fonksiyonlarından biri imaretiydi. İmaretler, büyüklüklerine ve buldukları yerlere veya sunulan yemeklerin basit yahut mükellef oluşuna bakılmaksızın kimi ortak nitelikler gösteriyordu. Yemekler için ücret talep edilmezdi. Sabah ve akşam olmak üzere ekseriyetle günde iki defa yemek çıkarılırdı. Sabah yemeği muhtemelen sabah namazından sonra veriliyordu. Akşam ise ikindi namazından sonraki vakte tekabül ediyordu. Vakfiyelerde şart koşulduğu hallerde Ramazan ayında orucun bitimini ilan eden akşam namazını müteakip olmak üzere günde yalnızca bir kez yemek çıkarılıyordu. İmaretlerin neredeyse hepsinde en yaygın olarak çorba ile ekme çıkarılıyordu. Sabahları sadeyağ, soğan, nohut ve tuzla, kimi zaman maydanoz, kimyon, limon suyu yahut başka bir çeşni katılarak yapılmış pirinç çorbası ikram eden imaretler akşamları ise yine sadeyağ, soğan, nohut ve tuzla, bazı yerlerde sürekli olarak et ilavesiyle yapılmış bulgur çorbası sunuyorlardı. Pirinç ve bulgur çorbası imaretlerin ekseriyetinde yıl boyunca haftanın pek çok gününde ikram edilen temel çorbalarıdır.

Vakfın 16. yüzyıl sonundaki durumuna ilişkin tespit edilen H. 997/M. 1588-89 ve H. 998/M. 1589-90 tarihli iki defterde tafsilatlı bilgilere yer verilmiştir. Bu defterler Vezir Lala Mustafa Paşa'nın eşi Fatma Hatun'un Cenin imaretinin müfredât defterleridir. Bu imaret vakfının dükkân icarlarından tahsil edilen varidatı ve dükkân, fırın, değirmen, ev gibi vakıf akarlarının tamirâtı ve fukara ve misafirlerin it'amı için her gün sarf edilen erzak masraflarını ihtiva etmektedir.

Her iki defterde de öncelikle vakfa gelir sağlayan dükkânların kira gelirleri kaydedilmiştir. Bu defterlerden ilkinde 25 dükkândan alınan toplam yıllık gelir (H. 997 Mart'tan 997 Zilhicce'ye kadar) 5.934 dirhem gelir olarak kaydedilmişken, ikinci defterde (H. 998 Mart'tan 998 Zilhicce'ye kadar) dükkân sayısı 27 olarak kaydedilmiş ve kira geliri de 7.739 dirhem olarak kaydedilmiştir. Her bir dükkândaki kiracıların isimleri ve kira miktarları da yazılıdır.²¹ Buna göre hem vakfa kira geliri sağlayan dükkân sayısı hem de kira gelirleri önemli ölçüde artmıştır.

H. 998/M. 1589-90 tarihli defterin devamında Cenin'deki imaret vakfının gılâl tevziat defteri yer almaktadır. Defterde 34 haneli Cenin köyünün buğday, arpa ve sair hububat gelirleri vakfın kâtibi Ali tarafından kaydedilmiştir. Buğday, arpa ve diğer hububat nev'inden miktarları ayrı ayrı toplu verilmiştir. 162,5 kile buğday ve 74 kile arpa da en fazla hububat gelirleridir. Bu kısmın sonunda da kadı onayı vardır.²²

H. 997/M. 1588-89 tarihli defterin devamında ev, fırın ve kasap dükkanları gibi taşınmazların bakım ve onarımlarına ilişkin masraflar da kayıtlıdır. 22.224 dirhem tutan bu masraflar tafsilatlı bir şekilde yazılmıştır. H. 998/M. 1589-90 yılına ait müfredât defterinde ise; Cenin'de bulunan dükkân, su yolları ve zeytinlik duvarları tamirat masrafları kayıtlıdır. 7.636 dirhem tutan bu tamirat masraflarından ayrı olarak Şam'da Havran Mahallesi'nde bulunan ev, fırın ve kasap dükkanları gibi taşınmazların bakım ve onarımlarına ilişkin masraflar da yazılıdır. Toplamda tamiratlar için 11.417 dirhem harcama yapıldığı kayıtlı olan müfredât defteri, Kadı ve Şam vakıflarından sorumlu yetkili Ali oğlu Hasam tarafından onaylanmıştır. Önceki yıla göre yarı yarıya düşen tamirat masrafları, vakıf bütçesinin oldukça önemli gider kalemleridir.

Son olarak her iki defterde de Cenin imaretindeki fukara ve en'am masrafları müfredâtı kayıtlıdır. İmaretten yemek yiyen fakirler ve mürtezikalının aylık yemek giderlerine ait malzemelerin

²⁰ Merdam Bey ailesi hakkında detaylı bir inceleme için bkz. Ito, "The Last Mamluk Princess", s. 63-71.

²¹ BOA., EV.d.1387; 1311.

²² BOA., EV.d.1387; 1311.

Şerife Eroğlu Memiş-Cenin'de Lala Mustafa Paşa'nın Zevcesi Fatma Hatun İmaretı

adı (et, un, pirinç, tereyağı, bal, humus gibi), miktarı ve giderleri tafsilatlı bir şekilde yazılmıştır. H. 997/M. 1588-89 yılına ait müfredât defterinde; 225 kile et, 180 kile un, 78 kile hinta (buğday) ta'am, 182 kile pirinç, 35 kile revgan-ı sâde (sade yağ), 35 kile asel (süzme bal) kaydedilmiştir. H. 998/M. 1589-90 yılına ait müfredât defterinde ise; 195 kile et, 156 kile un, 132 kile hinta ta'am, 167 kile pirinç, 412 kile revgan-ı sâde, 412 kile asel, 1 kile humus ve 38 kile basal (soğan) imaret masrafları arasında kaydedilmiştir. Buna göre iki yıla ait aylık masraflar kıyaslandığında imarette yemek hazırlanmak üzere kullanılan malzemelerin tür, miktar ve giderlerinin farklılık arz ettiği görölmektedir.

H. 997/M. 1588-89 yılına ait müfredât defterinde yer almayan ancak H. 998/M. 1589-90 yılına ait defterde yer alan kayıtlarda, yıllık olarak toplam masraflar için ayrı bir hesaplama yapıldığı da görölmüştür. Buna göre; 2.574 kile et, 6.264 kile un, 243 kile hinta ta'am, 3.504 kile pirinç, 817 kile revgan-ı sâde, 817 kile asel, 465 kile soğan ve 33 kile humus masrafları kaydedilmiştir.

Her iki defter birlikte değerlendirildiğinde ise; 16. yüzyılın son on yılına girildiğinde Fatma Hatun imaretinde aylık ve yıllık olarak imaret mutfağının belirli bir nitelikte, vakfiyesinde şart kılınan hizmetleri yerine getirdiği görölmektedir.

Sonuç

Osmanlı Sultanlarının hac yollarını güvence altına alma çabaları ve Mekke ve Medine'nin yanı sıra Kudüs ve el-Halil'deki kutsal yerlere gösterdikleri özen, bu coğrafyalarda sultan ve vüzerâ tarafından vakfedilen çok sayıda vakıf külliyelerde kendisini göstermekte idi. 16. yüzyıl boyunca Bilâdü's-Şam'da inşa edilen ve faaliyet gösteren vakıf külliyesi de bu bağlamda değerlendirmek yerinde olacaktır. Zira bu külliyeler bir yandan bölgede erken Osmanlı toplumlarının yüksek hareketliliğini sembolize eden, diğer yandan Osmanlı olmanın ve Osmanlı İmparatorluğu'na ait olmanın çok yönlü anlamlarını yansıtan odak noktalarıydılar. Külliyeler öne çıkan fonksiyonel yapıları olan imaretler sayesinde hem seyyahlara hem de hacılara imparatorluğun merkez bölgesinin çok ötesinde bir Osmanlı ortamı ve güvenliği ve Osmanlı yemeği sağlıyordu.

Bilâdü's-Şam'ın Osmanlı muhayyilesine entegre edilmesinde önemli bir paya sahip olan imaretlerden Cenin'deki Fatma Hatun'un İmaret Vakfı Şam'dan Kudüs'e giden yol üzerinde bulunuyordu ve bir cami, bir imaret ve gezginler için odalar içeriyordu. Vakfiyesinde kayıtlı akarları ve sunduğu hizmetleri bakımından mütevazi bir vakıf görünümünde olsa da büyük bir idealin önemli bir parçası idi. Nitekim çalışma çerçevesinde yer verilen ve 16. yüzyılın sonuna tarihlenen müfredât defterleri de yüzyılın sonuna yaklaşıldığında, vakfın sosyal ve siyasi fonksiyonelliğinin devam ettiğini göstermiştir.

Vakfın yüzyıllar içerisindeki serüvenini takip etmek adına farklı kaynaklardan yapılacak yeni tespitlere olan ihtiyaç devam etmektedir. Bu noktada yapılacak yeni tespitler de Osmanlı merkezi yönetiminin bölgeyi kendisine entegre etmekte vakıf külliyelerin etkinliğinin anlaşılmasına olanak sağlayacaktır.

BİBLİYOGRAFYA**1. Arşiv Kaynakları**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

EV.d.1387; 1311.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

747: 269/216; 274/219; 303/220; 304/221.

2. Araştırma ve İncelemeler

BAKHIT, Muhammad Adnan, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut 1982.

BEHRENS-Abouseif, Doris *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule*, Leiden 1994.

DARLING, Linda T. "Investigating the Fiscal Administration of the Arab Provinces After the Ottoman Conquest of 1516", *The Mamluk-Ottoman Transisiton: Continuity and Change in Egypt and Bilâd al-Shâm in the Sixteenth Century* içinde, der. Stephan Conermann ve Gül Şen, Göttingen 2016, s. 147-176.

Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 9 (1671– 72), Devlet Matbaası, İstanbul 1935.

EROĞLU Memiş, Şerife "XVIII. Yüzyılda El-Halil Kentinde Bir Sofra: Simâtü'l-Halil." *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 40, S. 69, s. 188–233.

EROĞLU Memiş, Şerife *Osmanlılaşma ve Yerel Ağlar Arasında Kudüs'te Vakıf, Toplum ve Devlet (1703-1831)*, Libra Kitap, İstanbul 2021.

FRENKEL, Yehoshua, "Awqâf in Mamluk Bilâd al-Shâm", *Mamluk Studies Review* 13/1, s. 149-166.

ITO, Takao "The Last Mamluk Princess, Her Endowment, and Her Family History", *Journal of the Society for Near Eastern Studies in Japan*, Vol. 54 (2019), s. 55-74.

İPŞİRLİ, Mehmet ve Mohammed Da'oud al-Tamimi (ed.), *The Muslim Pious Foundation and Real Estates in Palestine*, İstanbul 1982.

Kitâb Waqf al-Wazir Lala Mustafa Basha wa Yalihi Kitâb Waqf Fâtima Hatun, Matba'atu't Terakkî, MARDAM, Halil ibn-i Ahmed (ed.), Şam 1925.

MEIER, Astrid "Fort he Sake of God Alone? Food Distribution Policies, Takiyyas and Imarets in Early Ottoman Damascus", *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*, der. Nina Ergin, Christoph Neumann, Amy Singer, Eren Yay., İstanbul 2007, s. 145-146.

RAPOPORT, Yossef "Woemn and Gender in Mamluk Society: An Overview", *Mamluk Studies Review* 11/2, s. 1-47.

SINGER Amy "Osmanlı İmparatorluğu İmaretlerinin 'Michelin Rehberi'", *Haydi Sofraya! Mutfak Penceresinden Osmanlı Tarihi*, der. Amy Singer, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s. 73-97.

Şerife Eroğlu Memiş-Cenin'de Lala Mustafa Paşa'nın Zevcesi Fatma Hatun İmareti

WINTER, Michael "Mamluks and Their Households in Late Mamluk Damascus: A Waqf Study", *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, der. Michael Winter and A. Levanoni, Leiden and Boston 2004, s. 297-316.